

पेनदारांची नीतिपर आणि मनोरंजक पुस्तकमाला.

नं० ६.

आर्य चाणक्य.

हे पुस्तक संस्कृत यंथावरून

पंडित वामन शास्त्री इसलामपुरकर
यांनी मराठीत तयार केले.

अप्राज्ञेन च कान्तरेण च गुणः स्वाज्ञक्षियुक्तेन कः
प्रज्ञा-विक्रमशालिनोऽपि हि भवेत्किं भक्तिहीनात्कलम्।
प्रज्ञा-विक्रम-भूतयः समुदिता येषां गुणा भूतये
ते भूत्या नृपतेः कलत्रमितरे सम्पत्सु चापन्त्वु च ॥

वासुदेव मोरेश्वर पोतदार

यांनी

मुंबईत

एखुकेशन सोसायटीच्या छापखान्यात छापून प्रसिद्ध केले.

१८९०.

किंमत एक रुपया.

०५८१२४६

१५३८

३९७२३

हे पुस्तक १८६७ च्या २५ व्या आमदाप्रमाणे रजिस्टर करून
प्रतिष्ठकत्याने सर्व प्रकारचे हक्क आपल्याकडे ठेविले आहेत.

प्रस्तावना.

आर्यचाणक्य हे पुस्तक प्रसिद्ध महाकवि श्रीविशाख-
दत्त याच्या मुद्राराक्षस नामक नाटकाच्या आधारानें तथार
केले आहे. मूळयंगाला मुद्राराक्षस असें नांव देण्याचै का-
रण इतर्केच की, मुख्य नायक जो चाणक्य* त्यांने—आपला
प्रतिपक्षी अर्थात् राक्षस याची 'मुद्रा' म्हणजे आंगठी हेराच्या
द्वारे आपल्या हस्तगत झाली तिच्यावरून कपटब्यूह रचून
त्याला हरविल्याचै त्यांत वर्णन केले आहे. व चाणक्याची
मसलत सिद्ध होण्यास मुख्यते राक्षसाच्या मुद्रेचाच उपयोग
झाला आहे; इणून मुद्राराक्षस असे कवीने त्या ग्रंथाला नांव
दिले आहे. त्या ग्रंथाचे रूप बदलून—अर्थात् दृश्यकाव्याला
शब्दकाव्याचे किंवा नाटकाला काढवरीचे† रूप देऊन आढळी
ते आर्यचाणक्य नांवाने वाचकांपुढे आणले आहे. चाणक्य हा
या ग्रंथाचा नायक आहे. व त्याच्याच प्रयत्नाचा, चातुर्याचा,
मसलतीचा व इतर गुणांचा प्रभाव विस्तारपूर्वक यांत वर्णन

* आम्ही चाणक्य मुख्य नायक असे म्हटले आहे; एण मूळ नाटकाचा
टीकाकार धुँडिराज चंद्रगुप्ताला नायक म्हणतो. साहित्यशास्त्राच्य
कांडी नियमानीं ते खेरे आहे, तथापि ते नियम नाटकास लागू आहेत. हा
ग्रंथ नाटक नव्हे, व आम्हांसही साहित्यशास्त्राचा आधार आहे.

† काढवरी हा शब्द मराठीभाषेत मोऱ्या चमक्कारेक रितीने प्रचारांत
आला आहे. इंग्रेजीत उयाला "Novel" हणतात, त्याला संस्कृतात कथा
कहणतात. संप्रत तर कथा शब्दाचा विशेष प्रचार नसून न्याच्यावृद्ध का-
देवरी हात शब्द रुढीत आला आहे. बहुतकरून प्रसिद्ध कवि चाणक्य
याची काढवरी ही कथा या नांवात समाविष्ट होणाऱ्या अंथांत मुख्य
असल्यावरून तिंच्च नांव प्रचारांत आले असावी असे नाटकें.

केला आहे ; म्हणून आम्हीं आमच्या ग्रंथाला आर्यचाणवय
असै नांव दिलें आहे.

या पुस्तकमालेत यापूर्वींजे ग्रंथ आहीं तयार केले यांला
विशेष विवेचनपूर्वक उपोळात वैरे देण्याचा प्रयत्न केला
नाहीं. कारण भ्यातला विषय बहुतकरून साधारण समजू-
दीच्या वाचकांस देखील समजण्यासारखा व कांहीं अशीं
त्याच्याच उपयोगाचा असल्यामुळे फारशी खटपट न क-
रिलं योडक्यांत यंयाचे स्वरूप समजेल इतकीच माहिती
देण्याचा काम ठेविला होता. पण प्रकृत पुस्तक हें विशेष
महत्वाचें असून याचा विषय निराळ्या प्रकारचा आहे.
सामान्य व विशेष समजुतीच्या सर्व लोकांच्या हें आदरास
पाच होण्यासारखे असल्यावरून विशेष विवेचन केलें आहे.
तरी ज्याला तें वाचण्याची इच्छा नसेल त्याचा गोंधळ न
व्हावा याकरितां उपोळातरूपानें तें स्वतंत्रच जोडलें आहे.
पूर्वीप्रमाणेच प्रियवाचकांनी याचाही प्रेमपूर्वक स्वीकार
करावा अशी त्यांस विनंती आहे.

मुंबई

गिरभान्व थोर्चुगीज चर्चलाईन }
४० नं० २०. }
तारीख १ जानेवारी १८९०. }
वा. शा. इ.

उपोद्धात.

या जगांत प्रयेक पुरुषाला—मग तो मनुष्य असो, देव असो किंवा दैत्य असो—ज्ञान है अवश्य पाहिजेच आहे. तें नसलें तर त्याच्या हातून व्यवहार सरळ होत नाहीं, अर्थात् त्याला पशुची योग्यता प्राप्त होते. ज्ञान अनेक प्रकारचे आहे व तें होण्याचीं साधनेही अनेक आहेत; तथापि लहानथोर सर्वसाधारणाला बहुश्रुतपणा, साधारण विवेचनशक्ति व वरीन करण्याचा मार्ग उत्तम कोणता ह्याचें ज्ञान अवश्य असलेच पाहिजे. त्याच्यावांचून अगदी चालत नाहीं. तें नसलें तर पदोपदीं नुकसान होते, दुखें भोगावीं लागतात, उपहास होतो, असे अनेक अनर्थ प्राप्त होतात. याशिवाय कोणाच्याही मनाची स्थिति सार्वकाळ एकसारखीच रहात नाहीं. कामकोधादि शान्त त्याला वरचेवर आपल्या ताड्यांत घेण्याविषयीं प्रयत्न करीत असतात व तसें झालै ह्याणजे त्याच्या हातून अनेक अनर्थ घडतात. अशा वेळीं ज्ञानाची फारच गरज लागते. ज्ञान असले ह्याणजे त्याच्या साहानें त्या शान्तूला पिटाळून आपले मन स्थिर ठेवितां येते. तेव्हां एकंदरीत उपयुक्त ज्ञान अवश्य असलेच पाहिजे असे सिद्ध होते.

जगाचा इतिहास—त्याच्या उत्पत्तीपासून हवेळंपर्यंतचा—नीठ मनन करून पाहिला तर ज्ञान हैं दिवरेंदिवरा नाढत जात आहे असे दिसून येईल, व कोणताही पुरुष जन्मतःच आवश्यक किंवा विशिष्टज्ञानसंपत्र असण्याचा संभव नाही हेही उघड्याच आहे. तेव्ही त्याला वर सांगितलेले उपयुक्त ज्ञान संपादन करण्याविषयीं कांहीं साधने पहावीं लाग-

तात. या साधनांत मुख्य साधन हाटले तर पूर्वीची उदाहरणे—अर्थीत् आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या पुस्तकांच्या चरित्रांचे लक्ष्यपूर्वक अवलोकन करणे व त्यांतल्या वाईट गोष्ठी सोडून चांगल्या गोष्ठींचे घ्रहण करणे हें मुख्य होय. साप्रत उपलब्ध असलेलीं सर्व काव्ये पाहिलीं तर ती पूर्वी जालेल्या पुस्तकांची चरित्रेच आहेत असें ह्याणण्यास कांहीं हस्तक्षेप नाहीं. अर्थीत् काव्ये लक्ष्यपूर्वक वाचणे हें ज्ञानसंपादनाचे एक मुख्य साधन आहे असें ह्याटले पाहिजे. अशा प्रकारची काव्ये मोठमोळ्या विद्वान् व परोपकारी लोकांनी असंख्य करून ठोवलीं आहेत व त्यांच्यापासून अनुभविक ज्ञान संपादन करून लोक दिवसेंदिवस विशेष प्रकारची सुधारणा करीत गेले हें इतिहासावरून सिद्ध होले.

आतां हा काव्यरूपी ज्ञानसंपादनाचा मार्ग कसा मुरुज्जाला याविषयी थोडेसें विवेचन केले पाहिजे. आर्यलोकांच्या सर्व प्राचीन ग्रंथकारांनी—मनुष्य हे अजानी असून ज्ञानसंपन्न काय ते देव, प्रत्येक गोष्ठ देवांनी मनुष्यांला दिली अथवा एकंदरीत देव हे मनुष्यांने मार्गदर्शक, असें वर्णन केले आहे. जसें ज्योतिष, वैद्यक, न्याय, व्याकरण इत्यादि ज्ञानाचीं साधने जीं ज्ञासै तीं प्रथम देवांनी मनुष्यांला दिलीं असें वर्णन आहे, त्याप्रभाणे काव्येही प्रथम देवांनीच रचून दाखविलीं असें प्राचीन ग्रंथकार वर्णन करितात. जगाचा आदिपुरुष जो ब्रह्मदेव तो पहिला कवि असें प्राचीन ग्रंथांत अनेक टिकाणीं वर्णन केले आहे. ब्रह्मदेवाची कविता हाटली ह्याणजे वेद हे होत. ब्रह्मदेवानं तर इतर देवही कविता करीत असत तथापि ती पुष्कळ वर्षेपर्यंत मनुष्यांला प्राप्त ज्ञाली नव्हती.

मनुष्यांत पहिला कवि वाल्मीकीर्त्तिः, वाल्मीकाल्य ब्रह्मदेवानै कविता करण्याविषयी परवानगी दिली व नंतर त्यानै काव्य करण्यास प्रारंभ केला, त्याचे काव्य छाटले ह्यण-जे रामायण, अयोध्येचा राजादशरथ याचा पुत्र जो रामचंद्र त्याचे चरित्र कविताबद्ध रचून वाल्मीकानै मनुष्यमात्राला रामायणरूपी अनुभविक ज्ञान संपादनाचा एक मोठा मार्ग तयार करून दिला व त्यानंतर, व्यास, गुणाठ्य, कालिदास इत्यादि मोठमोळ्या कवींनीं अनेक काव्ये रचलीं व त्यांपासून पुढच्या संततीला अनेक लाभ झाले.

येथवर आम्हीं जें वर्णन केले आहे तें श्रव्य अर्थात् केवळ ऐकण्यास योग्य अशा काव्याविषयीचिंच आहे, कारण अनुभविक ज्ञान मिळण्यास साधनीभूत अशीं जीं चरित्रे तीं केवळ ऐकूनच त्यापासून ज्ञान मिळविण्याची पुष्कळ दिवस रुढी चालली होती; पण पुढे ऐकण्यापेक्षा प्रत्यक्ष पाहिल्यानै लौकर व उत्तम प्रकारे ज्ञान प्राप्त होईल अशी समजून झाल्यावरून दृश्यकाव्ये—अर्थात् ज्या काव्यांत ज्या नायकाचे जमें चरित्र वर्णन केले असेल तसा पात्रद्वारा त्याचा अभिनय करून पाहण्याचा मार्ग सुरु झाला. जडी श्रव्य-काव्यांची सुरवात ब्रह्मदेवापासून झाली तशीच या दृश्य-काव्यांचीही सुरवात त्याच्या पासूनच झाली. ब्रह्मदेवानै प्रथम वेदरूपी जें श्रव्यकाव्य केले होते, त्यातले सार काढून त्यानै नंतर नाट्यवेद अर्थात् नाटक करण्याचे शास्त्र उत्पन्न केले. ब्रह्मदेवानै जी कविता केली तिला वेद असें ह्यणप्याचा संप्रदाय असल्यावरून त्यानै जें नाटकाचे वर्णन केले त्यालाही नाट्यवेदच ह्याणूँ लागले. ब्रह्मदेवानै नाटके रचून मात्र तयार केलीं तरी त्यांचा

प्रयोग ज्ञाला नवहता, तो भरतमुनीने सुरु केला. त्योविळीं यहादेवानें तांडवनृत्य व पार्वतीने लास्यनृत्य ही उत्पन्न केलीं. त्यानंतर देवलोकांत नाटकाचा परिपाठ पडत गेला. भरतमुनीने अनेक नाटकांचे प्रयोग केल्याचे पुष्कळ ग्रंथांत वर्णन केले आहे. याप्रमाणे प्रयोग करण्याची रीत सुरु ज्ञान्यापासून पूर्वी जी केवळ श्रव्यकाव्याचे होती त्याटिकाणी नंतर दृश्य आणि श्रव्य अशीं दोन प्रकारचीं काव्ये होऊळे लागलीं.

श्रव्यकाव्ये जशीं देवांपासून सुरु ज्ञालीं तजशींच दृश्यकाव्यांही त्यांच्यापासूनच ज्ञालीं हैं वर सांगितलेंच आहे. श्रव्यकाव्य करणारा जसा वाल्मीक हा प्रथमचा आहे तसा दृश्यकाव्य करणारा मनुष्यलोकांत प्रथम कोण ज्ञाला याविषयीं मात्र प्राचीन ग्रंथांत ह्याणण्यासारखा काहीं आधार मिळत नाहीं. आजकाल जितकीं दृश्यकाव्ये अर्थात् नाटके वौरे उपलब्ध आहेत त्यांत काळिदासाच्या पूर्वीच्या कोणाही नाटककाराचा ग्रंथ आढळत नाहीं. भास, सौभिल, कविपुत्र^{*} इत्यादि पूर्वी नाटककार होते असा फक्त उलेख मिळतो; पण त्यांचे ग्रंथ, मिळत नाहींत. दृश्य काव्याचे नियम वौरे फार थोडे आहेत व ते देवांनीं करून दिले. असत्याचे कोठे आढळतही नाहीं; पण नाटकादिकांचे नियम फार आहेत व ते प्रथम देवांचा नाव्याचार्य जो भरतमुनी त्यांने रचिल्याचे प्रसिद्ध आहे. त्याच्यानंतर नाव्याचे नियम करणारे पुष्कळ ज्ञाले. तरी, त्या सर्वीला मुख्य आधार काय तो भरतमुनीच्या ग्रंथाचाच आहे,

आज नाटकग्रंथाची जी सुधारणा व अनेक विशेष

* संस्कृत मालाविकासिमित्र नाटकाची भस्त्रावना पहा.

प्रकारचे नियम दिसून येतात ते अगदीं पहिल्या प्रथम-
पासून—द्वर्णजे दृश्यकाब्याची सुरवात झाली तेव्होपासून,
चालू झाले होते असें दिसत नाहीं. प्रथम कांहीं एकादा
प्रसंगावर कविता रचून त्या गाऊन दाखविण्याची प्रवृत्ति
पडली असावी व त्यानंतर अभिनयाची प्रवृत्ति होऊन
निरानिराळीं पांत्रे व त्यांचे परस्परांशी वर्तन वैगेरे प्रकार सुरु
होऊन नंतर त्याविषयीं विशेष प्रकारचे नियम वैगेरे झाले
असेवे. याविषयीं विवेचनपूर्वीक प्राचीन ग्रंथ अवलोकन
केले असतां भरपूर माहिती मिळते. सर्व काव्यांत रामायण
हें आदिकाव्य असे वर सांगितलेले आहे. रामायणांत ना-
टकप्रयोगाचा कोठेच उल्लेख मिळत नाहीं. वाल्मीकीने
आपण केलेले काव्य अर्थात् रामायण आपले शिष्य कुश
आणि लव यांच्याकडून तालसुरावर रामाच्या समेत गाव-
विल्याचा उल्लेख उत्तर कांडांत आहे.* तसेच ‘नट’ व
‘नर्तक’ हे शब्दही त्यांत आढळतात.† रामाच्या यज्ञांत
‘नट’ व ‘नर्तक’ आले होते असे वर्णन आहे तथापि ते
एखादा प्रसंग घेऊन गाणरे व अभिनय करणारे असावेत
असे वाटते. नाटकाचा प्रयोग करण्याची रीत भरतमुनी-
नेच मुरु केली असा आधार मिळतो. भवभूतीने उत्तर-
रामचारितांत वाल्मीकीने नाटक रचिले असून त्याचा
भरतमुनीने अप्सरांकरवीं प्रयोग करविला होता असे वर्णन
केले आहे. ते कसेही असो; भरतमुनीपासून [‡] नाट्याची
सुरवात झाली, असे हाणण्यास कांहीं वाध नाहीं.

* यांवर्षीं बा. रा. ड. का. सर्ग १०६-१०७ यांत सविस्तर वर्णन आहे.

† वाल्मीकी रामायण उ. का. सर्ग १०४ इलोक २५ पहा.

[‡] याविषयीं संस्कृत उत्तररामचारिताच्या ४ थ्या अंकांतले अकरांवै अ-
थना आम्ही केलेल्या क्रुणराष्ट्रवार्णे उ. १३१ यावरील सदार्थे भाशण पहा.

नाटकग्रंथांविषयीं.

यावरुन नाटक* या नांवाचा ग्रंथ कसा असतो, त्याचे स्वरूप, त्याचे नियम, त्याची रचना, वौरे कझी असेत, हे समजून घेण्यास संस्कृत भाषेवांचून विजात जगांतल्या दुसऱ्या कोणत्याही भाषांत साधन नाही, असे म्हणण्यास काहीं हरकत दिसत नाहीं. सांप्रत व दोन तीन शतकांपूर्वी† केवळ देशभाषेत—म्हणजे संस्कृत नाटकांचा आधार न घेता—नाटके रचण्यात आली आहेत तरी तीं अगदीं स्वतंत्र म्हणतां येत नाहींत. त्यांच्या कस्यीनीं संस्कृत कवीनीं रचलेल्या कोणत्याही एकाद्या नाटकाचे भाषांतर केले नसले तरी त्यांच्या कल्पना व त्यांची रचना संस्कृतांतूनच घेतली आहे असे म्हटले पाहिजे. तेव्हां नाटकग्रंथ हे संस्कृत भाषेवांचून या भरतखंडांतल्या कोणत्याही देशभाषेत स्वतंत्र रितीने रचायचे आढळून येत नाहीं असे तिद्वं होते.

तसेच वाडमयाचा उदय प्रथम भरतखंडांत शाळा असून तेथून त्याचे किरण चहूकडे फांकले ही गोष्ट अगदीं निविवाद आहे.

सांप्रत पाश्चात्य लोकांचा अनायासे विशेष सहवास शाळा असून त्यांच्या भाषांतील ग्रंथांचे आम्हांस चांगले परिशीलन होऊं लागले आहे. त्यामुळे अगदीं अलिकडाच्या

* नाटक हा शब्द केवळ सर्वसामान्य घेतला आहे. व त्यावरुन एकदरीत दृश्यकाच्यांचे भाण, प्रहसन इत्यादि जे पांटभेद आहेत त्यांचाही येथे या संस्कृत आम्ही समावेश केला आहे असे समजावेद.

† वारिडी, तैलंगी इत्यादि भाषांत फार जुळ्या काळीं नाटकग्रंथांची स्वतंत्र रचना शाळा असल्यांचे दिसून येते. महाराष्ट्र, गुजराठी, बंगाली इत्यादि भाषांत मात्र ईंग्रेजी शिक्षणाची सुरक्षा आस्यावर व मुद्रणकाळा प्रसार फारल्यावर नाटकग्रंथांची रचना शाळी आहे.

काळांत अनेक नाटके त्यांच्या पद्धतीवर रचलीं असल्याचे दिसून येते. व त्यावरून पुष्कळ लोकांची अशी समजूत आहे की, सांप्रत नाटकयंथ रचण्याच्या कामांत विशेष मुधारणा झाली आहे. देशभाषेत नाटक रचणाऱ्या कोणत्याही यंथकाराला पूर्वी संस्कृत नाटकाचे अनुकरण करावें लागत होते. त्या ऐवजी आतां पाश्चात्य नाटकांची रीत घ्यावयास मिळते. यामुळे एक नवी व स्वतंत्र पद्धत आपल्या भाषेत आणण्यास घांगली सवड झाली हैं त्यांचे त्यांणे फार थोड्या अंशानेकबूल करतांयेही, पण जशी संस्कृत भाषेत नाटक-यंथांची स्वतंत्र रितीने उत्पन्न झाली, तशीच मुरोपिअन भाषांतही त्यांची स्वतंत्र रितीने उत्पन्न झाली आहे, असे जै कित्येकांचे म्हणणे आहे ते मात्र कबूल करतां येत नाही. कारण इंगिलिश, जर्मन, फ्रेंच इत्यादि भाषांत झीं अनेक काढ्ये व नाटके झालीं आहेत त्यांची रचना काहीं निराळ्या प्रकाराची आहे. तथापि त्याची कल्पना मुळीं संस्कृत भाषेच्याच द्वारानें त्यांना प्राप्त झाली असावी असें वाटते. फ्रेंच, इंगिलिश, जर्मन वैरे लोकांनीं ज्या विद्या आणि कला संपादन केल्या या बहुतकरून श्रीक आणि रोमन या लोकांपासूनच घेतल्या आहेत, हैं ते लोक उघडपणे कबूल करिलात. श्रीक लोकांचा आम्हां आर्यलोकांशीं अगदीं निकट संबंध आहे. अंलकझांडर वैरे भरतवैद्यावर साम्या करणाऱ्या प्रतापी पुरुषांनीं या देशांतून हजारों संस्कृत यंथ व अनेक पंडित आपल्या देशांत नेले होते, हैं इतिहासप्रसिद्ध आहे. यावरून पाहतां नाटक* ही कल्पना

* नाटक हा फ्रंड उपलक्षणार्थ आहे. यावरून वाक्यमय अथवा ईम-जीत झाला Literature रूपतात त्यांचे ग्रहण केलें आहे.

संस्कृत भाषेच्या द्वारे श्रीक लोकांना प्राप्त झाली व त्यांच्या कडून रोमन लोकांला प्राप्त होऊन त्यांच्याकडून इंगिलजी, फ्रेंच वौरेरे लोकांनी घेतली यात कांहीं संशय नाही. यावरुन कोणी अशी शंका काढील कीं वर लिहिल्याप्रमाणे कदाचित् मानतां येईल; पण, श्रीक लोकांच्या कारकिर्दीति संस्कृत भाषेत नाटकयंथ होते कीं काय! या संशयाचे निराकरण करणे फारसे कठीण नाही. महाभारताचा काळ* बहुतकरून आतां निश्चित ज्ञाल्यासारखा आहे. हरिवंश ही महाभारताचीच पुरवणी आहे. मूळ महाभारतात नाटक व नाटकी हे शब्द उपलब्ध होतात. व हरिवंशात तर नाटकावद्दल एक लांबलचक मोठा +शित-

* महाभारताच्या—उद्योगपद्धते अ० १४३ श्लो० ९, भीष्मपद्धते अ० १ श्लो० १३ व १७ आणि अध्याय १७ श्लो० २ यांत जी ग्रहांची दिशाते वर्णन केली आहे तीवरुन भारतीयुद्ध जालिवाहनशकाच्या पूर्वी ५३०६ वर्षा वर्षां झाले अंते रा० रा० विसाजी रघुनाथ लिले यांणी सूक्तम गणितावरून सिद्ध केले आहे. (याविषयी ताके १८०३ आधिकन व० ३० चा अ८८०४ वर्षाचा अंक पाहावा). यावरुन चाहू सलीं भास्तीं सुद्धाला ७११७ वर्षे झाली असेही सिद्ध होते. हे युद्ध जाल्यावर लगेच सुधिष्ठिर गाढीवर बसला. न्याये ३६ वर्षे राज्य केले. तंतर परीक्षित गाढीवर बसला त्यांने २४ वर्षे राज्य केले. नंतर जनभेद्य गाढीवर बसतांच त्यांने संपैसाळाला प्रारंभ केला व त्यांत भारत हा ग्रंथ वैरांपायनानें त्याला सांगितला, यावरुन भारतीयुद्ध आणि भारत रचयाचा समय यांत सुमारे ६० वर्षांहून अधिक अंतर नसावे हे उघड होते. तथापि इतकाही काळ गेला नाही. परीक्षितांनी मरणसमर्थी भागवत देकले त्यांत भारताचा उद्देश आहे. तेवहां दुष्प्रियाच्या हयातीतच भारत झाले आहे यात संशय नाही.

+ हरिवंशकाच्या किणुपवर्तीत ११ अध्यायापासून १० अध्यायापर्यंत यज्ञलक्ष्मदधर्मे अमृत्यान वर्णन केले आहे. त्यांत भद्र नांशका कोणी एक नुद होता. व त्याच्या नाट्यकलेने भसल होऊन महर्षींनी त्याला अनेक दिश्य वह दिले होते. त्यांने प्रश्नावृत्त, सर्व इत्प्रादि कृष्णाच्या पुशीला नाटक शिकविले होते. व प्रश्नावृत्तकांनी नाटकी अनुवाच वज्रनाभ दैत्याच्या

हासच वर्षन केला आहे. तेव्हां श्रीकलोकांच्या वेळी संस्कृत भाषेत नाटके होतीं किंवा नाहीं असा संशय घेण्याचे काहीं योग्य कारण दिसत नाहीं.

पण या संवेदानें, संशय घेण्यास जागाच नाही. कारण कालगणनेवरून ह्या गोष्टीचा खुलासा होतो. श्रीक लोकांचा इतिहास धुँझून पाहिला तर खिस्ती सनाच्या पूर्वी सुमारे ६०० वर्षांच्या पलीकिडे त्यांचे आस्तित्व होतों असेही इतिहास काहीच आधार नाहीं. किंवडुना श्रीक हें नावेदखील त्योवेळीं त्यांला नव्हते. त्यावेळीं विद्यादेवीशीं त्यांचा विलकूल परिचय नव्हता असेही इतिहास सांगतो. सांप्रद आपल्या देशांत अडाणी लोक जशा लावण्या वैरे व्यगतात तशी त्यांच्यांत कविता ह्याणण्याची चाल होती. नंतर ते लोक त्यांत काहीं सुधारणा करावी ह्याणून एशियामायनर मध्ये आले व तेथील लोक विद्याकलासंपद असल्यावरून त्यांच्यापासून श्रीक लोकांनी विद्यासंपादन करण्यास सुरुवात केली. ही गोष्ट खिस्ती सनापूर्वी सुमारे ६०० वर्षांची आहे व येथून श्रीकवाड्स्याला प्रारंभ झाला. श्रीक लोकांचे वाड्स्य सुधारण्याविषयीं प्रयत्न करणारा पहिला पुरुष एपिकार्मस ह्याणे प्रथम त्याला काहीं सुधारणेचे स्वरूप दिले. व त्यानंतर हळूहळू तो मार्ग सुरु झाला. द्रुजेडी आणि कमेडी हे भेद त्योवेळीं मोळ्या चमत्कारिक रितीने प्रचारात आले. खेड्यापाड्यां-

नगरात प्रवेश करून त्याची कन्या प्रभावती हिला वरले, व शेवटी त्या दैत्याचा वध केला. अशी कथा संविस्तर वर्णन केली आहे. यावरून नाटकाची कल्पना आर्थ लोकात फार प्राचीन काळापासून चालत आली आहे असेही सिद्ध होतो. नाश्चार्ये भरतमृति हा तर आपल्या नाश्चविद्येत वेदन म्हणतो.

तले लोक जी अचकट विचकट झूंगारिक गार्णि गात असत त्याला 'कमिडी' ह्याणत, व शहरांतले लोक डायो-निसस (योक लोकांचा मुख्य देव) याची जी चरित्रे गात असत त्याला ट्राजेडी ह्याणण्याचा प्रचार पडला. नंतर हळूहळू अभिनय सुरु झाला, बहुतकरून ट्राजेडीत डायोनिसस देवाच्या दुःखांचे व शोकांचे वर्णन असल्यावरून लोक त्याला ट्राजेडी ह्याणू लागले व त्यावरूनच संप्रत पाश्चात्य लोकांच्या दुःखपरिणामी नाटकांचे जे सरूप दृष्टीस पडते आहे ते हळूहळू बनत गेले. अभिनय प्रथम सुरु झाला त्याची एकच पात्र सर्व प्रकारचा अभिनय करीत असे. पुढे त्याच्या मदतीला दुसरा देऊ लागले असे करतां करतां पात्रांची संख्या वाढत गेली. इतके झाले तरी त्योवेळच्या श्रीकलोकांच्या नाटकाचे विशेष प्रकारचे नियम वैरर काहीं नव्हते, ते अरिस्टाटल ह्याने केले. याला ग्रोक लोकांचा—(दशरूपककर्ता) धनंजय खटले तरी चालेल. अरिस्टाटल हा अलेक्झान्दरचा गुरु होता. त्याच्या विद्याची ख्याति व त्याचे धर्म वैरर अलेक्झान्दरच्या नंतर झालिले आहेत. अलेक्झान्दर सिस्ती सनापूर्वी ३२३ व्यावर्षी वारला. त्याने भरतखंडासून परत जाते वेळी अनेक मोठेमोठे विद्यान् व धर्म आपल्या देवांत नेले होते हैं प्रसिद्ध आहे. यावरून श्रीक लोकांच्या वाड्मयाची सुधारणा सि. स. पूर्वी सुमारे तीनशे वर्षांवर झाली, आतां भरतखंडांत केव्हां झाली ते पाहूं. धर्म लोकांचे प्राचीन धर्म चाळून पाहिले असतां हे लोक कार प्राचीन काळापासून विद्याचारसंपद असल्याचे दिसून येते. जरी त्यांच्या सुधारणेला अमुकच वर्षे झालीं

अते सांगवत नाहीं; तरी लाखों वर्षांपूर्वी ते विद्याचारसंपन्न होते हें तिद्ध करून दाखविण्यास अनेक प्रमाणे आहेत. तथापि आही त्यांचा येथे उपयोग करून दाखवीत नाहीं. युरोपियन लोक नेहमीं आहीं लोकांच्या सुधारणेला अर्दीचीन उरविण्याचा प्रयत्न करीत असतात, व त्याच्या विचारसरणीने ज्यांची मने दूषित झालीं आहेत असे आमच्यांतले पुळकल लोक आपल्या प्राचीन प्रथकारावर विश्वास ठेवीत नाहीत, ह्याणुन आही आमच्या विद्याचारसंपन्नेचा काळ युरोपियन लोकांच्या मताप्रमाणेच घेतों. असे केले तरी ग्रीकांपूर्वी पुळकल शतके आही विद्याचारसंपन्न होतो असे दिसून येते.

युरोपांत जे प्राचीन मोठे मोठे विद्वान् होऊन गेले त्या सर्वीनीं विद्यादेवीचा प्रथमावतार आर्थलोकांत झाल्याचें वर्णन केले आहे. प्रतिद्वं ऐतिहासिक संस्कृत यथ राजतरंगिणी याचे भाषांतर करणारा क्यापद्न द्वापर खिस्ती सनापूर्वी २००० वर्षे * कादम्बीर देशांत वैदिकधर्मी आणि बौद्धधर्मी लोकांची धर्मसंवंधाने खडाजंगी चालली होती असें ह्याणतो. खि. पू. ३००० वर्षे भरतखंडाची सुधारणा झाली होती असेही तोच ह्याणतो, इतकेच नव्हे तर रामचन्द्र याच्या पूर्वीचा † आहे हेही तो कबूल करतो.

* "In the history of this country (Cashmere), we find 20 centuries B.C. there were religious troubles; the religion of the Vedas is opposed to that of the Budhists." (See Capt. Troyer, Paris, 1840, pub. "Société Asiatique," journal 1841.

† "I cannot refrain from repeating what I said elsewhere (Raja Tarangini, vol. ii, p. 372). 1. That according to my firm persuasion, the epoch of the commencement of Kali

या विषयाच्या संबंधाने आणखीं पुष्कळ मंथकारांचीं अशा प्रकारचीं मर्ते आहेत. त्या सर्वीचा विचार केला असता सुमारे ५००० वर्षपूर्वी आर्य लोक विद्याचारसंपन्न होते ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद आहे. तेव्हां यावरून पाहतां ज्यांचे अस्तित्व मुमारे २५०० वर्षपूर्वी नव्हते त्या श्रीक लोकांपूर्वी आर्यलोक विद्याचारसंपन्न होते हैं उघड सिद्ध आले.

आतां श्रीकलोकांनी आर्यलोकांपासून वाढमम घेतले किंवा नाहीं याचा विचार केला पाहिजे. ज्यांला आर्य लोकांच्या वाढमयाशीं विशेष परिचय घडला आहे व ज्यांला या भरतखडाची विशेष माहिती आहे असे अनेक पाश्चात्य पांडित ही गोष्ट प्रांजल्यणे कबूल करतात की, श्रीकलोकांनी आर्यलोकांपासून विद्या आणि कला घेतल्या आहेत. वाकीचे सर्व एकीकडे असोत, महाविद्वान् व शोधक असा जो पौकाक सहेब त्याच्याशीं आही आपल्या वाचकांचा येथे परिचय करून देतो. या विद्वान् गृहस्थाने “इन्डिया इन् प्रीत” हा मोठा मंथ याच विषयावर रचला आहे. ज्यांला इमेजी पेत असेल त्याणी हा

Yuga, B. C. 3102, is historical in the general sense of the term, that after reducing to their lowest possible values all the historical traditions and chronological data of the Chinese, Hindoos, Persians, Phoenicians, Egyptians, and other nations, and after considering and appreciating the monuments of art, science, and the religious and political institutions, a knowledge of which has reached us, I cannot refuse credence to the fact, namely, that great States, highly advanced in civilization, existed at least 8,000 years before (?) our era. It is beyond that, that I look for Rama, the hero of Ramayana.

येथे लक्ष्यपूर्वक वाचून पहावा. या साहेबांनी भरतखंडाला चित्र* आणि ग्रीसला पडदा कल्पिला आहे. व पडदाच चित्र होऊन† बसला आहे याकरिता आता आपण तो पडदा एकीकडे साळून चित्र खुले करतो, असे त्यांनी द्याठले आहे. याप्रमाणेच आणखी पुष्कळ विद्वान् लोकांचे मत आहे. शार्मण्यदेवीय प्रो. वेबर इत्यादि विद्यमान काळचे काहीं पंडित दुरुमहानें उलट प्रतिपादन करतात, पण त्यांस मजबूत आधार नाहीं.

यावरून नाटक या यथाची कल्पना प्रथीवरील सर्व लोकांना संस्कृत कर्वीनीं उत्पन्न करून दिली, हैं तर सिद्ध आलेच. युरोपियन लोकांच्या भाषांत नाटकयथाची कल्पना संस्कृत भाषेच्या द्वारे गेल्यानंतर त्याच्यांत तिला दुसरे एक रूप प्राप्त झाले. म्हणजे शोकपर्यवसायीं आणि

* The case may be stated as follows.—The picture is Indian—the Curtain is Grecian, and that Curtain is now withdrawn. (See Introduction, page 8, India in Greece, by Pococke.)

† युरोपियन लोकांची साधारणतः अशी समझूत होती की, या जगात विद्याकलादिकांचा उदय प्रथम काय तो ग्रीसमध्ये झाला, व ग्रीकलोकां पासून सर्वोत्तम त्यांची प्राप्ति झाली. या अडाणी समझूतीमुळे आर्यलोकाला देखील ग्रीकलोकांपासून विद्या आणि कला यांची प्राप्ति झाली असे ते लोक समजत असत! वस्तुतः आर्यांपासून जान संपादन करून ग्रीशियनांनी त्यांला (युरोपियनलोकांच्या अडाणी सय जुकीप्रमाणे) अगदी दडवून डाकले झाशून पीकाळूक साहेबांनी आर्योला चिचाचे व ग्रीकलोकांला पडपांचे रूपक देऊन तो पडदा संगमण दिनीने काढून डाकला आहे.

‡ शोकपर्यवसायी अथवा इग्रेजीत ज्याला 'Tragedy' क्षणतात त्या प्रकारचीं नाटके संस्कृतांत मुळीच आढळत नाहीत. मूळ कथानक जरी दुःखपर्यवसायी असले, तरी नाटककर्ती आपल्या मंविधानकांन त्याचा शेयड गोड करून दाखवितो. उदाहरणार्थे, उन्नरसामचरित घेतले तर चालेल,

आनंदपर्यवसायी असे नाटकाचे परस्पर विरोधी दोन भेद
शाळे आहेत. तथापि मूळरचनेत कांहीं अंतर पडले नाहीं.
याशिवाय संस्कृतात जसे भाण, प्रहसन इत्यादि अनेक पोट-
भेद शाळे आहेत तसे युरोपियन कवींनी केले असल्याचे कोठे
दिसून येत नाहीं, असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. असो,
येथर केलेल्या विवेचनावरून ज्ञानसंपादनाचा मुख्य मार्ग
जो वाढूमय ते आर्यलोकांस प्रथम प्राप्त झाले, व त्यांनी
आपली अभियुक्त भाषा जी संस्कृत तिच्या द्वाराने ज्याचा
सर्व जगास लाभ करून दिला त्या वाढूमयरूपी भाषणारात
जीं अनेक काव्यरात्रे आहेत त्यातल्या दृश्यवर्गापैकीं कांहीं
रत्ने वच्यकांस आढळी पूर्वी सादर केलीं आहेत. त्या सर्वांहून
निराळ्या प्रकारचे असून अति उत्तम अशा मुद्राग्राहकसाच्या
आधाराने तयार केलेले हैं आर्यचाणक्यरूपी रन सांप्रत
रसिकांस सादर करीत आहों. श्रव्यापेक्षां दृश्यांतील संवि-
धानकाचा लोकांच्या मनावर लवकर आसर होतो हैं वर
सांगितलेंच आहे. या पुस्तकाचे मूळ दृश्यपैकीं असल्या-
मूळकृयेत रामाचा अणि सीतिचा शेवट कार दुखकारक शाळा आहे;
पण भवभूतीने तो किती गोड करून दाखविला आहे पहा. यावरून
याशात्य नाटक काराचे भन्ज पौरस्त्व प्राटककारांला मोठा दोष देतात. त्यांच्या
भर्ते दुःखपर्यवसायी नाटकांतील संविधानकाचा सामाजिकांपा भनावर
जितका विशेष असर होतो तितका आनंदपर्यवसायी नाटकाच्या संविधान-
काचा होत नाही; पण या आक्षेपांत फारसे महत्त्व नाही. कारण, सदृतना-
विषयीं लोकांमध्ये अभिशब्द उद्घेष्य करावी हा जर नाटकांचा मुख्य उद्देश
आहे, तर तो दुःखपर्यवसायी नाटकाने कसा सिद्ध व्हावत, हैं समजत नाहीं.
पातिवर्त्याने व सदाचरणाने वागणांया वेस्ट्डमोता आणि हास्म्लेट यांचा
दुःखकारक शेवट पाहून पातिवर्त्य व सदाचरण ठेवण्याविषयीं प्रेक्षकांला विशेष
आस्था उत्पन्न होईल काय? थेंड हवेने गोठलेल्या पातिवर्त्यांच्या हृदयांला
द्रैव्येण्यास कदाचित् शोकपर्यवसायी नाटकांची जरूर असेल; पण आमच्या
सारख्या उष्ण हवेत राहगारांचे हृदय मध्येतरी शेणाऱ्या प्रसंगांनीच द्रव्यांते.

मुळे तें जशास तसेच सादर केले असें तर त्याचा प्रेक्ष-
काहतका नाचकांस उपयोग झाला नसता. निणून मूळ
रचनेचा उद्देश कायम ठेवून केवळ वाचनद्वाराच रसाचा
आस्वाद घेता येईल अशा प्रकारे त्याला सजवून रसिकांस
सादर केले आहे.

विशाखदत्ताविषयीं माहिती.

आतां आमच्या ह्या पुस्तकाला आधारभूत जै मुद्रा-
राक्षस नाटक तें कोणत्या काळांत झाले याविषयीं धोडासा
विचार करू. मूळ ग्रंथाचा कर्ता जो विशाखदत्त याणे
सतःविषयीं फारच थोडी माहिती सांगितली आहे. “वटे-
भरदत्त नांवाच्या मांडलिक राजाचा नातू व पृथु याचा
मुलगा, ज्याला महाराज ही पदवी होती असा कवि विशाख-
दत्त याणे केलेले है मुद्राराक्षस नाटक” असे प्रस्तावनेत
वर्णन केले आहे. यावरून प्रो. विल्सन यांणी असे अनुमान
काढले आहे कीं चोहाण कुलांतील अजमीरचा राजा
पृथुराई अथवा पृथुराज अणि विशाखदत्ताचा पिता पृथु
हा एकच; पण या मताला दुसरा काहीं आधार मिळत
नाहीं व है सुक्रिकही दिसत नाहीं. विशाखदत्ताचा
बाप पृथु हा फारसा प्रसिद्ध नसावा असे वाटते. कारण
कवीने आपल्या आजाच्या नांवाला ‘सामंत’ व आपल्या
नांवाला ‘महाराज’ पदवी जोडली असून बापाच्या नांवाला
मुळींच जोडलेली नाहीं. अजमीरचा पृथुराज चव्हाण हा
फार प्रख्यात व मोठा शूर असून महाराज होता असे त्याच्या
चरित्रावरून उघड होते. तेव्हां या कवीच्या संवंधाने
या रितीने विचार करण्यापेक्षां दुसरी एक रीत विशेष
संभवनीय असल्यावरून ती ध्यावी है जरै वाटते.

उत्तर हिंदुस्थानांत नवें देवण्याची जी रीत आहे तीव्र-
रून पाहता या कवीचा आजा जो वटेश्वरदत्त याच्या नांवा-
वृन त्याचे स्थान शोधून काढण्यास वरेच साधन मिळौं,
हिंदुस्थानांत वटेश्वरांया नांवाचे एक प्रसिद्ध शिवस्थान आहे.
तें त्या देवाच्या नांवाने जरी कोणाला विशेष मार्हीत नसले
तरी सांप्रत तेथे दरसाल एक मोठी यात्रा भरत असते व
तीत घोड्यांचा व्यापार फार मोठा चालतो, या निमि-
त्ताने तरी तें लोकांस मार्हीत असलैच याहिजे.

आम्ही तें वटेश्वर स्थान पाहण्यास गेलों होतो त्यावेलीं
त्यास्थलाची निखिनिराळीं तीन माहात्म्ये असल्याचें समजले;
तथापि त्यापैकीं आळांस एकच पाहण्यास मिळाले. त्यात त्या
देवाच्या संबंधाने अशी कृथा वर्णन केली आहे की, “युगुसु
नांवाचा कोर्जा त्या प्रदेशाचा राजा पुत्रप्राप्तीकरितां एका
वडाच्या झाडाखालीं बसून झांकराचे आराधन करीत होता.
पुष्कल दिवस भक्तिपूर्वक सेवा केली तरी भगवान् प्रसन्न होत
नाहीं असे पाहून त्याने त्या वडाच्या पारंग्यांचा आपल्या ग-
व्याला फांत घालून प्राणत्याग करण्याची तपारी केली.
याश्रमाणे त्याचा दृढनिश्चय पाहून प्रसन्न झालेला भगवान्
शंकर बल्काळ त्या वटवृक्षांतून प्रकट झाला व राजाच्या
गव्याच्या फांस सोडून त्याला ‘वर माग’ असे हाणाला.
तेव्हां राजाने ‘सर्वकाळ आपल्या हातून तुमची सेवा घडावी
व मला पुत्र व्यावा,’ असा वर मागितला. नंतर प्रसन्न झा-
लेल्या शंकराने ‘उत्तम गुणवान् व भाग्यशाली पुत्र होइल’
असे वरदान देऊन त्याच्या कङ्गून नेहमीं सेवा घेण्याकरितां

^१ हे स्थान आमा शहराच्या आग्नेयीत ३३ मैलांवर आहे. येथे एक
मौळी तलाव दर्शनीविं आहे.

‘आपण येथेच राहतो. वडाच्या झाडांसून प्रकट झाल्यामुळे वटेश्वर हेच मासै नांव प्रसिद्ध होईल’ असें सांगितले व त्या दिवसापासून वटेश्वर हैं स्वयंभु स्थान प्रसिद्ध झाले.”

यद्यपि वर दिलेल्या कथेच्या सारांशावरून विशाखदत्ताचा आजोबा हा युयुत्सुराजाचा युत्र असै खाचीपूर्वक सांगतां येत नाहीं; तथापि त्याच्या नांवावरून वटेश्वरानं दिलेला ह्याणून वटेश्वरदत्त असै अनुमान करतां येईल. उपायेकां वटेश्वर हैं स्थान प्रसिद्ध आहे व तेथे युयुत्सु राजा होता व वटेश्वराच्या कृपेनै त्याचा उदय झाला असै वर्णन आढळतें त्यापेकां वटेश्वर हैं त्या राजघरण्याचे कुलदैवत अथवा उपास्यदैवत असलेंच पाहिजे. व ह्याणूनच विशाखदत्ताच्या आजाला वटेश्वरदत्त असै अपव्या देवाच्या नांवाचे सूचक नांव ठेविले असावै असै ह्याणण्यारूप कांहीं बाध येत नाहीं.

पुढे त्याचा नातू जो विशाखदत्त त्याचेही नांव तसेच आहे. विशाख हैं स्वाभिकारिकाचे नांव आहे. तेव्हां विचार करून पाहतां विशाखदत्त हा वटेश्वर नांवाचे जै प्रसिद्ध स्थान तेथला किंवा त्याच्या जवळचा असावा असै ह्याणतां येईल. विशाखदत्ताचा आजा हा एक मंडळलिक राजा होता. विशाखदत्ताला ‘महाराज’ ही फटकी होती, त्यावरून आजाच्या कारकीर्दीत जै त्याचे ऐश्वर्य होते त्याहून याच्या कारकीर्दीत त्याची विशेष भरभराट झाली असून तो मोठा राजा झाला असावा असै वाटते. सुद्धराक्षसाच्या कांहीं लेखी पुस्तकांत विशाखदेव असै नांव आढळते. ‘देव’ हा शब्द मोळ्या राजांच्या नांवाला जोडीत असतोत हैं मार्गिक वाचकांस सांगावयोस नको.

याशिवाय वल्लभदेव याणे केलेत्या सुभाषितावलींत विशाखदेव हैं नांव आढळते, तेहां लहानपणीं त्याचें विशाखदत्त हैंच नांव असून पुढे त्याणे महाराज ही पदवी संपादन केल्यावर त्याला विशाखदेव ह्यणत असतील असे अनुमान करण्यास चांगलाच आधार मिळतो, यावरून विशाखदत्त अथवा विशाखदेव हा वटेश्वराच्या आसपासच्या प्रदेशाचा राजा होता, असे अनुमान आहे.

वर जी माहिती दिली आहे तिच्याहून अधिक मिळण्यास कांहीं मार्ग नाहीं. हा राजा मोठा कारस्थानी व उलाढाली करणारा असावा, कारण नाटक हैं जेंसे लोक-व्यवहाराचे चित्र आहे तसेच त्यांतले निरनिराळ्या प्रसंगांचे वर्णन व त्यांतले स्वाभाविक उद्घार हैं त्याच्या कर्त्याची स्थिति दाखविणारे चष्टे होत. याविषयीं कालिदास आणि भवभूत यांची नाटके उदाहरणार्थ घेतलीं तर चालतील. कालिदासाची कृति वाचीत असतां हिचा कवि मोठा रंगेला व आनंदसमुदांत पोहत असेलेला असा असावा व भवभूतीच्या उद्घारांवरून तो दुःखीकर्ती व उदास असावा, असे मार्मिक वाचकांच्या लक्षांत आव्यावांचून राहणार नाहीं. या विशाखदत्ताच्या पूर्वी जितके नाटककार होऊन गेले त्यांचा विषय ह्यटला ह्यणजे बहुतकरून विवाहप्रसंग इत्यादि मौजेच्या व कर्मणुकीच्या गोष्टी हैं तर सिद्धच आहे. असे असतां याणे ते विषय एकीकडे ठेवून आजपर्यंत कोणीही न निवडलेला व अतिशय रुक्ष असा हा राजकीय कारस्थानाचा जो विषय निवडला त्यावरून त्याला याच विषयाची विशेष आवड होती हैं उघड दिसते. हा कवीची कवितशक्ति वर्णनीय आहे.

प्रसाद हा जो मुख्य गुण तो तर याच्या कवितेत सर्वत्र सारखा दृष्टीस पडतो. याच्या नांवाने केवळ मुद्राराक्षस हैं एकच नाटक सांगत उपलब्ध आहे; पण याच्या कवित-शक्तीवरून एवढा एकच यथं त्यांने केला असावा असे वाटत नाही. सुभाषितावलींत १९४८व १७२८हे दोन लोक या कवीच्या नांवाने घेतले आहेत; पण ते दोनही या मुद्रा-राक्षसांतील नव्हत. पहिल्यांत एका ख्रीच्ये व दुसऱ्यांत वर्षाकालाचे वर्णन आहे. दोहोच्याही रचनेवरून ते या कवीचे असवित असे वाटते. ते कसेही असो. एकंदरीत ह्या कवीने दुसरे यथं केले असवित यांत कांहीं संशय नाहीं.

आतां हा कवि कोणत्या काळात झाला याविषयीं थोड्से विवेचन केले पाहिजे. आजपर्यंत ह्या काल-निश्चयाच्या संबंधाने पाश्चात्य व एतदेशीय विद्वान् लोकांनी जे विवेचन केले आहे त्यावरून हा कवि कोणत्या वेळी झाला हैं निश्चयात्मक ठरविण्यास कांहीएक आधार मिळत नाही असे सिद्ध होते. असे आहे तरी कांहीं शोधक लोक याच्या कालाची हद—झणजे हा अमक्या शतका-पूर्वीं झाला असावा असे दाखविण्याचा प्रयत्न करतात. प्र० विल्सन यांनी पाश्चात्य लोकांच्या संग्रहायाप्रमाणे, सिस्ती सनाच्या ११ व्या किंवा १२ व्या शतकांत हा कवि झाला असावा असे आपले मत निःशंकपणे पुढे आणले आहे. ह्या त्यांच्या मताला मजबूत आधार कांहीच दिसत नाहीं. विल्सन साहेबांचे मत खंडन करणारे, पूर्वी रा. रा. व आतां नामदार तेलंग साहेब यांनी—दशरूपक नांवाच्या यथांत तीन ठिकाणीं मुद्राराक्षसाचा उलेख केला आहे. दशरूपक हैं धोरेचा राजा भोजदेव याचा चुलता जो मुंजराज

याच्या कारकीर्दीत झाले आहे. भोजराज हा सिस्ती सनाच्या १९६ वे वर्षीं गादीवर बसला, तेव्हां त्याचा चुलचा जो सुंजराज तो १० व्या शतकात होता व दशरूपक हा ग्रंथ त्याच्याच कारकीर्दीत झाला, तेव्हां मुद्राराक्षस हा ग्रंथ त्याच्या पूर्वीचा आहे असै सिद्ध करून दाखविल्यासारखे केले आहे; पण त्यालाही सबळ आधार नाही. कारण दशरूपक हा ग्रंथ सुंजराजाच्या वेळीं झाला है कवूल करितां येईल; पण खुद त्या ग्रंथात मुद्राराक्षसाचा मुळीच उलेख नाही. तो अवलोक नांवाची जी त्या ग्रंथाची व्याख्या आहे तीत मिळतो. व्याख्येचा कर्ता जो धनिक त्याचा काळ निश्चित झाल्याचै दिसून येत नाही. मुळाच्या कर्त्याच्या वापाचै नांव विष्णु आणि टीकाकाराच्या वापाचै नांवही विष्णूच होते, एवढ्यावरून त्या ग्रंथाचे प्रकाशक डा० हाल यांणीं टीकाकार हा मूळ ग्रंथकाराचा वंधु * असै गृहीत केले आहे; पण ते देखील खात्रीपूर्वक सांगत नाहीत. दोघांच्या वापाचै नांव एक आहे एवढ्यावरूनच वंधुलाचै नाते जोडणे हैं खरोखर सोठे चमकारिक वाढते. दशरूपकासारख्या महत्वाच्या ग्रंथाची व्याख्या करणाराने ग्रंथकाराशीं जर त्याचै वंधुत्वाचै नाते असते तर त्याचा कोठैच उलेख केला नसता असै ज्यांच्याने हाणवत असेल त्यांणीं खुशाल त्यावर भरवंसा ठेवावा; पण दुसरा कांहीं सबळ आधार मिळैपर्यंत ते नाते गृहीत करणे हैं आहांस मुळीच योग्य वाटत नाही. यावरून

* It may be suggested that Dhanika, one of his commentators, and possibly his own brother, was living about the middle of the tenth century. (See Dr. Hall's Preface to *Dasharipa*, p. 2.)

इशरूपकर्ता जो धनंजय त्याच्या कालावरून मुद्राराक्षस-
कर्त्याच्या कालाची मर्यादा उरविणे येण्य दिसत नाहीं. या-
शिवाय विल्सन्, तैलंग वर्गेरे मंडळींनी आणखीं वरीच
अनुमाने काढलीं आहेत व तैलंग सांहिवांनी विशाखदत्त
आमच्या शतकाच्या पूर्वी होता असे उरविण्याविषयी पुस्कल
प्रयत्न केला आहे; पण तो विस्तारभयासतव आमच्याने
येथे देववत नाहीं. त्याचे तात्पर्य इतकैच कीं, या ग्रंथकर्त्या-
च्या काळाची जी हद उरविली आहे, ती देखील केवळ
आनुमानिक असून काळ्पनिक आधारावर स्वलेली आहे,

मुद्राराक्षसाविषयीं

संकृत भाषेत नाटके व त्यांचे पोटभेद वर्गेरे मिळून
सुमारे ७८ ग्रंथ आजकाल उपलब्ध होतात. प्र० ० विल्सन्
यांणी सुमारे ६० *ग्रंथांची नवीन दिलीं आहेत. त्या सर्वीत
बहुतकरून त्यांतील पोटभेदांपैकी एकेक जातीचा एकेक
ग्रंथ लक्ष्यपूर्वक पाहिला म्हणजे त्या जातीचे जे दुसरे ग्रंथ
असतील त्यांचे स्वरूप तेहांच समजून येते. भ्रमरबाधा,

* प्रौढसर सांहिवांनी "Theatre of the Hindus" या नावाचा एक
प्रसिद्ध ग्रंथ केला आहे. या ग्रंथाचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागात भा-
रतीं नाटकसंबंधी विशेष महिती देऊन पुढे नाटकग्रंथांची एक याद दिली
आहे. या यादीत एकहॱ्ह ५० इत्यकाळ्यांची नवीन आहेत. वैकी विल्सन्
सांहिवांनी ६ नाटकांची भाषांतेर आपल्या ग्रंथांत संग्रहीत केलीं आहेत व
२३ नाटकादिकांचा सारांश दिला आहे. ८ ग्रंथांची नवीन्यांणी इशरूपका
नवीन्या ग्रंथावरून घेतली आहेत आणि १९ ग्रंथांची नवीन साहिरव्यवर्द्धण
नामक ग्रंथावरून दिलीं आहेत व ३ ग्रंथांची नवीन माझी विस्तलोकवृत्ती
म्यांकळीं यांच्या संस्कृत ग्रंथसंग्रहाच्या यादीवरून दिलीं आहेत. तथापि
यांचिवाय आणखीं पुस्कल ग्रंथ संप्रत डपलब्ध झाले आहेत. आमच्या
माहिलीवरून त्यांचीं संख्या सुमारे ७८ हून अधिक आहे. व अद्याप किंती
उपलब्ध होतील त्याविषयीं काहीं सांगवत नाहीं:

चित्रदर्शन, मदनज्ञर इत्यादि गोष्ठी बहुतकरून ठरीव अहेत म्हटलें तरी चालेल. याविषयीं शाकुंतल, मालती-माधव इत्यादि नाटकांतील कल्पना त्याच्या पुढच्या नाटकांतील कल्पनांशीं लावून पाहिल्या म्हणजे सहज दिसून येईल; पण प्रकृत यंथाचे मूळ जे मुद्राराक्षस त्याविषयीं मात्र तसें म्हणतां येणार नाहीं.

तसेच मुद्राराक्षस हे नाटक संस्कृत भाषेत आजकाल उपलब्ध असलेल्या इतर सर्व नाटकांहून अगदीं निराळ्या प्रकारचे आहे. शाकुंतलादि सर्व नाटकांत बहुतकरून स्त्रीपुरुषांच्या संबंधाच्या गोष्ठी असल्याचे उपलब्ध होते; मग त्यांचा नायक देव असौ किंवा उपदेव असौ, बहुतकरून स्त्रियांच्या लीलांचे वर्णन त्यांत नाहीं असें नाटक या मुद्राराक्षसावांचून संस्कृत भाषेत आजपर्यंत कोणतेच उपलब्ध झाले नाहीं असें म्हणण्यास मुळीच हरकत नाहीं. किंविक नाटकांत वीर, करुण हे रस प्रधान असून शृंगार गौण आहे. नाटिका तर वहुतेक शृंगाररसप्रधानच असावयाच्या. व्यायोग वीररसप्रधान असावयाचे. भाण, प्रहसने वगैरे हास्यरसप्रधान असावयाचीं, असा एक ठरीव नियमच आहे; पण प्रकृत गंथ मुद्राराक्षस हे त्यांहून अगदीं स्वतंत्र आहे. यात मुक्कापासून शोवटापर्यंत अनेक प्रकारच्या मसलती व कारस्थानें वर्णन केलीं असल्यामुळे यांतील कल्पना वगैरे अगदीं स्वतंत्र आहेत. शाकुंतलांतली भ्रमरबाधा जशी थोड्याशा रूपांतरानें प्रियदर्शिकेंत पाहायला मिळते व मालविकाप्रियमित्रांतलें चित्रदर्शन जसें मालतीमाधवांत मिळते, तशी यांतील कोणतीही कल्पना दुसऱ्या नाटकांत उपलब्ध होण्याचा संभव नाहीं. कदाचित् करूण-

रस साधण्याकरिता चंदनदासाला सुलावर चढविण्याच्या
जो प्रसंग कवीने मूळात घातला आहे तो पुष्कळ अंशाने
मृच्छकटिकांतील चारुदत्ताला सुलावर चढविण्याच्या प्र-
संगाशी सादृश्य पावणारा आहे असे म्हणतां येईल. त-
थापि मृच्छकटिक आणि मुद्राराक्षस या दोहोचाही का-
लनिर्णय *अद्याप निश्चयात्मक झाला नाही. तेब्हां दोहो-
तून कोणता थंथ प्रथम झाला, याचा ठराव करतां येत
नसल्या कारणाने मुद्राराक्षसांतील कल्पना मृच्छकटिक-
कल्पने घेतली किंवा मृच्छकटिककर्त्त्वाची कल्पना मुद्रा-
राक्षसकर्त्त्वाने घेतली, याचा निर्णय करतां येत नाही.
तथापि, एकंदरीत वर उल्लेख केलेल्या गोष्टीच्ये काय ते
दुसरीकडे सादृश्य मिळते. वाकी या नाटकांतील कोणती-

* प्रो० विलसन यांच्या नंते मृच्छकटिक हे दहाव्या शतकात व मुद्रा-
राक्षस अकराच्या किंवा बाराच्या शतकात झाले असावे. ते म्हणतात. —

"Although not named by the authority from which we have principally drawn our general view of the Hindu dramatic system, the Dasa Rupaka, it is unquestionably alluded to in the text of that work, and we may therefore feel assured that this play was written earlier than the tenth century; there is every reason to infer much earlier."

पण याला विशेषसा कोई आधार नाही. ही केवळ अनुमाने आहेत.
नाहीपेक्षा मृच्छकटिक हे प्रथमचे व मुद्राराक्षस त्यानेतरचे असे मान-
तां आणे असते. व न्यायरून विशाखदत्ताने मृच्छकटिकांतील वर
सांगितलेली कल्पना घेतली असे मानण्यास इरकत नव्हती. केवळ अनु-
मानावरूनच ठरवावर्चे असेल तर विलसन सहेबाच्या विसूळ अनुमान
करण्यास थोडा तरी आधार मिळतो. मृच्छकटिकाच्या पदिन्या अंकोंते
'चाणक्याच्या नंवाचा उल्लेख आहे. (याविषयी सं० मृ० अ० ५ श्ल० ३९,
व आणी केलेले चारुदत्त आणि वसंतसेना याचा भा० १ श्ल० २१, यावरील
शकाचार्ये भाषण पहा.) यावरून मुद्राराक्षसानंतर मृच्छकटिक झाले
असे पाहिजे तर अनुमान करता येईल.

ही कल्पना दुसऱ्या कवीला घेतां आली नाही. कारण त्याचे संविधानकच तरे आहे.

चाणक्याविषयी.

आतो आमच्या प्रथांत वर्णन केलेली गोष्ट कोणत्या काळी
घडली याविषयी थोडासा विचार करू. या प्रथाचा नायक
जो चाणक्य त्याचे श्रीमद्भागवत^{*} व विष्णुपुराण[†] या
दोन पौराण प्रथांत वर्णन आहे. त्यावरोवरच चंद्रगुप्त व
त्याचे मौर्यकुल आणि नंदराजे यांचीही वर्णन आहे. गुणाढ्य-
कविने केलेल्या बृहत्कथेत अथवा त्याचाच संस्कृत भाषेत
उत्तरलेला सारांग जो कथासरित्सामग्र[‡] यांत नंद, चंद्र-
गुप्त, चाणक्य इत्यादिकांची नवै व त्यांचे वर्णन आहे;
तथापि त्यांत राक्षस याचे नांव कोठे आढळत नाही.
यांत ज्याला वरहचि म्हटले आहे तोच राक्षस असावा
असे आमचे मत[§] आहे. भागवतातही मूळांत चाणक्याचे
नांव नाही. केवळ “कश्यत् द्विजः” इतकाच उल्लेख
आहे. यावर दीक्षाकार श्रीधरस्वामी—“द्विजः कौटि-
त्य-वात्स्यायनादिपर्यायः चाणक्यः” असे ह्याणतात.
पुढाराक्षसांत व बृहत्कथेत कौटित्य, चाणक्य आणि
विष्णुगुप्त हीं तीन नवै व श्रीधरस्वामींनी सांगितलेले
वात्स्यायन हे चौथे नांव दुसरीकडे प्राचीन प्रथांत कोठे
मिळत नाही. कामदकीय नामका नीतिशास्त्रप्रथात

* भागवत संक^० १२ अ० ३ पहा.

† विष्णुपुराण अ० ५ अ० २४ पहा.

‡ कथासरित्सामग्र ल० १. त० ४-५ पहा. अथवा आळी केलेला
बृहत्कथासरित्सामग्र भा० २. ह० ६३-८५ पहा.

§ याविषयी पुढे मूळांत इ० २ शावरील ठीक पहा.

चाणक्याच्या वंशाची महती* वर्णन केली आहे... त्यांत
चाणक्याचा विष्णुगुप्त या नांवानेच उल्लेख आहे.

चंद्रगुप्ताविषयीं माहिती.

पांडवांच्या समकाळीं राजा जरासंध हा मगध अधिकार प्रांताचा राजा होता, हे महाभारतावरून सिद्ध होते. राजसूय यज्ञाच्या वेळीं जरासंधाला मारून त्याचा पुत्र सहदेव याला कृष्णानें राज्यावर बसविले. तेव्हां अर्थीत् पांडव स्वर्गास गेले, त्यावेळीं मगध देशाचा राजा सहदेव होता हैं सिद्ध झाले. त्याच्यानंतर मार्जारि, श्रुत-श्रवा इत्यादि, रिंगुजय अशवा पुरंजय याच्यापर्यंत वीस राजांनीं राज्य केले. व रिंगुजयापर्यंत जरासंधाचा वंश एकसारखा चालत आला, पुढे मात्र गडबड झाली. रिंगुजयाचा शुनक नांवाचा प्रधान होता. त्याणे आपला स्वामी रिंगुजय याला मारून प्रश्नोत्ता नांवाच्या आपल्या पुत्राला मगध देशाच्या राजगाढीवर बसविले. यामुळे जरासंधाच्या वंशाचा क्षय होऊन शुनकाच्या वंशाकडे मगधदेशाचें राज्य आले. प्रश्नोत्ताचा पुत्र पालक, त्याचा विशाखपूर्ण, त्याचा राजक व त्याचा नंदिवर्धन शा पांचही राजांला प्रश्नोत्तन असें महणत असत. प्रश्नोत व त्याड्या पुढचे चौधे पुरुष या पांचांनीं मिळून १३८ वर्षे मगध देशाचें राज्य केले. नंतर प्रश्नोतवंशापासून राज्य हिरावून घेऊन

* याविषयीं पुढे मुलांत १० १६०१० येथे विशेष वर्णन आले आहे.

† प्रसिद्ध बृहत्कथेचा नायक वत्सराज याचा सासरा अर्थात् पश्चाषतीचा पिता जो प्रथोत तो हाच असावा असें वाटते. कारण तोही मगधदेशाचाच राजा होता. याविषयीं आम्ही केलेल्या बृहत्कथासागरांत भाग ३ रा ४४ १० पासून ४४ ५४ पर्यंत कथभाग वर्णन केला आहे तो पहावा.

शिशुनाग हा मगध देशाचा राजा झाला. त्याचा पुत्र काकवर्ण, त्याचा क्षेमघर्मा, त्याचा क्षेत्रज्ञ, त्याचा विधिसार, त्याचा अजातशत्रु, त्याचा इर्भक, त्याचा अजय, त्याचा नंदिवर्धन व त्याचा महानंदी याप्रमाणे शिशुनागापासून महानंदीपर्यंत दहा पुस्तांनी ३६० वर्षे मगध देशाचै राज्य केले. महानंदीपर्यंत जे राजे झाले ते सर्व क्षत्रिय होते. तेथून पुढे मात्र राजगादी क्षत्रियांकडून जाऊन तिने गूढाचै आधिपत्य स्वीकारले.

महानंदी* याची एक बूद्धजातीची रखेली होती. तिला त्याच्यापासून एक पुत्र झाला होता. त्याला नंदी असे नाव ठेविले होते. हा मोठा शूर व बलाढ्य होता. यद्यपि महानंदीची समानजातीय पट्टराणी होती, व तिचे पुत्रही होते, आणि सांप्रदायाप्रमाणे राज्याचा अधिकार त्यांनाच मिळणे वाजवी होते; तथापि नंदाच्या पराक्रमापुढे व अनावर महत्वाकोक्षेपुढे त्यांचे काहीं चालले नाही. त्यांने राज्याच्या सभ्या वारसदारांला हुसकून देऊन सर्व अधिकार आपल्या हाती घेतला. हा मोठा कृपण होता. याच्याजवळ अपरंपर द्रव्य होते. कोणी—महापद्म संख्येइतकै त्याच्याजवळ द्रव्य आहे, असे अनुमान करून त्याला यहापद्मपत्ति असे नाव दिले होते. केवळ महापद्म असेही याला लोक मह-

* हीच कथा विष्णुपुस्तकाच्या चूरच्या अंशांत २३ ध्या अध्ययांत वर्णिन केली आहे. भागवतांत दिलेली कथा व विष्णुपुराणांत वर्णन केलेली कथा यांत फारसे अंतर नाही.

† पुढे मूळांत सर्वार्थसिद्धि असे ज्याला म्हटले आहे ती हाच असाशे, त्याचे मुख्य नाव सर्वार्थसिद्धि हेच असून नेव है आवडती नाय असांव असे वाटते. अथवा नेव है त्याच्या आईचे नाव असेल व त्यावरून त्याला नेव म्हणत असतील तर कोणास ठाडक.

णत असत. हा परकमी राजा क्षत्रियांचा फार द्रेष करीत होता. पूर्वी परशुरामाने क्षत्रियांचा जसा संहार केला तसा ह्या महापरकमी नंदाने क्षत्रियांचा संहार केला. त्याच्या अंगीं अद्वितीय परकम असल्यामुळे त्याचा सामना करण्याची कोणत्याही क्षत्रियाच्या अंगीं ताकद नव्हती. व त्याणे तर असे व्रत घेतले होते की, क्षत्रियांचे बीज देखील पृथ्वीवर अवशेष राहू द्यायचे नाहीं! यापूर्वी जे मगधदेशाचे राजे झाले त्यांनी केवळ त्या देशाचेच राज्य केले; पण क्षत्रियांचा उच्छेद करणारा हा महापरकमी राजा नंद सर्व पृथ्वीचा राजा झाला. त्याचा हुक्म उलंघन करण्याची कोणाचीही छाती नव्हती अशा नंदाने बहुत दिवस एकछात्रा पृथ्वीचे राज्य केले.

नंदाचे *सुमाल्य इत्यादि आठ पुत्र होते. आठ मुलगे व स्वतः नंद मिळून नवनंद असे लोक म्हणत असत. या नवनंदांनी एकसारखे १०० वर्षे राज्य केले. नंतर कांही कारणामुळे नंदाची शृङ जातीची धाकटी स्त्री मुरा हिचा पुत्र चंद्रगुप्त याचे आणि सुमाल्य इत्यादि वडील वंशावर्षे मोठे वैर पडले. व चंद्रगुप्ताने चाणक्य नंवाच्या महा कारस्थानी ब्राह्मणाचा आश्रय केला. तेव्हां आपला अपमान केल्या-वरून क्षुब्ध झालिल्या चाणक्याने युक्तिप्रयुक्तीने नवनंदांचा

* पुढे म्हालात ४७ ३ प्रसून ५ पर्यंत ही कथा वर्णन केली आहे. तीचरून नंद अथवा सर्वर्थीसिद्धि याची थोरली सी जी मुनेशा तिला नऊ पुत्र आले होते व म्हणूनच त्यांना नवनंद म्हणत असत. असे जे लिहिले आहे ते नंदाच्या संबंधाची इतर ठिकाणी जी कथा वर्णन केली आहे तिच्या आधारानन लिहिले आहे असे समजावें. एकदरीत या नंदाची कथा जेथे जेथे वर्णन केली आहे तेथे तेथे परस्पर विरोध फार आहेत, त्याविषयी आमचा इलाज नाही हे वाचकांनी ध्यानात आणावें.

समूळ नाश करून चंद्रगुप्ताला राज्यावर बसविले. नंद हो जरी शूद्रजातीच्या त्रीचा पुत्र होता, तरी तो क्षत्रियाच्या वीर्यापासून झाला असल्यामुळे त्याला शूद्र घणत नव्हते.* तो क्षत्रियांतच मोडत होता.

याप्रमाणे मगध देशाच्या राज्यश्रीने नंदकुलाचा त्याग करून मौर्य अर्थीत् चंद्रगुप्त याला वरिले चंद्रगुप्त हा एक आमच्या या घंथांतला मुख्य पुरुष होय, याच्या संबंधाचा—त्याच्या जन्मापासून नंदाचा निर्विश करून राज्य प्राप्त होऊन राक्षसाला हरवून त्याला दिवाणगिरी दैर्घ्यर्थीतचा—चरित्रभाग पुढे मुळांत सविस्तर वर्णन केलाच आहे. त्याच्या पुढच्या चरित्रभाग ल्लणण्यासारखा काही उपलब्ध होत नाही. फक्त त्याच्या वंशांत पुढे कोण कोण झाले व त्यांनी किंती वर्षे राज्य केले याचे वर्णन उपलब्ध होतें तें येथे देतो.

चंद्रगुप्ताला वारिसार नांदाचा पुत्र झाला होता. वापाच्या पश्चात् तो गादीवर बसला. त्याला अशोकवर्धन नामक पुत्र झाला. यालाच अशोक अथवा अशोकराज असेही म्हणतात. वापाच्या नंतर राजा अशोक गादीवर बसल्यावर त्यांने धर्मसंबंधांत मोठा विलक्षण फेरफार केला. अशोकापर्यंत मगधदेशाची राजगाढी वैदि-

* प्रत्येक वर्णाला आपल्या खालच्या वर्णाच्या भीरी विवाह करून धर्मयाचा अधिकार धर्मशास्त्रांत सांगितला आहे. त्याप्रमाणे महानंदीने शूद्र जातीची भी केली. तिला जो नंद नायक पुत्र झाला त्याला शूद्र क्षत्रियांत जरी यगलें नाहीं तरी तो शूद्रपेक्षा खेठ होता. धर्मशास्त्रकारांच्या मताप्रमाणे त्यांने पुन्हा क्षत्रियांशी संबंध केला असता तर त्याची संतति पांचव्या पिंडीला त्रुद्ध क्षत्रियांत गणनी गेली असती. पण त्यांने तसें न करतां मुरा नंवरची शूद्रजातीची भी केली क्षणून निश्चा एक चंद्रगुप्त हा पक्का शूद्र झाला.

कधर्मी राजांकडे* होती, हें प्राचीन इतिहासावरुन स्पष्ट होते, पण अशोकाने मान धर्मीत बदल केली, याचेकीं या भरतखंडात बौद्धधर्माचा विशेष प्रसार होत चालला होता. बौद्धधर्मोपदेशकांनी मन वळवित्यावरुन ह्याणा किंवा स्वतः त्याची त्या धर्माच्या सत्यतेविषयीं खात्री झाली असेल ह्याणुन ह्याणा; राजा अशोकाने वैदिकधर्माला छुगऱ्हन देऊन बौद्धधर्माचा स्वीकारा[†] केला. मग काय विचारतां! आधींच तो सर्वभौम राजा होता, त्याणे जेव्हां बौद्धधर्माला आश्रय दिला तेव्हां त्याचें वजन फार वाढले. अशोक[‡] राजाने साध्या भरतखंडात जिकडे तिकडे बौद्धधर्माचा प्रसार करण्याविषयीं एकसारखा प्रयत्न चालविला. देशदेशांतरांत अनेक उपदेशक नेमले. त्याच्या भनांत सर्व भरतखंड बौद्धमय करून ठाकावयाचें होते; प्रग वैदिकधर्मी लोकाच्या मुदैवाने तसें होण्यापूर्वीच त्याचा अंतकाळ झाला. नंतर त्याचा पुत्र सुयदा गाढीवर वसला. त्याचा पुत्र संगत, त्याचा शालिशुक, त्याचा सोमशर्मी, त्याचा दानभन्ना आणि त्याचा पुत्र बृहद्रथ याप्रमाणे या

* चंद्रशुभ्राचा पुत्र वारिसार हा कोणत्या धर्माचा होता याविषयीं रुपेष्ठ असे वर्णन कोऱ्हे उपलब्ध होत नाही, तरी स्वतः चंद्रशुभ्र वैदिकधर्मी होता याविषयीं पुष्कल प्रमाणे मिळतील. फार दूरचे कशाळा पाहिजे? पुढे सूलांत ७६ व्या इष्टावर चंद्रशुभ्रानें पर्वतेश्वराचें उत्तरकार्य करून व्याघ्रांस दांरे दिलीं अहेत हेच प्रमाण वस्स आहे.

[†] विष्णुपुराणांत अथवा भागवतात अशोकाच्या धर्मातरावहळ मुळीच उलोख नाही. ही माहिती शिलालेख इन्यादि अवांतर साधनावरुन उपलब्ध होते.

[‡] चंद्रशुभ्राचा भानु अशोकवर्धन अथवा अशोकाचा हा खिरती सनापर्वी ३२० व्या वर्षा राज्य करीत होता, असे कोळीं अर्वाचीन शोधकांनी मिन्द केले आदि.

मौर्यकुलांतील दहा राजांनी मिळून १२७ वर्षे पृथ्वीचे राज्य केले, व त्यांच्या नंतर राज्यलक्ष्मीने मौर्यवंशाला सोडून शुगवंशाला वरिले, असो.

विष्णुपुराणांत व भागवतांत परीक्षितीच्या जन्मापासून नंदराजाला राज्याभिषेक झाला, तोपर्यंत सुमारे १५०० वर्षे होई-अनगेली^{*} व याचकाळांत शुद्ध क्षत्रियांचा वंश राहिला, असे वर्णन केले आहे. श्रीकृष्ण निजधामास गेले तेव्हांपासून कलियुगाला प्रसंभ झाला + असेही त्याच पुराणांत वर्णन केले आहे. भारतीयुद्धांत अभिमन्यु मेळा, व त्योवेळीं त्याची खी उत्तरा गरोदर होती. भारतीयुद्ध झाल्यानंतर सुमारे ४ महिन्यांनी ती प्रसूत होऊन परीक्षित जन्मास आला असावा. त्याच्यापूर्वीं थोडीच दिवस युधिष्ठिराला राज्याभिषेक झाला असावा. व त्यापासूनच युधिष्ठिराचा शक मुरु झाला असे मानणे हे अधिक सयुक्तिक आहे. कालियुगातला पाहिला शककर्ता युधिष्ठिर हे तर प्रसिद्धच आहे. युधिष्ठिराला राज्याभिषेक झाल्यावर ३६ वर्षीनीं [‡]कृष्ण

* भारत्य भवतो (परीक्षितः) जन्म आवचन्नानि वेचनम् ।

एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पञ्चदशोन्नतरम् ॥

भागवत स्कृं १२ अ० २ श्लोक २६.

+ याविष्वर्णी भागवत स्कृं १२ योंत दुसऱ्या अध्यायाचा २५ श्लोक वहावा.
‡ भारतीयुद्धाच्या शेवटीं श्रीकृष्ण गांधारीला भेटण्यास गेला त्यावेळी—त्यांने कपटानें आपले शीघर पुढी मारविले असे समजून—रागवलेल्या गांधारीने त्याला—

त्र्यम्बुपरिष्ठेते वर्षे पद्मविश्वे नभुसूदन ।

कुरिसतेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥

महाभारत लीपवे अ० २५ श्लो० ४४—४५.
आजपासून ३६ व्या वर्षी वाईट इंटर्निंग्स मरण पावशील असा झाप दिला व द्योप्रमाणे जरा नाहिच्या व्याधाच्या हातून त्याचा शेवट झाला, असे वर्णन केले आहे.

निजधामात् गेले* व त्याच वर्षी परीक्षितीला राज्यात्
भिषेक करून पांडव महाप्रस्थानात् गेले, हा सर्व
गोष्टीचा विचार केला असतां युधिष्ठिरशकाचा प्रारंभ
व परीक्षितीचा जन्म याला फार तर महिना दोन महि-
न्यांचा फरक अंतेल, याहून जास्त नाही. व युधिष्ठिर-
शकाच्या सुरवातीपासून कलियुगाचा प्रारंभ मानलाच पा-
हिजे. अर्थात् युधिष्ठिरशकाची १९०० वर्षे पुरीं झालीं,
त्या वेळीं नंदाला राज्यभिषेक झाला. नंदाने व त्याच्या
पुत्रांनी मिळून १०० वर्षे राज्य केले.[†] व १०० व्या वर्षी
चाणक्यानें त्यांचा समूल नाश करून चंद्रगुप्ताला राज्यावर
बसविले. अर्थात् युधिष्ठिरशकाच्या २६०१ या वर्षी चंद्र-
गुप्त गादीवर बसला हैं अगदीं सप्रमाण रितीनिं सिद्ध होते.

येथवर आहीं जै विशेष वर्णन केले आहे त्याचा मुख्य
उद्देश घटला झणजे चंद्रगुप्त हा कोणत्या काळीं होता हैं
सिद्ध करावयाचे हात होय. व तै आर्यलोकांच्या यंथांच्या
आधारानें दाखविले आहे. आतां परदेशीय लोक याच्या
संवंधाने काय झणतात त्याचा थोडक्यात विचार करू. प्रो.
एच. एच. विल्सन यांच्या मते श्रीकलोकांच्या यंथांत
सौऱ्यकोट्स या नंवाच्या उपापुरुषाचे वर्णन आढळते तोच

* श्रीकृष्णाता त्याच्या वयाच्या १२९ व्या वर्षी देवांचे बोलावणे असेहे.
(भागवत संक० ११ अ० ५ श्लो० ३१ या पहा.) व नंतर लवकरण तो नि-
जधामात् भेला. यावरकृत भारतपुस्ताच्या वेळीं त्यांकैवय ८९ वर्षांच्या
जवळ जवळ असते असे दिसते; पण महाभारतात जै वर्णन केले आहे
त्याच्याशीं याचा भेल बसत नाही.

[†] सर्व चाही भविष्यन्ति युग्माच्यप्रमुखाः तुताः।

य इमां भोक्यन्ति मर्ही राजानः स्म शतं समाः॥

भागवत संक० १२ अ० ५ श्लो० ३१.

चंद्रगुप्त. अलेक्झाँडर भरतखंडांत आला यावेळी हा लहान होता. व पुढे तो पालिदोन्ना (अर्थात् पाटलिपुत्र) येथे राजा झाला. मासिडोनन्ना राजा अलेक्झाँडर अथवा शिकंहर याणे या भरतखंडावर स्वारी केली होती. व तो सिंध देशाकडून एकेक प्रदेश काबीज करीत करीत गंगानदीपर्यंत आला होता, हे इतिहासप्रसिद्ध आहे, अलेक्झाँडर इसवी सनापूर्वी ३२३ व्या वर्षी मरण पावळा, व त्याचा शेवट बाविलोन या शहरी झाला. यावेळी तो हिंदुस्थानावर स्वारी करून स्वदेशी परत जात होता. तेव्हां निदान एक किंवा दोन वर्षे तरी त्याला हिंदुस्थान सोडून झाली असावीं, अर्थात् त्याणे हिंदुस्थानावर स्वारी केली ती खिस्ती सनापूर्वी निदान ३२५ व्या वर्षी केली भसावी असे मानण्यास काहीं हरकत दिसत नाहीं. व यावरूनच पश्चात्य लोकांनी चंद्रगुप्त हा खिस्ती सनाच्या पूर्वी ३१५ व्या वर्षी गादीवर बसला व त्याणे २४ वर्षे राज्य केले असे वर्णन केले आहे.

पण यावरून ग्रीकलोकांनी साँडरकोटम् याचे जेवर्णन केले आहे त्याच्याशीं मेळ नसत नाहीं. युधिष्ठिरशकाच्या सतराऱ्या शतकांत चंद्रगुप्त राज्यावर बसला असे वर दिलेल्या आर्थलोकांच्या पैराण यंथावरून सिद्ध होते, ग्रीस-इतिहासकार अलेक्झाँडर आणि चंद्रगुप्त यांची भेट झाली होती असे ह्याणतात. व अलेक्झाँडर इसवी सनाच्या पूर्वी ३२५ व्या वर्षी हिंदुस्थानांत आला होता, असे दिसते. तेव्हां त्याच्या वेळी जर चंद्रगुप्त अमला तर तो युधिष्ठिरशकाच्या^{*}

* युधिष्ठिर शकाबद्दल कोणी शका घेऊल तर तिला आता अबकाश नाही. कारण त्याच्या शकाच्या १११ वर्षी त्याचा पणतु जनभेदय याने हैमूर प्रांतपैकी अनेतपुर तालक्यांत गोंड नंवाचा अग्रहार आणणास दान दिला असून त्याचे दानपत्र मिळाले आहे.

२६४ व्या शतकांत होता असे हृष्टले पाहिजे; पण पुराणा-वरुन १७ व्या शतकांत होता असे सिद्ध होते. तेच्छां यावरुन पाहतो पौराणमतांत आणि श्रीकृष्णलोकांच्या मतांत काळाच्या संवेदानें जो मोठा विरोध येतो त्याचा परिहार करणे फार कठीण आहे. पाश्चिमात्य लोकांसारखीं कांहीं तरी अकटोविकट^{*} अनुमाने काढीत बसव्याशिवाय निर्वाह लागेगार नाहीं, लगून आझी त्याच्या भरीस पडत नाहीं.

प्रो० विल्सन् यांणीं श्रीकृष्णलोकांच्या यथांतले जे उतारे दिले आहेत, त्यांतच्या वर्णनावरुन व त्यांच्या प्रस्तावनेवरुन श्रीकृष्णलोकांचा सौडरकोट्सूब आमचा चंद्रगुप्त या दोघांचेही जन्मदृज-श्रीकृष्ण आणि आर्यलोकांनीं जै वर्णन केले आहे तेही-अगदीं तंतोतंत मिळत नाहीं. वर सांगितलेली हीं दोन्ही नविं एकाच पुस्ताचीं असे जरी कनिंद्याय, लैसन्, विल्सन् इत्यादि पाश्चात्य विद्वान् लोकांचा विशेष आग्रह आहे. पौराणिकांशी मेळ घालण्याकरिता आझीं त्यांचे मत एकीकडे झुगाऱ्यन दिले असते, पण इतर प्रमाणावरुन तसें करता येत नाहीं. खुद मुद्राराक्षसांतच एक अंतःप्रमाण मिळते.

* अकटोविकट अनुमानाचा वाचकात येथे थोडासा मासला दाखवितो. पाश्चिमेकडील एका पैंडितानि अलीकडे असे एक अनुमान काढले आहे की, आपल्या द्या भरतखंडात विक्रमाचा जो शक चालतो तो सुरु आला त्यावेळीं त्यांत मुमारे ५०० शांवर वर्षे मिळवून त्याची सुरक्षात केली; म्हणजे हे शकरुपी चालक सहारों वर्षांनंतर जन्मास आले. तेच्छी अधीन पहिलीं सहा शतक ते गर्भवासांत होते असे म्हटले पाहिजे. याला प्रमाण तर नाहीच; पण विस्त मेल्यानंतर कांहीं शतके मेल्यावर त्याचा सन सुरु आला, हे याला एक उदाहरण आहे व यावरच कायती या अनुमानाची सत्यता! तेच्छां असे पायांदे लड्ड अनुमान काढले तर पौराणिक आणि श्रीकृष्णांच्या मतांत वर जो विरोध दाखविला आहे तो सहज दूर करता मोईल हे संगाचयास नको.

पेहिल्या अंकाच्या २० व्या क्षेत्रकांत मर्लधकेतुळीं विशेष दोस्ती ठेवणारे असे पांच म्लेच्छ राजे वर्णन केले आहेत. स्थांत काइमीरच्या राजाच्ये नांव पुष्कराक्ष असे घेतले आहे, काइमीरचा प्रसिद्ध इतिहास राजतरंगिणी यांत चंद्रगुप्त ज्याकाळीं राज्यावर होता, त्याकाळाच्या सुमारास काइमी-रांत उत्पलाक्ष, हिरण्याक्ष आणि हिरण्यकुल* असे तीन राजे होऊन गेल्याचे वर्णन केले आहे. काइमीरांत उत्पलाक्ष राजाच्या कारकिर्दीत म्लेच्छांचा† प्रवेश झाला असेही त्यांतच वर्णन केले आहे. व त्या व्रंथकाराने जी कालगणना‡ दिली आहे तिचाही मेळ वसतो. यावरून

* उत्पलाक्ष इति ख्यातिं वेशाक्षतया गतः।

तत्त्वज्ञेश्वरं साधार्नं वर्षीणामवशान्महीम्।

तस्य सूनुहिरण्याक्षो स्वनामाङ्गुरं व्यधात्।

इमां सप्तविंशते वर्षांन् सप्तमासांश्च भुज्यवान्॥

हिरण्यकुल इत्यस्य हिरण्याक्षस्य चात्मजः।

षष्ठे षष्ठे च मुकुलस्तत्सुनुरभवत् समाः॥

कल्हणकुल राजतरंगिणी त० १ श्लो० २८७ पासून.

† अथ म्लेच्छगणाकीर्णे मंडले चंद्रकेष्टिः।

कल्हणकुल राजतरंगिणी त० ३ श्लो० २९० पासून.

‡ काइमीरचा इतिहास लिहिणारा कल्हण पंडित याच्या मर्ते कलिखु-
गार्ची ६१३ वर्षे होऊन गेल्यावर कौरव आणि पांडव झाले, असे वर्णन कहलन त्याच्या समकाळी १०१ वर्षे योनाई नांवाच्या तिथीं राजांनी राज्य केले. यावेळीं गतकालि ७५५ झाला. यापुढे १२६६ वर्षांत झालेल्या रा-
जांचे दृत या कवीला मिळालेनाही. यावेळीं गतकालि २०२० झाला.
त्यानंतर ८६७ वर्षे होऊन गेल्यावर उत्पलाक्ष राजा झाला. व स्यानंतर हिरण्याक्ष आणि हिरण्यकुल हे झाले. यावेळीं गतकालि २८८७ झाला.
साम्राज्य गतकालि ४९९ आहे. वर सांगितलेल्या तिथीं राजांनी २७९० पासून २८८७ पर्यंत राज्य केले. यावरून उत्पलाक्षाच्या कारकिर्दीला २२०१ वर्षे झाली असे सिद्ध होते. व यांची कौंकांचा चौंडरकोदम् हा विस्ती तना-
पूर्वी सुमर्ते ३२५ व्या वर्षी हिंदुस्थानांत होता. यावरून उभयतांच्या वर्ण-
नांचा काहीसा मेळ वसतो.

पाहतां उत्पलाक्ष हाच मुद्राराक्षसांतील पुष्कराक्ष अ-
सावा असे वाटते. उत्पल आणि पुष्कर हे दोन्ही शब्द
कमलाचे वाचक असून पर्याप्त शब्द आहेत. यावरून व
चंद्रगुप्ताचा नातू जो अशोक त्याच्या दानपत्रांच्या वौरे
कालगणनेवरून व श्रीक लोकांनी साँडरकोट्स् याचा
जो काल दिला आहे, त्यावरून साँडरकोट्स् व चंद्रगुप्त
हे दोन्ही एकच असे ह्याटल्यावांचून गत्यंतर दिसत नाहीं.

या ग्रंथांतील रस.

मूळप्रथांत थोडथोडा कांहीं रसांचा समवेश झाला
आहे, तरी त्यांत मुख्य रस कोणता हें सांगणे फार कठीण
आहे. आल्यांस तर असे वाटते कीं, या ग्रंथाच्या संविधान-
कांतला विषय रुक्ष असल्यावरून यांत कोणत्याही एका
रसाचा परिपाक झाला आहे, अथवा तो मुख्य* आहे असे
मुळांच झाणतां येत नाहीं. त्यांतून शृंगारा व हास्य रसांचा
तर या ग्रंथांत मुळीं गंध देखील नाहीं. तसाच बीभत्स व
अङ्गुतही नाहींच असे ह्याटले पाहिजे. वीर, करुण व भयान-
क हे तीन रस व्याच ठिकाणीं साधले आहेत. वत्सल
व शांत या दोन्ही रसांची कवित झांक दृष्टीस पडते तरी
वर सांगितलेल्यांतून प्रधानत्व कोणालाही देतां येत नाहीं.

* मूळग्रंथाचा टीकाकार खुडिराज—“ वीरो रसः प्रधानः स्यान्मु-
द्राराक्षसनाटके ” अर्थात् यांत वीररस प्रधान आहे असे झाणतो; पण ते
कसे ते वरीवरु समजत नाहीं.

+ टीकाकार शृङ्गाररसही यांत आहे झाणतो; पण तो असेल कोरून?
कारण त्याची आध्यात्मी (आलंबन) जी नायिका ती तर यांत मुळांच नाहीं.
तेव्हा त्या निराश्रिताला येथे कसा थारा मिळावा? वस्तुतः नायिकेचा अभव
ही एक मुळांत डणीकच आहे असे महटले पाहिजे. कारण नायकाप्रमाणेच
नायिकाही नाटकांत असलीच पाहिजे.

या ग्रंथाचे संविधानक.

संविधानकाच्या संबंधानें विचार केला तर त्यांत बरीच गुंतागुंत आहे, तरी एकंदरीत तें चांगले साधले आहे, असेही द्याणपण्यास हरकत नाही. उपनायक अथवा चाणक्याचा प्रतिपक्षी जो राक्षस त्याच्या संबंधाने मात्र आमचा यह लोकांच्या समजातीच्या विरुद्ध झाला आहे. कदाचित् वाचकांस आमच्या द्याणपण्याचे आश्वर्य वटल, अथवा ते आम्हांस दुसराच एखादा भलता दोष देण्यासही मार्गे सरणार नाहीत. तथापि, तसे होईल द्याणून आही आपले मत प्रकट केल्यावांचून कधींही राहणार नाही. मूळग्रंथाच्या संविधानकाच्या रचनेतरून कवीच्या घनांत नायक व उपनायक या दोघांलाही एकापेक्षा एक कारस्थानी पुरुष ठरवियाचे असून शेवटी उपनायक अर्थात् राक्षस याला काळ प्रतिकूळ झाल्यामुळे हार खावी लागली असे दाखविण्याचा कवीचा हेतु असावा, अशी जी काहीं विद्वानांची समजूत अहि ती अगदीं चुकीची आहे. कवीचा तसा हेतु नव्हता. व कदाचित् असलाच तर तो योग्य रितीने सिद्धीस गेला नाही, इतकेच नाही, उलट अगदीं फसला आहे असे दिसते. तें कसे तें दाखवितो—

अधीं राक्षसाने आपल्या डोऱ्यांदेखत चाणक्यासारख्या तेजस्वी व दृढनिश्चयी मनुष्याचा अपमान होऊं द्यायचा नव्हता. वरें, कदाचित् झाला तरी चाणक्याला अनुकूळ करून घेण्याचा प्रयत्न करावयाचा होता. तेंही झाले नाही तरी चंद्रगुप्तासारख्या दुखविलेल्या घरभेद्या शान्तूचा आणि त्याचा मिलाफ होऊं द्यायचा नव्हता, व

तर्से त्याला करताही आले असतें, कारण चंद्रगुप्त त्यावेळी
सर्वेस्तीं राक्षसाच्या लाभ्यांत होता असें ज्ञाणप्यात हरकत
नाही, वरे तेही असो. प्रथम शङ्कुच्या नगरांत आपलें कुटुंब
ठेवून पळून गेला ही त्याणें फार मोठी चूक केली. चंद्रन-
दासावर जर त्याचा इतका लोभ होता, तर त्याणे त्याला
आपल्या बरोबर न्यायचे होते, अथवा त्याची दुसरी कांहीं तरी
ज्यवल्या लावायची होती. पुढे शकटदासाला त्याणे आपल्या
जवळ ठेवला यांत कांहीं वावरे झालें नाही; पण त्याच्याबरो-
बर अलिंगा सिद्धार्थकाला—त्याची पुरती परीक्षा केल्या-
वांचून—आपल्याजवळ ठेवून घेतले, हा केवडा वेडेपणा!
वरे तेही असो. भागुरायण इयादि सरदार किनूर झालेले
असूत ते मलयकेतूवे परन विशासुक बनू दिले हें कोण
शाहागण! कदाचित् भागुरायण मलयकेतूचा हित-
कर्ती बनला होता, तेहां त्याला त्याच्यानें दूर करवले
नसतें असें हागवे, तर पहिल्या प्रथम मलयकेतूवर राक्षसा-
चे जितके वजन होते तितके भागुरायणाचे नव्हते हें अ-
गदीं उघड आहे; कदाचित् होते असे मानले तरी रा-
क्षस जर मोठा कारस्थानी होता, तर त्याणे त्या दोघांत
वैर कां पाडले नाही! दीक्षिद्विं हा घडधडीत चाणक्या-
च्या पक्षाच्या मनुष्य, कित्येक दिवस राक्षसाच्या पक्षाच्या
आपण आहें असे दाखवून त्याच्या विश्वासाला पात्र होतो, ही
गोष्ट राक्षसाच्या शाहागणाला बद्दा लावणारी नाहीं काय?
सिद्धार्थक कित्येक दिवस राक्षसाच्या तैनातीत असून
त्याच्याजवळ असलेले चाणक्याचे पत्र राक्षसाच्या माहि-
तीत येत नाहीं हें काय? राक्षसाची मुख्य मदार काय ती
मलयकेतूवर होती. तर शङ्कुपक्षाच्या लोकांनी त्याला चौ-

होकदून घेरला असतांही राक्षसाला त्याचें वर्जमानदेखील नाहीं, हा कोठला कारस्थानीपणा ? नजवाहिरे बनलेल्या ब्राह्मणांनी पर्वतराजाच्या अंगावरचे दागिने राक्षसाला दिले. ते ब्राह्मण खुद कुसुमपुरांतलेच राहणारे होते. राक्षसाचा आणि शकटदासाचा सारा जन्म कुसुमपुरांतच गेला असून त्याला त्यांचें खरे स्वरूप समजले नाहीं किंवा ते जाणण्याविषयीं त्यांणीं प्रयत्न केला नाहीं, हे कोठले शाहाणपण ? त्यांनीं तीनच दागिने आणून विकले, यासंबंधाने राक्षसाच्या मनांत विकल्प येणे अगदीं साहजिक होते. वस्तुतः अशा प्रकारचे विकल्प एरव्हीं येण्याचे कांहीं कारण नाहीं; पण कारस्थानी द्वाणविणारा राक्षस चंद्रगुप्ताला पदच्युत करून चाणक्यासारख्याला हार देण्याविषयीं मिळांवर ताव देऊन बसलेला असून त्याला अशा कांहींच कल्पना आल्या नाहीत, हे मोठे नवल नव्हे काय ! तशा स्थितीत असलेला साधारणबुद्धीचा मनुष्यदेखील पदोपदीं साशङ्क असल्यावांचून राहणार नाहीं, हे उघड आहे; पण यापेक्षांही दुसरी एक मजा आहे ती निराळीच. चंद्रगुप्त हा प्रथम अगदीं गंगीव व निर्बल असून केवळ चाणक्याच्या आभ्रयाने त्याला एवढे मोठे वैभव प्राप्त झाले, व स्वतः तो ऐश्वर्याविषयीं निरिच्छ * असून केवळ चंद्रगुप्ताच्या हिताकरितां झटणारा होता, हे राक्षसाला माहीत नसेल असें लगतां येत नाहीं. असें असून चाणक्याने चंद्रगुप्तांनी

* चाणक्याने एवढा प्रयत्न करून निरपेक्षपणाने शेवटी राज्यकारभार देखील राक्षसाल्य दिला यावरून त्याची निरपेक्षता व्यक्त होतेच; पण ती कारभूत करीत होता त्यावरील देखील वैभवाचा डपभेग करीत नम्हळ. (याविषयीं पुढे भाग ५ इ. १४९ यावरील वैहीमरीचे भाषण पहा.) यावरून तो किंती निश्चिह्न होता हे उघड होते.

जो कृत्रिम कलह केला तो खरा मानून त्याच्यावर स्वारी करायला निघाला याला काय ह्यांवै तें समजत नाहीं.

असो, शेवटीं मलयकेतच्या समोर जो राक्षसाचा फॅजिता उडाला त्यांत त्याणे आपल्या अंगीं शौर्याचा व त्यावरोबरच मसलतीचा फारसा सांठा नाहीं हें अगदीं उघड करून दाखविले. पण त्यांपेक्षां कुसुमपुराजवळच्या वर्गेत भेडलेल्या गळफांस लावण्या मनुष्यांनें त्याला जी खोटी हकीकत सांगितली व त्याच्या सलवावरून एकाद्या अजागळासारखा हातांतली तरवारदेखील ठेवून चंदनदासाजवळ जो तो गेला; त्यांत तर त्याणे आपल्या अंगीं कारस्थानीपणाचा व शौर्याचा गंध देखील नाहीं हें जगजाहीर करून दाखविले. जर तो मोठा शूर होता तर तरवार एकीकडे ठेवून चंदनदासाच्ये रक्षण करावयास आला असता काय! चाणवयाच्या मनांत त्याला कैद करावयाच्ये अथवा मारावयाच्ये नव्हते, ही गोष्ट निराळी; पण कदाचित् त्याणे तसा हुक्म दिला असता तर राक्षस बोकडासारखा मारला गेला नसता काय! कोणताही शूर पुरुष—ज्या ठिकाणीं शौर्याचाच मुख्यत्वे उपयोग आहे अशा ठिकाणीं—हातांतले शस्त्र एकीकडे ठेवून जाईल काय? व तसें करायाला वेढा लाणूं नये तर काय ह्यांवै! असो; तात्पर्य इतकेच कीं, कवीने ठिकठिकाणीं चाणवयाकडून त्याला मोडा स्थामिभक व शूर हाणविले आहे, एवढ्यावरूनच पाहिजे तर त्याला कारस्थानीही ह्यांवै; पण त्याचें वर्सन—कवीने दाखविले आहे तें—मूळापासून अवेरपर्यंत सर्वभेळिपणाच्ये आहे यांत कांहां संशय नाहीं. मग तो मुळीच कारस्थानी नव्हता किंवा कवीला त्याला तसें बनवितां आले

नाहीं, या गोष्टीचा निर्णय करणे कार कठीण आहे. तथापि एकंदरीत त्याला कारस्थानी ही पदवी देतां गेत नाही. यावरुन राक्षसाला आळी अगदीच मूर्ख रुखितों असे मात्र कोणी समजून नये. त्याचैं शाहाणपण भेळेपणानें पिश्र झाले होते. चंद्रगुप्ताला मारण्याकरतां त्यांने ज्या कपट-युक्त केल्या त्यावरुन त्याच्या अंगीं कारस्थानीपणा नव्हता असेही नाहीं; पण तो केवळ ठराविक होता. नीतिशास्त्र-कारांनीं सांगितलेले उपाय त्यांने केले तथापि त्यास विशेष शाहाणपणांचे साद्य नव्हते ह्याणून त्यांचा कांहीं उपर्योग झाला नाहीं. आमच्या मते एकंदरीत कवीने राक्षसांचे पात्र हा एक निस्तिम स्वामिभक्तीचा पुतळान बनवून दाखविला आहे यापरते दुसरे कांहीं एक नाहीं. पिचवासव्याविषयांही त्याची तारीक केली पाहिजे; पण या संवेद्यानें त्याच्यापेक्षांही चंद्रबदास विशेष स्तुतीस पात्रभूत आहे, असो.

येथवर आळांस जै कांहीं लिहावयाचे होते ते थोडक्यांत लिहिले. आणखीही पुष्कळ गोष्टी लिहिण्यासारख्या आहेत; पण तसें केल्यास विस्तार फार होईल ह्याणून त्या भरीस पडत नाहीं. शेवटीं साध्या संस्कृत भाषेत अपूर्व असें जै हें राजकारस्थानी मुद्राराक्षस त्याचें आळीं यथामति जै रूपांतर करून वाचकांस सादर केले आहे, त्याचा योग्य वाटेल त्याप्रमाणे त्यांनी स्वीकार करावा, अशी प्रार्थना करून व ज्यांनी पुस्तकादिकांच्या द्वारे उत्तम साद्य केले आणि विशेषप्रकारची माहितीही सांगितली. त्या सर्वांचे आभार मानून लेखणीला विश्राति देतों.

मुंबई,
सिरयाव पोचुंगीज चवे
लाईन घर नं० २०
तारीख १ जानेवारी १८९०.]

वापन शास्त्री इस्लामपुरकर.

ॐ नमः श्रीगणेशाय.

आर्यचाणक्य.

धन्या केंद्रं स्थिता ते शिरसि ? शशिकला किं तु नामैतहस्या : ?
नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतो : ? ।
नारी पृच्छापि मेन्दुं कथयतु विजया, न प्रमाणं वर्षीन्दुर्-
देव्या निहोतुभिर्च्छोरिति सुरसरितं शाश्वतमव्याहृभोवैः ॥ ३, ॥

हा कलियुगाच्या प्रारंभी *मगध देशांत †कुसुमपुर
नांवाच्या राजधानीत नेन्द्र नांवाचे क्षत्रिय राजे राज्य करीत
होते. त्यांत सर्वोर्धसिद्धि नांवाचा महापराक्रमी राजा

* मगध हैं नांव पूर्वी विशेष प्रसिद्ध होते; पण सांप्रत या देशाला बहार
प्रांत म्हणतात. हा बंगाल इताख्यांत मोडतो.

† पाटलिपुत्र अथवा सांप्रत ज्याला पाटणा झाणतात त्यालाचे कुसुमपुर
हैं दुसरे नांव आहे. मगध देशाची मुख्यराजधानी क्षेत्रेच होती. पांडवांच्या
वेळधा इया देशाचा राजा ज्यालाच याच्या राजधानीचे नांव तिरिवज होते
असे भागवतादि प्रथांत वर्णन केले आहे. त्यालाच पुढे पाटलिपुत्र व
मंतर कुसुमपुर हीं नांवे पडलीं असावीं. पाटलिपुत्र हैं नांव कसे पडले
याविषयीं आणी केलेल्या वृहत्कथासागरांत मोठी चमत्कारिक कथा
सांगितली आहे. भा० २, पृ० २४—२५ पहा.

‡ कलियुगांत क्षत्रिय नाहीत, असे पुराणांत वर्णन केले आहे. नंद हे
शेवटचे क्षत्रियराजे, नंदाचा वंशक्षय झाला तेज्ज्वांपासून पुढे जे राजे झालेते गूढ
असे वर्णन केल्याचे आढळते. पण तें खरे दिसत नाहीं. काणण ‘कलियुगांत
क्षत्रिय नाहीत’ है वचन प्रमाण मानले तरी आणणी सुमारे २७०००
वर्षेपर्यंत झणजे झापाराच्या अद्वेशीपासून ३२००० वर्षेपर्यंत युगसंधि
आहे. झन्या कलियुगाचा प्रारंभ ३२००० वर्षांनंतर होणार. असे पौरा-
णिकांचेच मत असल्यामुळे कलियुगांत क्षत्रियांचा अभाव असला तर
तो ३२००० वर्षांनंतर असला पाहिजे. विक्रमारित्य, पृथुराज, श्रीहर्षदेव,

होता. त्यांने बहुत वर्षे पृथ्वीचे राज्य केले. त्याच्या-
जवळ नऊशे कोटी भरेल इतके द्रव्य होते. या द्रव्यसं-
ग्रहाच्या संबंधाने लोकांत त्याची मोठी प्रसिद्धि होती.
निरानिराक्षया अधिकारावर नेमलेले वकनास इत्यादि
त्याचे अनेक मंत्री असून त्यांत *राक्षस नांवाचा एक
ब्राह्मण मुख्य प्रधान होता.

त्या राक्षसाची नीतिशास्त्रांत विशेष प्रवीणता असून तो
मोठा कारस्थानी होता. स्वतः त्यांचे वर्तन पवित्र व
निर्देशी होते व इतरांकडून तसें वर्तन करविण्याच्या कामीं

इत्यादि निरनिराळे मोठमोठे राजे होऊन गेले असून ते मोठे स्वधर्मनिष्ठ
असून आपल्याला क्षत्रिय क्षणवीत असत. ते क्षत्रियांला विहित असे अश्वमेधादि
यज्ञ करीत होते, व हे सर्वेही नंदवंशाचा क्षय आल्यानंतर उत्पत्त आले
आहेत. तेव्हा नंदवंशाक्षयानंतर क्षत्रिय नाहीत, असे क्षणणे संयुक्तिक
दिसत नाही. सांप्रतीही राजस्थानांत शक्तिय असून ते स्वधर्मप्रमाणे वर्तन
करीत आहेत.

* शुणाद्यक कवीने पिशाचभाषेत रचलेल्या बृहत्कथेत नंदवंशाचे चरित्र
वर्णन केले असून त्यांत नंदाचा मुख्य प्रधान कांहीं दिवस शकटाल व
नंतर वररुच्ची होता. असे सांगितले आहे. प्रकृतस्थलीं राक्षस भटला आहे
तो कदाचित् वररुच्चीच असावा असे वाटते. कारण राक्षस हे एका
आतीच्या कूर प्राणिवरीचे सामान्य नाव आहे, व अशा पकारचे सामान्य
नाव विशेष नाव आल्याचे कोरे आढळत नाही. उदाहरणार्थ, मनुष्य हे
सामान्य नाव आहे. पण तेच एका व्यक्तीचे विशेष नाव असे मानतां येणार
नाही. याशिवाय वररुच्चीचा कांहीं कारणामुळे अत्यंत जिवलग मिश्र आले-
ला एक राक्षस होता, व तो त्याच्या साद्याने अनेक अचाट कृत्ये करीत
असे, असे बृहत्कथेत सांगितले आहे. त्यावरून अलौकिक अमलकार
करणाऱ्याला लोक जसे देव किंवा देवाचा अंश म्हणतात, तसेच वररुच्चीने
राक्षसाच्या साद्याने अचाट कृत्ये केल्यावरून लोक कदाचित् त्याला राक्षस
म्हणत होते असतील. वररुच्चीची अचाट कृत्ये वैरे समजून घेण्याची
ज्यांला इच्छा असेल त्यांपीं आम्ही महाराष्ट्र भाषेत रचलेल्या बृहत्कथासा-
गर नांवाच्या पुस्तकाचा पहिला भाग पहावा.

तो नेहमीं दक्ष असे. त्यांने नंदाच्या राज्याचीं सर्व सूत्रे आपल्या हातांत धरलीं होतीं. विद्वान्, शूर, व राजा आणि प्रजा यांच्या हिताविषयीं तत्पर असून स्वतः निस्थृत असल्या-मुळे राक्षस सर्व लोकांना अल्यंत प्रिय झाला होता. त्यांचे राजकार्यनिपुणत्व इतके कांहीं विलक्षण होतें की, तो कारभार करू लागल्यापासून नंदाच्या राज्याला उपमा देण्यासारखे पृथ्वीवर दुसरे उत्तम राज्यच नाहीं असें झाले होते !

राजा सर्वार्थसिद्धि याला दोषी खिया होत्या. बडील बायकोर्चे नांव मुनंदा, ही क्षत्रियाची कन्या असून बडील-पणाच्या नात्यांने पट्टराणी झाली होती. धाकटचा बायकोर्चे नांव मुरा, ही एका शूद्राची* मुलगी होती. तिंचे सौंदर्ये व स्वभाव फार आवडत असल्यावरून सर्वार्थसिद्धि राजाची तिच्यावर विद्रोष ग्रीनि होती. राजाची धाकटचा बायकोवर मर्जी होती तरी पट्टराणी मुनंदा हिचा त्यांणे अनादर केला होता, असे नाहीं. दोषींलाडी तो त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे वागवीत होता.

याप्रमाणे राजा सर्वार्थसिद्धि याला दोषी खिया होत्या, तरी पुष्कळ दिवस त्यांच्या योटीं संतति झाली नव्हती. दिव-सेंदिवस वय अधिक होत चालले असून संतान होण्याचे काहींच लक्षण दिसेना, क्षणून राजा फार दुःखी होता. अशा स्थितीत एके दिवशीं त्यांच्या घरीं कोणी मोठा

* नंद हा क्षत्रिय होता तरी त्यांने शूद्राची मुलगी मुरा हिला आपली र्ही करून घेतली. कारण कोणत्याही वर्णाला आपल्या खालच्या वर्णांतील मुली-र्हीं विवाह करून घेण्याविषयीं धर्मेशास्त्रकारांची आज्ञा असून ती पूर्वी प्रथा-रांतही होती.

तपोनिष्ठ अतिथि सहज प्राप्त ज्ञाला, पोटीं पोरबाळ कांहीं
नसलें द्यणजे साधुसंत अतीथभ्यागत त्यांच्या सेवेकडे
गृहस्थाश्रम्यांचे विशेष लक्ष्य असते. त्यांतून बायकांला
तर त्यांचा फारच नाद असतो.

तो अतिथि मोठा तेजस्वी आहे असें पाहून राजा सर्वार्थ-
सिद्धि आणि त्याच्या दोषी स्थिया यांनी त्यांचे भक्तिपूर्वका
विशेष आदरातिथ्य केले, त्यांनी त्या तपस्थ्याला रत्नखचित
उत्तम आसनावर बसवून अर्ध्यपाद्य इत्यादि उपचारांनी
यथाविधि पूजा केली, आणि त्याच्या आज्ञेने त्यांचे पा-
देदक राजानें दोषी स्थियांच्या मस्तकावर शिपले.

पादेदक शिपडतांना राजानें बुद्धिपूर्वक तसें केलें नाहीं,
तरी पट्टराणी सुनंहा हिच्या मस्तकावर त्यांने नऊ थेब
पडले व धाकटी स्थी पुरा हिच्या मस्तकावर एकच थब
पडला, हा ताहजिक घडलेला प्रकार पाहून त्या तपस्थ्या-
नें—पट्टराणीला नऊ पुत्र होतील, व मुरेला एकच होईल;
पण तो मोठा गुणवान् व भाग्यशाली होईल, असें सांगितले.
राजानें हा आपल्यावर मोठा अनुग्रह ज्ञाला, असें मानून
तो अतिथीच्या चरणीं अत्यंत लीन ज्ञाला.

याप्रमाणे संततीविषयीं काळजी करीत असलेल्या रा-
जावर अनुग्रह करून अतिथि निवृत्त गेला. इकडे त्या
अतिथीच्या प्रसादानें द्याणा, किंवा तसा योग आल्यावरून
द्याणा—राजाच्या दोन्ही स्थिया गरोदर होऊन अनुक्रमानें
थोरलीला नऊ व धाकटीला एक असे पुत्र ज्ञाले. सु-
नंदेच्या नऊही पुत्रांला नंद अथवा नवनंद असेंच द्याणत

असत, नवनंद^{*} या नांवर्णेच ते विशेष प्रसिद्ध झाले होते। हे नजहीं बंधु मोठे तेजस्वी असून पराक्रमी होते, मुख्य-प्रधान रक्षस यांगे लहानपणापासून त्यांला उत्तम शिक्षण देऊन सर्व चिंचा आणि कला यांत विशेष प्रवीण केले होते.

मुरेला एकच पुत्र झाला, त्याला मौर्य असे नाव डे-विले. सुनंदेच्या नजहीं पुत्रांपेक्षां हा मुलगा मोठा बुद्धिमान् असून पराक्रमी होता, राजा सर्वार्थसिद्धि याचा धाकटचा बायकोवर विशेष ओढा होता, खणूनच केवळ नाहीं, तर त्या पुत्राच्या गुणांला व स्वभावाला पाहून राजा त्याच्यावर विशेष प्रेम करीत होता. आपल्या यजमानाशीं एकनिष्ठपणांने वागणाऱ्या रक्षसांने सुनंदेच्या पुत्रांशमार्गेच मौर्यावरही विशेष लक्ष्य ठेवून त्याला विद्याकला इत्यादिकांत प्रवीण केले.

राजा सर्वार्थसिद्धि दिवसेंदिवस थकत चालला. आतां राज्यभार वाहण्याची दगदग फार दिवस तोलली जाणार नाहीं असे पाहून त्यांगे काहीं परमार्थ साधण्याचा विचार केला. मुख्य प्रधान रक्षस हा सर्वस्वीं आपल्या हिताविषयीं तत्पर असून तो सर्व प्रकारे समर्थ न घ्रुर असल्यामुळे राज्याविषयीं त्याला काहींच काळजी नव्हती; पण आपले मुलगे आपसांत भांडतील, याची मात्र मोठी भीति होती. सुनंदेचे नज पुत्र असून

* श्रीमद्भागवताच्या १२ व्या स्कंधांत नवनंद असेच झटले आहे; पण गुणाउद्याच्या बृहस्पत्येत नंद नज असल्याची कोठेच आढळत नाहीं. त्यांत नंद राजाची जी कथा ब्रैंस केली आहे नी येथे सांगितलेल्या कथेशीं पुष्कल ठिकाणी मिळत नाहीं. याविषयीं बृहस्पत्यासागर भाग ३ ला ४० ५१—८४ पहा.

ते मोठे पराक्रमी होते. वडीलपणाच्या नात्यानें राज्याचा अधिकार त्यांच्यापैकीं ज्येष्ठ बंधुला मिळणार हें तर सिद्धच होतें; तथापि ते स्वभावानें उथ असून मोठे खुनशी होते. राजाची आवडती क्वी मुरा हिचा एकुलता एक मुलगा असून तो शूद्रीचा पुत्र असल्यामुळे राज्याचा वारसा सांगण्याचा त्याला अधिकार नव्हता. तरी त्याचा उत्तम स्वभाव व गुण यांला मोहित होऊन लोक त्याला विदेश चाहत होते. यामुळे सुनंदेचे पुत्र अर्थात् त्याचा इष करीत असत, व नवमंद हे केवळांतरी मौर्याचा घात करतील अशी राजालाही भीति होती.

साताच्या राजानें त्यांतल्या त्यांत मौर्यांचे हित करावे क्षणून सुनंदेच्या पुत्रांपैकीं वडील मुलग्याला राज्याभिषेक करून मौर्यांता त्याचा मुख्य सेनापति केलें. कारण, तो आपल्या गुणांनी कौजेला अनुकूल करून घेईल व त्याच्या योगानें त्याचा बचाव होईल, असें राजानें मनांत आणले होतें. याप्रमाणे पुत्राला राज्य देऊन मुख्य प्रधान राक्षस याला जैं काय सांगवयाचे होतें, तें सांगून राजानें पारमार्थिक साधन करण्याकरितां तपोवनाचा आश्रय केला.

इकडे राक्षसाच्या राज्यकारस्थानाखालीं अधिकार चालविणाच्या नंदाचें राज्य पूर्वप्रिमाणेच उत्तम प्रकारे चालले होते. आपला सावत्र बंधु मौर्य याच्या संबंधानें *नंद वरचेवर कांहीं कुरकूर करीत असत. पण सर्व कारभार राक्षसाच्या हुक्मानें चालला असून नंद हे केवळ नांदाचे

*नंद असलाऱ्या बंधु होते यामुळे त्याचा बहुवचनात निर्देश केला गेला असेही एककवचनाशी प्रयोग केला आहे. मुळातही असेही

धनी होते व मौर्याला राक्षस योगम् रीतीने वागवीत होता,
यामुळे वेरच दिवसपर्यंत नंदाचें कांहीं चालले नाहीं.

मौर्य जसा बुद्धिमान् होता, तसाच सामर्थ्यवान् ही होता.
त्यांने पुष्कल खिंया करून घेतल्या होत्या. व त्यांच्या
पोटीं त्याला एकंदर शंभर पुत्र उत्पन्न झाले होते. नंद हे
आपण नऊजण सहोदर बंधु आहों इणून जी मोठी पसंड
बाळगीत होते, ती मौर्याला बलवान् व पराक्रमी असे शंभर
पुत्र झाल्यामुळे अर्थातच नाहीशी झाली. राक्षसांने नंद
आणि मौर्य यांचा कलह न होऊ देतां वेरच दिवसपर्यंत
नेटांने कारभार चालविला होता; तथापि दिवसेंदिवस
त्या दोघां सावळ बंधूंचा द्वेष अधिकाधिक वाढतच गेला.

मौर्याच्या हातीं सर्व फौजेचा अधिकार होता, व जस-
जसे त्याचे पुत्र प्रौढ होत गेले, तसेतसे त्यांने आपल्या
हाताखाली निरनिराळ्या अधिकारांवर त्यांना नेमलें;
यामुळे नंदाला त्यांचे फार भय वाढू लागलें. राज्याचा
अधिकार काय तो फौजेच्या बळावर नालावयाना, आणि
ती तर मौर्यांने व्यापली. तेव्हां तो आपला केव्हां घात
करील याचा कांहीं नेम नाहीं, असा संशय घेऊन नंदांनीं
पुत्रांसहवर्तमान मौर्योचा नाशकरण्याची मसलत चालविली.

मुख्य प्रधान राक्षस हा मोठा चतुर होता. मौर्यांचे
वर्तन संशय घेण्यासारखें नसून तो तदी गोष्ठ करणार
नाहीं, अशी राक्षसाची खात्री होती. तरी नंदाच्या
अतिशय आग्नेयामुळे त्याचाही कांहीं इलाज चालेनासा
झाला. शेवटीं मौर्याला विश्वास उत्पन्न करून कांहीं
राजकीय कारणाकरितां पुत्रांसहवर्तमान तूं थोडे दिवस

अगदीं गुप्त ठिकाणीं राहिले पाहिजेस, असें सांगून मौर्याकरवीं तसें करण्याचें वचन घेतले, आणि स्याला नकळत एक मोठे भुयार तयार करून शंभर पुत्रांसहवर्तमान मौर्याला युक्तीने त्या भुयारांत घातले, आणि तत्काल भुयाराच्या दारावर मोठी शिळा डेवून तें बंद केले!

वस्तुतः स्वतः महापराक्रमी असून एकापेक्षां एक शंभर पुत्र त्याच्या साझ्याला तयार होते. अशा मौर्याला भुयारांत घालण्याची नंदांची छाती झाली नसती, पण तो विश्वासानें फसला. नंदांच्या विरुद्ध कांहीं खटपट करावी, असें त्याच्या ध्यानीमनीं देखील नव्हते; झणून तो मोकळ्या मनानें वागत होता. ज्यांच्या अंगीं शौर्य असतें ते पुरुष बहुतकरून मनाचे मोकळे असतात. त्यांला कुजक्या कल्पना घेत बसण्याची संवय नसते, ते आपल्या तस्यारीच्या बळावर बैकिकीर असतात. मौर्य व त्याचे पुत्र अशाच प्रकारचे होते. राजकीय मसलतीकरितां थोडे दिवस अज्ञातवास पक्करावा लागला तरी कांहीं हरकत नाहीं, असें समजूनच मौर्य व त्याचे पुत्र भुयारांत गेले. नाहीपेक्षां बळजोरीने त्यांला तशा ठिकाणीं घालण्याची नंदांची मुळीच छाती झाली नसती.

याप्रमाणे विश्वासानें फसवून मौर्याला भुयारांत घातल्यावर त्या दुष्ट व क्रुर नंदांनीं अतिशय निर्देशपणाचे वर्तन केले. शंभर पुत्र व मौर्य अशा एकशें एक मनुज्यांला निर्बाहाकरितां झणून एक लहानशा गाढगेभर पाण्यांत कालविलेले सात्वंचे पीठ* व एक गाढगेभर पाणी

* उत्तरहिंदुस्थानांत सात्वंचे पीठ पाण्यांत कालवून पिण्याची आल अहे. याला संस्कृतांत सकू व हिंदी भाषेत सकू झणतात.

दोरीला बांधून प्रतिदिवशीं त्या भुयारांत सोडीत असत! नेहांनी आपला घात केला ही गोष्ट, भुयाराच्या दारावर मोडी शिला टेवून त्याचा अगदीं पक्का बंदोबस्त करून घेतला, तेज्हांच मौर्याच्या मनांत येऊन चुकली; पण उपयोग काय? सापळाचांत सांपडलेल्या वाढापेक्षांही या वैलीं त्याची स्थिति फार वाईट झाली होती. त्यांने आपल्या भोक्लेपणाविषयीं पुष्कळ शोक केला; पण शेवटीं निरुपाचास्तव त्याला तेथेल्या तेथें टांचा घासून मरणे भाग पडले!

एकांचे एक मनुष्यांच्या दाढेला देखील लागावयांचे नाहीं, इतक्या थोड्या सात्वांच्या पिडावर व डोऱ्यांला लावायला देखील पुरावयांचे नाहीं इतक्या पाण्यावर त्यांचा कसा निर्वाह लागणार? तें थोडेसें सात्वांचे पीठ सर्वांनी वांटून घेतले तर एकांचेही पोट भरणार नाहीं, आणि शेवटीं सगळेच मरून जाणार. तेज्हां कोणी तरी एकांचे त्यांवर निर्वाह करून जगावें हे वरै, असा विचार करून मौर्यांने आपल्या पुत्रांला तसें करण्यास सांगितले.

मौर्याच्या शंभर पुत्रांवैकीं वडील पुत्रांचे नांव चंद्रगुप्त. हा बुद्धि व पराक्रम यांनी सर्वांहून अधिक होता. मौर्यांने, एकांचे कोणी तरी वांचावें अशी तोड काढली तेज्हां आपसांत भवति न भवति होऊन शेवटीं—चंद्रगुप्तांने तें सात्वांचे पीठ व पाणी यांचा स्वीकार करून, जिवंत रहावें असा निश्चय झाला. नेहांनी दुष्टपणांने त्याला संकटांत घातले तरी मौर्य त्यांचा आजपर्यंत तितका द्वेष करीत नव्हता. पण आतां मात्र तो त्यांचा पक्का वैरी झाला. चंद्रगुप्तांने

जिवंत रहावें, असा उराव हाला, तेहां मौर्यांने त्याची पाठ थोपटून—जर तूं खरा पितुमक्क असशील तर नंदांचा अगदीं निर्वश करून टाक, असें सांगितले. व चंद्रगुप्तांनेही त्याप्रमाणे करण्याची प्रतिशा केली.

विचार करून पाहिले तर मौर्यांचे व चंद्रगुप्तांचे या वेळी हें मनोराज्यच होते. कारण, चंद्रगुप्त जिवंत राहिला होता तरी भुयारांतून बाहेर आल्यावांचून त्याच्या हातून कांहींच होण्यासारखे नव्हते. व सात्वांचे पीठ आणि पाणी यावयाचे बंद झालें हाणजे त्याचे प्राणही राहण्याचा सेमव नव्हता. तथापि पुढे जे होईल ते होईल कादाचित् तसा योग आला तर नंदांचा सूड घेऊ, या आशेवर त्यांनी तशी व्यवस्था केली.

नंतर प्रतिदिवशीं सात्वांचे पीठ आणि पाणी भुयारांत येई ते चंद्रगुप्तच घेत असून बाकीचे त्याबळ कांहीं कुरकूर न करतां भुकेची आग सहन करीत होते. चंद्रगुप्ताला, आपण एकटचार्नेच सात्वांचे पीठ व पाणी घ्यावें, हें योग्य वाटले नाहीं. व ते सर्वांनी थोड्योड्योडे घ्यावें, असा त्यांने आप्रह धरला तरी बापाच्या व वर्धूच्या सांगण्यावरून त्याला तो सोडावा लागला. त्यांने पुढच्या कार्यावर दृष्टि देऊन आपले मन घटू केले. नंतर तवकरन अचपाण्यावांचून राहिल्यामुळे पटापट त्यांचे प्राण जाऊ लागले! याप्रमाणे नड्याण्णव पुत्र व स्वतः मौर्य त्या भयंकर भुयारांत टांचा घासून हायहाय करीत व नंदांला अभिशाप देत मृत्यूच्या मुखात पडले!

बस्तुतः या कूर कृत्याचा दोष मुख्य प्रधान राक्षस

याच्या माथीं देवण्यास काहीं हरकत नाहीं. नंद हे राजे हेते, तरी ते अविचारी असून मूर्ख हेते. राक्षसासारख्या बुद्धिमान् व कारस्थानी असूनही धर्मन्यायाला अनुसरून वागणाऱ्या प्रधानाच्या कारकीर्दीत त्यांने अशी लाभिरवाणी गोष्ट होऊं यावयाची नव्हती. मौर्य व त्याचे पुत्र बलाढ्य असल्यामुळे नंदांच्या राज्याला अपाय होईल, अशी त्याला भीति वाटत असती तर त्यांने त्या शूर पुरुषांला एकाद्या बिकट लढाईच्या प्रसंगात धालून पाहिजे तर त्यांचा नाश करवावयाचा होता. पण विश्वासार्ने भुयारांत धालून अज्ञपाण्यावांचून वळवळायला लावून त्यांचे जीव घेतले, ही गोष्ट फारच वाईट झाली! एकंदरोंत हीं राजकारस्थार्नेच भोठीं भयंकर आहेत. सर्वे लोक आपल्या हातीं अधिकार येण्यापूर्वी धर्म अधर्म न्याय अन्याय यांचेविवेचन करितात, व अमुक करावें, तमुक करावें असें सांगतात, व दुसऱ्यांच्या कृतीला दोषही देतात; पण त्यांच्याच हातीं अधिकार आला झाणजे धर्माला आणि न्यायाला एकीकडे गुंडाळून डेवून हवींतशीं कृत्यें करण्याला मारें पुढे पहात नाहींत!

बिचारा चंद्रगुप्त त्या भुयारांत जिवंत राहिला होता, व आपल्याला केव्हां संधि मिळेल आणि केव्हां नंदांचा सूड व्यायला मिळेल, यांची तो वाट पहात होता. या भुयारांतून आपली स्तूपका होऊन वापाजवळ केलेली प्रतिशा पूर्ण करावी, असा त्याचा बळकट इरादा होता. तरी तसा योग येण्याचा असंभव वाटून तो वरचेवर नाउमेद होत होता. पण भवितव्यता बलवत्तर असल्यामुळे त्याचा तो हेतु पूर्ण होण्याचा संभव अगदीं जवळ येऊन पोहोचला.

मौर्याला पुत्रांसहवर्तमान भुयारांत घातल्यापासून नंदांला अतिशय आनंद झाला. त्यांला आपल्या हृदयांतला एक कांटा काढून टाकल्यासारखें वाटले. वरेच दिवस हो. जन गेले, तेव्हां भुयारांतले आपले शत्रु बहुतकरून मेळे असतील, किंवा मरणाच्या पंथांत असतील, असें समजून त्यांची दुर्दशा पाहून आपले डोळे थंडगार करावे, या हेतूने नंदांनी भुयारांचे दार खुले केले. तेव्हां एकटचा चंद्रगुप्तावांचून बाकीचे सर्व मरून पडले आहेत, असें त्यांच्या दृष्टीस पडले. तें पाहून त्यांना फार संतोष झाला. चंद्रगुप्ताला तरी कशाला ठेवावा? असा विवार करून त्याला मारण्यास तथार झाले होते. पण—त्याच्या हातून आपल्याला मृत्यु येण्याकरितांच कीं काय चंद्रगुप्तावर दया करून त्यांनी त्याला जिवत ठेवले!

याप्रमाणे निरपराधी शंभर मनुष्यांचा बळी घेऊन त्या मूर्खांनी आपल्याला कृतकृत्य मानले, पण जो चंद्रगुप्त त्यांना समूळ घास करणार, त्याच्याविषयीं त्यांला कांहीच वाटले नाही. भवितव्यता मोठी बलवत्तर आहे. तिच्या योगांने भलत्याच्या भलत्याच गोष्टी होतात, व प्रसंगीं बुद्धीला मोह उत्पन्न होतो. चंद्रगुप्ताला भुयारांतून वर काढले, त्या वेळीं तो अत्यंत कृश व दीन झाला होता. पण लौकरच पूर्व स्थितीवर आला. आप व बंधु यांची उत्तरक्रिया करण्याविषयीं लोकांनी त्याला आग्रह केला, तेव्हां त्याच्या मनांत करावयाची नव्हती. तथापि आपल्याविषयीं संशय येऊ नये ह्याणून त्यांने ती कशी तरी केली. नंदांचा सुऱ्ह घेतल्यावांचून आपल्या बापाचा व बंधुंचा अंतरात्मा शांत

होणार नाहीं. ह्याणुन आपण ज्या वेळीं ते कृत्य करू त्या वेळीं त्यांची उच्चरकिया करावी, असा गुप्त इरादा भरून तो सवड पहत होता.

हातीं कांहीं सत्ता वगैरे नसल्यामुळे चन्द्रगुप्त निर्मात्यवत् शाला होता. पण बुद्धीचा प्रभाव दाखविण्याची लवकरत त्याला संधि मिळाली.

एके दिवशीं नंदांच्या समेत एक विलक्षण गूढ प्रभ माप शाला. मुख्य प्रधान राक्षस यांगे आपल्या शाहाणपणांने व पराक्रमांने बाकीच्या सर्व राजांला पादाक्रांत करून टाकले होते. जिकडे तिकडे नंदांचा ध्वज फडकत असून राक्षसाचा सर्वीचर दरारा बसला होता. राजेलोक निरुपायास्तव नंदांवा हुक्कुम मानीत होते, तरी मनांत जळफळत होते. व नंदांची सत्ता हुगारून देण्याविषयीं त्यांचे मनोरथ चाललेच होते. सिंहलद्वीपच्या राजाने उत्तम कारागिरांकडून एक मेणाचा सिंह तयार करविला. तो इतका हुवेहुव होता कीं, चतुर मनुष्यांला देखील तो सरेखरीच्याच सिंह आहे, असे चाटत होते. त्याच्या पोटांत कांहीं यंत्राची योजना करून टेवल्यामुळे तो जिवंत सिंहाप्रमाणे किंकाळ्या फोडीत असून हुवेहुव त्याच्या सारख्या चेष्टा करीत असे. त्या सिंहाला एका मोठ्या पिंजऱ्यांत घालून सिंहलद्वीपच्या राजांने तो नंदराजाच्या कचेरीन पाठविला. आणि—तुमच्या दरबारांत कोणी शाहाणा पुरुष असेल तर त्यांगे—सिंहाला पिंजऱ्यांतून बाहेर न काढतां व पिंजरा आगीत न टेवतां याला वितळवून टाकावा, अशी सूचना केली होती.

सिंहलद्वीपच्या राजाचा जासूद नंदांच्या समेत सिंहाचा पिंजरा घेऊन पोहोचला, व त्यांने सिंहलेश्वराचे पत्र दिले, ते राज्यसाठेवा बाचून पाहिले, तेव्हांसर्वांला मोठा विचार पडला. मुख्य प्रधान राज्यस व इतरही मोठमोठे शहाणे होते. पण तो सिंह कशाचा आहे, याविषयी कोणाचीच काहीं कल्पना चालली नाही. चंद्रगुप्तांने तेथे बसला होता, तो खुद्दिमान् आहे, अशी नंदांचीही समजूत होती. त्यांनी थड्डेने—तुझी काहीं कल्पना चालत असेल तर चालिव, असें सांगितल्यावरून चंद्रगुप्तांने लक्षपूर्वक पाहून तो सिंह मेणाचा आहे, भसा आपल्या मनांत निश्चय केला. आणि लोखंडाची पहार तापदून आणून ती त्याच्यावर धरली तेव्हा. तो हळू हळू वितळून गेला! हे त्यांचे विलक्षण चातुर्य पाहून सर्व लोक अगदीं थक झाले व जिकडे तिकडे चंद्रगुप्ताची तारीफ छुरु झाली.

चंद्रगुप्तांने जे काम केले ते झाले नसेते तर आपल्या दरबारच्या लोकांच्या शाहणपणाचा बोजवारा उडाला असता. चंद्रगुप्तांने दरबारची अबू रक्षण केल्याबहुत नंदांला अनिश्चय आनंद होऊन त्यांनी त्याला मोठी शाबासकी दिली, व पहिल्यापेक्षां त्याला अस्मळ सौम्यपणांने वागवृं लागले. तथापि लौकरच त्यांच्या मनांत चंद्रगुप्ताविषयीं द्वेष उत्पन्न झाल्यावांचून राहिला नाहीं.

चंद्रगुप्त सर्व लक्षणांनी संपन्न होता. त्याचे हात गुड्यांपर्यंत लांब होते. पायांच्या तळव्यावर ध्वज, वज्र, इत्यादि उत्तम राजविन्हें होतीं. त्याचा स्वभाव मोठा उदार असून अंगीं शौर्य विशेष होते, त्याचे विचार पोक्त

असून फार खोल हात, सर्वीशीं नम्रपणांने वागून त्यांला
अनुकूल करून घेण्याची हातोटी त्याला उत्तम प्रकारे सा-
धली होती, तो पट्टराणीच्या संततीपैकीं नव्हता, तरी
राजपुनाना पुत्र होता, त्याचे उत्तम गुण व आकृति
पाहिली द्याणजे—हा कोणी सामान्य मनुष्य नसून सार्वभौम
राजा होण्याला योग्य आहे, असें लोकांना वाटत होते,
दिवसेंदिवस दरबारांतील कामदार व इतर लोक यांचा
त्याच्यावर विशेष अनुराग वसत चालला,

दुष्टबुद्धीच्या मनुष्याला दुसऱ्याचे उत्तम गुण व त्याचा
उत्कर्ष मुळींच सहन होत नाहीं. यामुळे नंद पुनः चंद्र-
गुप्ताचा विशेष द्वेष करू लागले, त्याचा त्यांरीं घातच
करावयाचा; पण छुदैवाने त्यांला तशी बुद्धि सुचली नाहीं.
चंद्रगुप्ताला रिकामा ठेवला तर तो कांहीं खटपटी करील,
द्याणून त्याच्याकडे कांहींतरी कामगिरी याची, असा बूझ
निघाला, खरे झाटलें तर चंद्रगुप्ताला सेनापतीचीं काम
देणे योग्य होते; व त्याच्या वापाने तेंकाम केले अस-
ल्यामुळे त्याचा त्यावर विशेष हक्क पोहोचत होता, पण
त्याची हेळणा कराची द्याणूनच कीं काय नंदांनीं अन्न-
छत्रावर त्याची नेमणुक केलो!

चंद्रगुप्ताला, आपल्या वापाला व नव्याण्यव भावांना
नंदांनीं कोणत्या रीतीने मारले व वापाचें प्राणोळकभण होत
असतां आपण काय प्रतिज्ञा केली, त्याचें विस्मरण झाले
नव्हते. त्या गोष्टीची आठवण करून तो सर्पासारखा वर-
चेवर छुस्कारे टाकीत होता; पण करतो काय? शत्रु प्रब-
ळ असल्यामुळे मुकाटचानीं सवड मिळण्याची वाट पहात

होता. वस्तुतः अन्नछत्राच्या देखरेखीसारखे भिकार काम हातीं घेणे त्याला मोठे लाजिरवांगे बाटले, तथापि निस-पायास्तब त्यांगे तें काम पत्करले. व त्याच द्वारानें त्याचा हेतु पूर्ण होऊन सर्व प्रकारे उदय झाला!

याप्रमाणे ज्याचा क्रोधाश्चि हृदयांत धगधगतो आहे, पण निसृपायास्तब ज्यांगे बाह्यात्कारै सौम्यरूप पारण केले आहे, असा चंद्रगुप्त त्या भिकार अन्नछत्राची देखरेख डेव-ण्याचे काम करीत असतां, नंदांचा समूढ उच्छेद करून चंद्रगुप्ताला ऐश्वर्याच्या शिखरावर बसविणारा, बुद्धि व प्रभाव यांच्या योगांने अप्रतिम या ग्रकारच्या अलौकिक पुरुषाची त्याला गांठ पडली.

कान्यकुब्ज देशांत चणक नांवाचा एक मोठा विद्वान् ब्राह्मण होता. तो वेद आणि वेदांगे यांत पारंगत असून नीतिशास्त्रांत मोठा प्रवीण होता. त्यांगे नीतिशास्त्रावर स्वतंत्र *ग्रंथ रचले होने. चणकाला अप्रतिम बुद्धिमान् असा विष्णुगुप्त नांवाचा एक पुत्र होता. त्यांगे अल्पव-यांत चतुर्दश विद्या आणि कला यांवा अभ्यास पुरा केला. तो वयानें लहान होता, तरी बुद्धीने आणि तेजानें वृहस्पति,

* रामायण, महाभारत, व स्मृति, इत्यादि प्राचीन ग्रंथांत प्रसंगादि-शोषानें थोड्यांडी राजनीति सांगितली आहे. पण सर्व विषय एकत्र भिळेल, अता प्रकारचे या विषयावर ग्रंथ रचले नम्हते. ही उणीव चणकाने भरून काढण्याचा प्रारंभ केला. व त्याच्या उच्चारे अथीत् विष्णुगुप्ताने त्याचा विशेष विस्तार केला. लघुचाणक्या आणि वृहुचाणक्य नांवाचे नीति-शास्त्रावरचे जे दोन ग्रंथ पासिज्ज आहेत, त्यांनून लघुचाणक्य हा ग्रंथ आय असून चणकाने रचलेला असल्यावहल विद्वान् लोकांत प्रतिक्रिया आहे. आ ग्रंथाचा आधार धरून चणकाचा पुन विष्णुगुप्त यांने वृहुचाणक्य व पंचतत्त्वादि इतर ग्रंथ रचले असें म्हणतात.

व अग्नि यांलाही मार्गे टाकणारा होता. त्याने विशेषतः एकाच वेदाचे अध्ययन केले होते, तरी बुद्धिमावानें चारही वेदांचा अर्थ तो जाणत होता.

चणक हा ब्राह्मण होता, तरी प्रतिप्रह न घेणारा असून गृहस्थी* संप्रदायाने वागत होता. यामुळे त्याचा पुत्र विष्णुगुप्त मोठा विद्वान् होता, तरी त्याची भिक्षुकांत गणना नव्हती. चणक हा राजकीय कामांत उलाढाली करणारा असल्यामुळे विष्णुगुप्ताला लहानपणापासून त्याच विषयाची आवड होती. विष्णुगुप्ताचे या वेळीं अवर्खे पंधरा वर्षांचे वय होते, त्याच्या बुद्धीचा प्रभाव लोकांत विशेष प्रख्यात झाला होता, तरी तो केवळ अध्ययनादिकांच्या संबंधानेच होता. राजकाईस्थानांत पडण्याचा समय अजून आला नव्हता, व त्यामुळे त्या कामांत त्याचा विशेष लौकिक नव्हता; तरी हा अप्रतिम कारस्थानी होईल, असे सर्वांचे अनुमान होते. चणकाला आपला पुत्र मोठा नांवलौकिकास चढेल अशी पूर्ण खात्री होती.

विष्णुगुप्ताला चणकाचा पुत्र व्यापून चाणक्य असे

* गृहस्थ म्हणजे संसारी अथवा इहस्थाधर्मांत असणारा, असा या शक्ताचा संस्कृतांत अर्थ होतात, तरी प्रचारात—दान दक्षिण घेणारा इहस्थ व ती घेणारा भिक्षुक असे म्हणण्याची चाल अहि, तिलाच आशीही अनुसरले आही.

† चाणक्य हा ब्राह्मण होता याविषयीं कांहांच संशय नाही. तथापि त्याला विष्णुगुप्त असे काढले आहे यावरून थोडासा संशय येण्याला कारण होते. ब्राह्मण, कविय, वैद्य आणि शूद्र या आर वर्णांच्या विशेष नामां पुढे शर्म, वर्म, गुत अथवा पालित आणि दास हे शब्द अनुक्रमे जोडवे असा नियम असून प्राचीन र्घुकांत बहुतकरून असाच परिपाठ आहे. त्याप्रमाणे चाणक्य ब्राह्मण असल्यामुळे ज्याच्या नांवापुढे ‘शर्म’ शब्द त्यावरचा अर्थात् त्याला विष्णुशर्मा म्हणायचे, तें सोडून वैश्यांच्या नांवा-

र्हणत असत्. लहानपर्णीं मुलांशीं खेळत असतां द्वेरव्वीत्
त्थानें कांहीं कावा करून आपल्या सोबत्याना हां हां छणार

पुढे लावायचा 'गुत' शब्द लावून विष्णुगुप्त असें नांव कां ठेवले? ही प
मोठी शंका आहे. व त्या 'गुप्त' शब्दावरून चाणक्य वैद्य झोता असे
कदाचित् कोणाच्या मनात येईल, तर त्यासंवंधाने थोडासा थेंथे [विच
केला पाहिजे.

हितोपदेश व पंचतंत्र या नांवांचे जे दोन ग्रंथ भव्यांत फसिक्क अनाहे
त्यांची रचना करणारे दुसरे कोणीही असीत; पण चाणक्य अधिकारि
ष्णुगुप्त यांने जी नीति सांगितली तिलाच आधारमूळ धरून त्या द्वोन्ही
प्रथांची रचना शाळी आहे हे अगदी उघड आहे. हितोपदेशात्त व
चतंत्रांत विष्णुगुप्त असें न म्हणता विष्णुशर्मा असें म्हटले असेहे व
पुस्तकाला आधारभूत जे मुद्राराक्षस त्यांत स्वतः चाणक्यानेच आपल्य
ला विष्णुगुप्त असें म्हटले आहे (See मुद्राराक्षसनाटक Act I, page 6.
Bombay Sanskrit Series) व इतरानीही पुळकळवेळां त्याचे तस्तच ना
घेतले आहे. असें आहे तरी हितोपदेश व पंचतंत्र यांतला विष्णुशर्मा असा
मुद्राराक्षसांतला विष्णुगुप्त एकच असें यांत कांहीं संशय नाही, व याचरू
वर्णभेदाने शार्ने, वर्ष इथादि जे शब्द लावप्रचे ते कधीं कापीं व्यव्यास वाच
असत असें द्वयप्रयास आधार मिळतो. हा व्यव्यास 'शर्म,' आणि 'गुप्त'
अथवा 'रात' यांतच शाळाच्यांचे दिसून येतें. उदाहरणार्थ शुक्राचार्य असा
राजा परीक्षिति यांचीच नवीं घेतली तरी चालेल. शुक्राला 'ब्रह्म रात
आणि परीक्षितीला 'विष्णुरात' अशीं नवे होतीं. याचा डॉक्टर अभिमुखा
गवतांत पुळकळ ठिकाणी आढळतो. 'रात' शणजे रक्षित अथौत् 'व
ष्णुरात' म्हणजे ब्राह्माने (वेदाने) रक्षण केलेला व 'विष्णुरात' म्हणजे वि
ष्णुने रक्षण केलेला असा या नांवांत अर्थे आहे. 'रात' आणि 'गुप्त'
या शब्दांचा अर्थ एकच असून कांहीं फरक नाही. एकच 'रात' शब्द
शुक्राचार्य ब्राह्मण असून त्यांच्याही नांवाला लावला व परीक्षिति स्ताने
असून त्यांच्याही नांवाला जोडला आहे. याशीवाय यात्रावलक्ष्याच्या प्रित्यार
देवरात, काशीराजाला ब्रह्मावत्त, सिद्धांतकर्ती ब्राह्मण असून ब्रह्माज्ञान
नांवांनी प्रतिद्वं असल्याचे दिसून येते. व मौर्य हा शूर असून ल्प्यात
विष्णुगुप्त म्हटले आहे. यादरून आमच्या कथानायकाला विष्णुशुभ्र अ
म्हटले आहे तें अर्थोग्र नक्षत्र मागण्या संप्रदायाला अनुसरूनच आ
असें सिद्ध होतें.

चकवर्चें, अशी त्याची जन्मतःच कुटील बुद्धि असल्या-
मुळे लोकांनीं त्याला कौटिल्य असे नांव दिले. व
या नांवाचा इतका प्रसार झाला कीं, त्याचे मूळचे नांव
विष्णुगुप्त हें अगदीं लोपल्यासारखेंच झाले. चाणक्याच्या
अंगीं जे विशेष गुण होते, त्यांत हातीं धरलेल्या कामाचा
पिच्छा सोडायचा नाहीं, हा गुण मुख्य होता. कारस्थानी
पुरुषांला त्या गुणाची विशेष आवश्यकता आहे. सामान्य
मनुष्य एकादें काम विशेष विचार न करितां आरंभतात,
व त्यांत कांहीं अडवण आली कीं लोच तें सोडूनही
देतात; पण चाणक्य तसा नव्हता. तो कोणतेही
काम दूरवर विचार केल्याशिवाय हातीं घेत नसे व
घेतलें तर तें कधींही शेवटास नेल्यावांचून सोडीत नसे.
त्याचा स्वभाव फार रागीट असून मोठा खुनशी होता.
त्याला बृद्धनिश्चयाचें साथ मिळाल्यामुळे त्याचीं मोठमोरीं
कार्ये सिद्ध होऊन चाणक्य अविनाशी अशा कीर्तिमंदि-
रांत विराजमान झाला.

बुद्धिमान् असून ज्यांच्या अंगीं कर्तवगारी असते, त्या
पुरुषांला उगीच पढून राहवत नाहीं. चाणक्याला कुठल्या
तरी राजकारस्थानात शिरून आपला बुद्धिप्रभाव दाख-
वावा, अशी फार इच्छा होती. पण पिढीजादा कोणताही
अधिकार त्याच्याकडे नसल्यामुळे त्याला मुळाम त्यावि-
षयीं प्रयत्न करावा लागला.

नंद हे स्वभावानें हुष्ट असल्याचा चहूंकडे बभा झाला
होता, तथापि राक्षसांच्या नानुर्माने व त्यांच्या सद्वत्तमानें
राज्याचें गाडें सुयंत्र चाललें होते व प्रजाही अनुरक्त होत्या.

तथापि चंद्रगुप्ताच्या संबंधाने थोडीशी गडबड चालली होती, कांहीं मंडळी चंद्रगुप्ताच्या पक्षाची होती. तसा समय न आव्यासुके कोणीं आपला भाव व्यक्त करून दाखविला नव्हता, तरी हळुहळू खटपटी चालल्या होत्या.

चाणक्य कोणच्या तरी दरबारांत शिरण्याच्या विचारांत होता. या वेळीं नंद हे सार्वभौम राजे होते, तेव्हां अर्थात् मोर्डे दरबार काय तें त्यांचे, नंदांचा मुख्य प्रधान राक्षस याच्या बुद्धिवैभवाचा चोहोर्कडे लौकिक पसरला होता, व जो तो त्याची तारीफ करीत होता, शाहज्याला शाहज्या मनुष्याच्या हाताखालीं राहणे आवडते, व कदाचित् सामना करायचा झाला. तरी शाहज्याशीच करावा असे वाटते. राक्षसासारख्या शाहज्याजवळ कांहीं तरी आपली कर्त्तवगारी दाखवावी; असा विचार करून चाणक्य नंदांच्या दरबारांत प्रवेश करण्याच्या हेतुमें त्यांची मुख्य राजधानी कुसुमपुर येथे आला.

चाणक्य भिक्षुक नव्हता, हें वर सांगितलेन आहे. सामान्यतः त्याच्या घरची स्थिति चांगली होती; तरी या वेळीं त्यांणे भिक्षुकांचे सोंग घेतले होते. कोणत्याही राजदरबारांत सामान्यतः असे असर्ते कों, स्वतः राजेलोक आल्या गेल्या मनुष्याकडे विशेष लक्ष पुरवीत नाहीत, व त्यांच्या जवळ असलेले कामदार लोक—कदाचित् हा आपल्यापेक्षां वरिष्ठ होईल, किंवा याच्या पुढे आपले कांहीं चालणार नाहीं, अशा भीतीने दुसऱ्या मनुष्याला दरबारांत शिरू देत नाहीत! तेव्हो ज्याला तेथे प्रवेश करण्याचा असेहे त्यांने मुरीच्या रूपाने आंत शिरून मर-

हन्तीचें रूप प्रगट केलें पाहिजे. ही गोष्ट चाणक्य पुरतेप-
णीं जाणून होता. झाणून त्यांगे आपल्या योग्यतेप्रमाणे
डामडौल वगैरे कांहीं न करतां अगदीं दिरद्री ब्राह्मणांचे
सोंग घेतलें.

अतीय अभ्यागताला अनेळखी डिकाणीं देवळे, धर्म-
शाळा, किंवा अचछांचे यांचाच प्रथम आश्रय करावा
लागतो. त्याप्रमाणे चाणक्याची स्वारी अचछांत येऊन
पोहोंचली. तो तेथे इतर अन्नार्थी लोकांबरोबर बरेच
दिवस पुख्ला झोडीत पडला होता; तथापि गुप्तपणे दर-
बारांतला अंतर्गत भेद समजून घेण्याचा त्याचा एकसारखा
प्रयत्न चालला होता.

चाणक्य ज्या छत्रांत राहिला होता त्यावरचा मुख्य
अधिकारी चंद्रगुप्त होता. अचछां, धर्मशाळा, पाणपोई
इत्यादि मुषाफरांच्या जाग्यांत निरनिराळ्या वेषांने अनेक
मोठमोठे पुरुष देखील कदाचित् येतात असें समजून व
चंद्रगुप्ताला नंदांचा सूड घेण्याकरितां कोणा तरी मोठचा
पुरुषाचा आश्रय संपादन करण्याची विशेष इच्छा होती;
झणून तो तेथे घेण्याचा प्रत्येक मनुष्याला लक्षपूर्वक तपा-
शीत होता.

तेजस्वी हिरा उकिरड्यांत पडला तरी झांकला जात
नाही. चाणक्य अन्नार्थी बनला होता तरी त्यांचे तेज
झांकले नव्हते. यामुळे चंद्रगुप्तांचे—तो तेथे आल्या दि-
वसापासून त्याच्यावर विशेष लक्ष होते. व हा मनुष्य
असाधारण योग्यतेचा असावा, असें त्यांचे अनुमान होते,
तथापि त्याच्याविषयीं विशेष कांहीं माहिती मिळाली

नव्हती, व त्याच्याशीं तसा स्नेहही झाला नव्हता. झणून चंद्रगुप्तानें आपल्या हेतूच्या संबंधानें त्याच्याकडे कांहीं गोष्ट काढिली नाहीं. कारण एखादेवेळ ती गोष्ट कुटली तर आपल्या प्राणावर बेतेल, झणून तो फार जपत होता. त्याप्रमाणे त्याचा हेतु पूर्ण होण्याची वेळ लौकरच प्राप्त झाली.

एके दिवशीं चाणवय त्या छत्राच्या जवळच एक तलाव होता, तेथें खान करून वेदघोष करीत सौंवल्यानें छत्राकडे परत येत असतां वारेत एक दर्भाचे ठोंब होते, त्यांतले दर्भ त्याच्या पायांला लागून कांकोरे आले. चणवयाचा स्वभाव अतिशय रागीट होता, हें वर सांगितलेंच आहे. त्याला दर्भानें आपला पाय कापला ही गोष्ट बिलकूल सहन झाली नाहीं. त्यानें आपल्या खांद्यावरचे ओले पिले व हातांतला तांब्या खालीं टेवून, डाढ्या हातांत काढी होती, निच्या योगानें सारे दर्भ झोडपून झोडपून तोडून टाकले. दर्भ तोडले तरी त्याच्या रागाची शांति झाली नाहीं, झणून काढीनें त्यांचे ठोंब मुळापासून खणून काढण्याचा त्याचा प्रयत्न चालला होता!

चंद्रगुप्ताची त्याच्या वर्तनावर सारखी नजर होतीच, व आ बेळी तो नेथें जवळच होता. चाणव्यानें मुळापासून काय काय केले, ते सर्वे त्यानें पाहिले. चाणव्य घामाधुम झाला असून काढीने दर्भाचीं मुळे खणीत आहे हें पाहून त्याला मोठे आश्वर्य वाटले आणि तो त्याच्या जवळ येऊन त्याला नमस्कार करून झणाला, ‘महाराज, हा काय उद्योग चालला आहे?’

‘चणव्य झणूला, ‘अरे, तुला ठाऊका नाहीं का? ता-

बेट्या दर्भीनीं विनाकारण माझा पाय कापला. तेव्हां ह्या दुष्टांला समूळ नाहीसें करून टाकण्याकरितां मी यांचीं पाळेमुळे खणून काढीत आहे.’

चाणक्याचें हें उत्तर ऐकून चंद्रगुप्ताला मोठा आनंद झाला. दिरिद्रोनें गांजलेल्या मनुष्याला अकस्मात् द्रव्याचा निधि सांपडावा, त्याप्रमाणे या पुरुषाची गांठ पडली, असें चंद्रगुप्तानें मानले. यःकथित् निर्जीव दर्भ याच्या पायाला लागल्यावरून हा इतका रागावला असून दर्भीचीं पाळेमुळे खणून काढण्यान्हा प्रयत्न करीत आहे; तर सजीव मनुष्यानें याचा अपराध केला असतां हा काय करील, यांची कल्पनाच करावयास नको! असें समजून चंद्रगुप्तानें आपल्या कामाकरितां चाणक्याचे पाय धरण्याचा मनांत निश्चय केला.

चाणक्य काढीनें उकरीत असल्यामुळे फार अम होऊन तो अगदीं घामापूम झाला होता. चंद्रगुप्तानें—खोरें, कुदळ आणून देतों, खणून सांगितलें; पण तो नको झणाला. शेवटीं. बराच वेळ थम करून त्यांनें आपल्या पायाला कांकोरे काढणाऱ्या दर्भीचीं पाळेमुळे जेव्हां खणून काढलीं तेव्हां त्याचा जीव थंड झाला. नंतर आपल्या धोतरांचे पिळे व तांब्या घेऊन स्वारी परत छत्रांत आली. चंद्रगुप्तानें त्यांचे साह्य घेण्याचा निश्चय केला होता, तरी त्या संबंधानें अद्याप तो त्याच्याजवळ कांहीं बोलला नव्हता. चाणक्याचे जेवण खाणआटपलें असून या वेळीं तो प्रसंग आहे, असें पाहून चंद्रगुप्तांनें हळूच त्यांची हकीकत विचारली, तेव्हां चाणक्यानें आपला वृत्तांत त्याला सांगितला;

पण कुसुमपुरांत येण्याचा खरा उद्देश काय, तेमात्र सांगितले नाहीं.

जशी चंद्रगुप्तानें चाणक्याची हकीकित विचारली तशीच चंद्रगुप्ताचीही त्यांने विचारली. वेळांचं चंद्रगुप्ताने भुयारांत प्रवेश केला यापर्यंतची सर्व हकीकित सांगितली. पण नंदाच्या विहऱ्या आपण आहें, असें मात्र दाखविले नाहीं. एखादा सामान्य समजुतीचा मनुष्य असता तर त्याच्या लक्षांत आले नसरें; पण चाणक्यासारख्या भसलती मनुष्याला त्यांतरें तात्पर्य काथ ते तेब्बांच समजेले. त्याशीचाय इतके दिवस तेथें राहून त्यांने जी गुप्त बातमी काढली होती ती-वरून चंद्रगुप्ताचे बंधु व बाप यांला नंदांनी भुयारांत कोंडून कसे मारले, व कां मारले, शा गोष्टी त्यांने ऐकल्या होत्या. व त्यावरून चंद्रगुप्त हा नंदांचा हाडवैरी आहे, असें तो समजला होता. व याच्याच संवंधांने कांहीं उलाढाली करतां येतील असेंही त्यांचे अनुमान होते. तथापि त्यांने या वेळीं आपला कांहींच आशय व्यक्त करून दाखविला नाहीं.

चाणक्यानें आपल्या गोष्टी मुळाम विचारल्या व त्या लक्षपूर्वक ऐकून घेतल्या; हे पाहून चंद्रगुप्ताला शोडीदी उमेद आली. व त्या दिवसापासून तो चाणक्याशीं अधिकाधिक संघटण ठेवून लागला. नंतर कधीं कधीं त्या दोघांचे एकांतही होऊं लागले. चंद्रगुप्त नंदांचे वैर साध-प्र्यास फारच उत्थुक होता. तरी उतावलेपणांने आपली सगळी हकीकित एकदम न सांगतां चाणक्याचा रागरंग पाहून हळुहळू त्यांने आपला सर्व वृत्तांत व उद्देश त्याला

कळविले. चंद्रगुप्ताची ती दीन स्थिति पाहून—याला कांहीं साढ्य करावें, असें चाणक्याच्या मनांत आले. व हें कार्य कोणत्या रीतीने साधावें, याविषयीं तो विचार करू लागला. चंद्रगुप्तानें त्याच्या मनाप्रभाणे वर्तन करून चाणक्याला आपले विशेष अग्रत्य लागेल असें केले; तरी चाणक्य त्याच्यावर अद्याप पूर्ण विश्वास डेवूं लागला नव्हता.

महत्त्वाकांक्षी पुरुष सर्वत्र साशंक असतात. वे आपल्या देहाविषयीं शंका बाळगीत नाहीत, हे त्यांचे मोठे उपकारत्र द्याणावयाचे. नाहीपेक्षां पुत्र, आप, इष्टमित्र किंवा दुसरा कोणी पाहिजे तो असो; त्यांना त्याच्याविषयीं शंका नाहीं असें कधीं व्हायकेंच नाहीं. चंद्रगुप्त सर्व प्रकारे चाणक्याच्या चरणीं लीन झाला होता, तरी— यांचे कार्य झाले जाणजे हा आपल्या आशेत राहील किंवा नाहीं, याची त्याला शंका वाटतच होती! चंद्रगुप्तही शाहाणाच होता. चाणक्याच्या मनांत कोणता संशय असेल हें तो समजला होता. तरी त्यांने फारशी घाई केली नाहीं. व अणाशपथा घेऊन चाणक्याचा संशय दूर करण्याचा प्रयत्न न करतां आपल्या वर्तनांनेच त्यांने त्याची खात्री केली.

एके दिवशीं उमयतां याच संबंधाच्या गोष्टी बोलत असतां चाणक्यानें बोलण्याच्या बहरांत—नंदांचे राज्य तुला मिळवून देतों, अशा अर्थाची प्रतिज्ञा केली. ती ऐकून चंद्रगुप्ताला फार आनंद झाला. तरी त्याचा हेतु निराकार होता, व तो सिद्ध होण्याविषयीं चाणक्याच्या

तोंडांतून हवेळपर्यंत कांहीच उझार निघाला नव्हता, झणून नंदांचे राज्य मिळवून देण्याची चाणक्यांने प्रतिज्ञा केली, व त्याप्रमाणे तो आपल्याला राज्य देईल अशी चंद्रगुप्ताची खाची होकी; तरी त्यांने विशेष समाधान झाले नाहीं.

चंद्रगुप्ताला राज्य मिळविण्याची इच्छा नव्हती असें नाहीं; तरीपण आपल्या बापाला आणि भावांला तशा वर्हिट रीतीने मारले, त्याचा बदला घेण्याकरितां नंदांचा समूळ उच्छेद करावा, असा त्याचा विशेष हेतु होता, पण चाणक्यांने हवेळपर्यंत त्याविषयीं कांहीच सांगितले नव्हते. उघडच आहे, नंद हे जसे चंद्रगुप्ताचे हाडवैरी झाले होते, तसे ते अद्याप चाणक्याचे झाले नव्हते, हे सांगावयास नको. त्यांने नंदांचे राज्य मिळवून देण्याची प्रतिज्ञा केली ती केवळ चंद्रगुप्ताच्या लोभाला गुतूनच केली. व कांहीं कारस्थाने करून शुक्तिप्रयुक्तीने चंद्रगुप्ताला राज्य मिळवून घावीं, असा त्याचा हेतु होता, पण त्यांत तसा प्रसंग आला तर नंदांला मारण्यास तो मार्ग सरला असता, असें मुळीच नाहीं. तथापि नंदांचा समूळ नाश करावा, द्याच कामाकडे त्याची अद्याप विशेष प्रवृत्ति झाली नव्हती. चंद्रगुप्ताला राज्य साधून द्यावयांचे हाच काय तो मुख्य उहेश. त्याला अनुसरून जें काय करावै लागेल, तें करण्यास तो तयार होता.

चंद्रगुप्ताच्या मनांत नंदांचा समूळ उच्छेद करण्याची चाणक्याकडून प्रतिज्ञा करवावी असा हेतु होता; पण उगीच तसे करण्याविषयीं आपण सांगितले, तरी तो कचूल करील असे मात्र त्याला वाटत नव्हते, आपण तसे कर-

‘यास सांगितलें आणि त्याला त्याचा कदाचित् राग आला तर सगळेच ॐफस् होईल ; झणून तो फार भीत होता, चाणक्य मोठा मानी असून अतिशय तापट आहे, तेव्हां नंदांकडून ल्याचा कांहीं तरी आपमान झाला तर हा आपो-आप त्यांच्या नाशाविषयीं प्रवृत्त होईल, व त्यामुळे आपला हेतु आयताच पूर्ण होईल. असा विचार करून चंद्रगुप्त नंदांकडून चाणक्याचा अपमान होण्याचा कांहीं प्रसंग मिळण्याची वाढ पढत होता. त्याप्रमाणे लौकरच त्याचा हेतु पूर्ण झाला.

नंदराजाच्या धरीं कांहीं एक मोठा भोजनाचा* समारंभ होता. त्या दिवशीं मोठमोठचा विक्रान् ब्राह्मणांलाही आमंत्रण होतें. ही संधि पाहून चंद्रगुप्तांने चाणक्याला जेवगार्वे आमंत्रण दिलें व चाणक्यांने तें मान्यही केलें. दोन प्रहरची बेळ शाली लळूळूळू सर्व गंडळीहीं जमली. एकमेकाच्या समोरासमेर दोन रांगांनीं पांवे भांडलीं होतीं, एका रांगेने ब्राह्मण व एका रांगेने क्षत्रिय, वसावे अशी योजना केली होती.

चाणक्य गैर माहीत असल्यामुळे त्याला आपण कोणत्या तिकारीं बसावयाचें तें माहीत नव्हते. तरी तो मोठा अभिमानी व ताठच्याचा मनुष्य होता, तो या पंक्तीं-त-उत्तम प्रकारची ज्या पानावर विशेष त्यांरी त्याला

* येथे ‘भोजनाचा समारंभ होता,’ असे सांगितले आहे; पण बृहत्कथेत आद्याचा प्रसंग होता व एक लक्ष रुपये दक्षिणा आणि मुख्य आसन मिळेल असे चाणक्याला शक्कालांने कबूल केले होते असे सांगितले आहे. येथे चाणक्याला आणणारा चंद्रगुप्त आहे, त्याबद्दल तेथे शक्काल आहे. आझी केलेला बृहस्पत्यासागर भाग पहिला इ१-८२ पहा.

दिसली, त्या पानावर जाऊन बसला. तें पान नंदराजाकरिता तयार केलेले होते. चंद्रगुप्त तेथला व्यवस्थापकच होता, ह्याणुन त्याला ती गोष्ट समजली; पण त्यांने बुध्याच तिकडे दुर्लक्ष केले. या निमित्तांने कांहीं तरी तंटावखेडा होऊन चाणक्याला राग आणण्याचे काम अनायासे सिद्ध होईल तर पहावें, असाच त्याचा हेतु होता, व अखेरीस तेंच सिद्ध झाले.

चाणक्य आधींच त्या पानावर जाऊन बसला होता. इतक्यांत नंद व त्यांच्या बरोबरती मंडळी आली. इतर चाकर माणसांनीं चाणक्याला तेथून उठविले असतें; पण चंद्रगुप्त तेथला मुख्य अधिकारी असून तो कांहिन्ह बोलत नाहीं ह्याणुन ते त्याच्या वाटेस गेले नाहींत. नंदांसारख्या हिरवट स्वभावाच्या व भाग्यमदाने उनमत्त शालेल्या पुरुषांला ती गोष्ट कशी सहन होणार? ते पानाच्या जवळ येऊन पोहोचले; तरी चाणक्य ठांसून बसला होता तो मुळींच उडला नाहीं.—अरे हा येथे कसा आला! याला येथे कोणी बसविले? असे त्यांने विचारिले, तेव्हांचा काकरमंडळींत एकच गडवड उसळती.* या वेळीं चंद्रगुप्त जवळच होता, त्याला राजांने विचारले, तेव्हां तो ह्याणाला, 'हा मोठा तेजस्वी व विद्वान् ब्राह्मण आहे. तो एकदम मुख्य पात्रावर येऊन बसला. त्याला ऊढ घाटले तर कदाचित् रागावेल, ह्याणुन मी कांहीं बोललो नाहीं.'

* येथे पात्रावर बसण्याच्या संबंधाने चाणक्यांची योलाचाली झाली, असे आहे, पण बृहत्कथासागरात-सुवंधु नंदाचा एक नंद राजाचा आभिन्न मोठा पंडित होता त्याच्यांची चाणक्याची भांडाभांडी आली असे वर्णन केले आहे. बृहत्कथासागर भाग १ इष्ट ८२-८३ पहा.

चंद्रगुप्ताचा खरा मतलब काय होता, तो चाणक्याला किंवा नंदांला मुळीच माहीत नव्हता. चाणक्याचे वय अल्प असल्यामुळे हा कोणीतरी यःकथित् भटोवाचा मुलगा आहे, असे समजून नंदांनी त्याला उठविण्यास सांगितले. पण त्या तेजस्वी पुष्पाला ओढून काढण्याची चाकरांची छाती झाली नाहीं, हें पाढून नंदांला फारच राग आला. काळ फिरला आणजे बुद्धीला विषयास होतो. आपल्या घरीं अमंत्रण देऊन आणलेला ब्राह्मण मुख्य आसनावर बसला झाणून त्यांत काय गेले होते? नंद हे सार्वभौम राजे होते. चाणक्य मुख्य पात्रावर बसला किंवा त्याच्याहीपेक्षां मोठ्या उंच पात्रावर बसला झाणून त्याने त्यांची योग्यता कांहीं कमी झाली असती काय? त्यांणी आज्ञा केली असती तर चाणक्य बसला त्या पानावर जी तयारी होती, तिच्यापेक्षां शतपट अधिक तयारी दुसऱ्या पानावर झाली असती. मुख्यत्व हें कांहीं त्या निर्जीव भांड्यावर किंवा जाग्यावर अवलंबून असत नाहीं. मुख्य जो असेल तो ज्या उिकाणीं घसेल, त्यालाच मुख्यत्व येते. पण हा विचार काळांने ज्यांची बुद्धि प्रासली आहे, अशा नंदांच्या मनांत कोटून येणार?

चाकरलोक चाणक्याला ओढून काढण्याला धजत नाहीं व स्वतः त्याला ऊढून तरी तो ऊढत नाहीं, असे पाढून नंदांनी स्वतःच हाताला धरून त्याला ओढले. राक्षस इत्यादि प्रधान मंडळी व इतर लोक नको नको झाणत होते, पण—झा भटाच्या पोराची इतकी प्रतिष्ठा कशाला पाहिजे, झाणून नंदांनी त्याला पानावरून ओढून काढले. मग

काय विचारावें? निर्जीव दर्भ सहज पायाला लागला ह्याणुन त्याचीं पाळेंमुळे खणणाऱ्या चाणक्याच्या अंगाला नंदांचा हात लागतांच तो अप्रीसारखा लाल हाला. आणि क्रोधाच्या आवेशांत त्या जाग्याच्या मध्यभागीं उभा राहून शेंडी मोकळी सोडून व वर हात करून ह्याला, ‘सर्व लोक हो! माझी प्रतिज्ञा ऐका. मला मुहाम बोलावून आणुन माझा असा अपमान करणाऱ्या उन्मत्त झालेल्या हा नंदाचा मी कुलक्षय केल्यावांछून राहणार माहीं. ज्या वेळी नंदाचा निर्बंश करीन त्या वेळीच मी आपली शेंडी बांधीन. तोंपर्यंत ही अशीच मोकळी राहील!’

याप्रमाणे प्रतिज्ञा करून पाय आपटीत व दांतबोंठ खात चाणवय तेथून बाहेर निवाला. नंदाला त्याच्या प्रतिज्ञेविषयीं फारसे कांहीं वाटले नाहीं. भटाचा मुळगा अच्छट व अविचारी असून रागाच्या आवेशांत कांहींतरी बडबडतो आहे, असे समजून त्यांगीं त्याची हुयो उडविली! विपरीत प्रसंग आला ह्याणजे शाहाण्या शाहाण्या माणसांला देखील भुरक्क पडते. राक्षसासारख्या चतुर व समर्थ प्रधानाच्या देखत अशी अयोग्य गोष्ट व्हावी, हें मोर्डे चमल्कारिक आहे. पण त्याला देखील या वेळी भ्रांति पडल्यासारखें ह्याले.

चंद्रगुप्त मुकाटचार्नीं नी मौज पहात होता. कांटचार्ने कांटा निघण्याची वेळ आली आहे, हें पाहून त्याला फार आनंद हाला. चाणक्याने नंदाचे राज्य मिळवून देण्याची प्रतिक्रिया केली होती, तरी चंद्रगुप्ताला त्या संबंधाने विशेष ज्ञानद झाला नव्हता. या वेळीं चाणक्य नंदाचा पूर्ण वैरी

हेऊन त्यांणे प्रतिज्ञा केली, ती ऐकून चंद्रगुप्त कृतकृत्य झाला. आतां नंदांचीं शंभर वर्षे पुरीं भरलीं, अशी त्याच्या मनाची खाची झाली. नंदाचा नाश करायाचा असा जो त्याचा संकल्प होता, तो अनायासे आपोआप होणार असून त्यांचे राज्य आपल्याला मिळणार, हें तर पूर्वीच सिद्ध झालें होतें. तेव्हां आतां त्यांचीं दोन्ही कार्ये सिद्ध झालीं. आतां येथे राहिलों तर कदाचित् आपल्यावर कांहींतरी लचांड येईल, असे समजून चंद्रगुप्तांने हळूच तेशून पाय काढला, आणि तो चाणक्याला जाऊन मिळाला.

नंदांनी चाणक्याची प्रार्थना करून क्षमा मागितली असती तर हें प्रकरण इतक्या विकोपाला गेले नसते. पण गतशीक झालेल्या नंदांला व त्यांच्या दुईवर्षांने मोहित झालेल्या राक्षसाला तसें करण्याचे सुचले नाहीं. चाणक्यासारख्या तेजस्वी पुरुषाचा क्रोधामि चंद्रगुप्तासारख्या अनुकूळ वाच्यांने पेटविला असतां नंदकुलरूपी अरण्याला जाळण्याविषयीं प्रसूत झाल्यावांचून कों राहिल?

याप्रमाणे चाणक्य व चंद्रगुप्त दोघेही झटून नंदाचा नाश करण्याच्या तयारीस लागले; पण त्यांच्याभिवळ फौजफांटा अथवा द्रव्य यांपैकीं मुळींच कांहीं नव्हतें. चाणक्य मोठा बुद्धिमान् व कारस्थानी होता, तरी पण नंदासारख्या सार्वभौम राजाचा नाश करणे हें कृत्य कांहीं लहानसान नव्हे. फौजिच्या साहावांचून आपल्या हातून कांहीं होणार नाहीं. तेव्हां प्रथम कोणातरी नंदाच्या हेषी राजाला उसेजन देऊन त्याला कांहीं आभिष दाखवून अनुकूळ करून घेण्याचा प्रयत्न करावा, असा त्यांनी विचार केला.

पंजाब देशाचा पर्वतेश नंवाचा एक राजा नंदाच्या राज्याच्या सरहडीवर रहात असून तो मनापासून नंदाचा द्वेष करीत होता. तरी नंदाचा प्रधान राक्षस याच्या कारस्थानापुढे त्याचा कांहीं इलाज चालत नव्हता. हा अंतर्गत भेद चंद्रगुप्तानें कळविल्यावरून प्रथम त्याला अनुकूळ करून घेण्याकरितां चंद्रगुप्तासहवर्तमान चाणक्य त्याच्याशीं मसलत करण्याकरितां गेला. त्या उभयतांनी पर्वतराजाची भेट घेऊन अनेक प्रकारे त्याचे मन वळवून त्याला नंदाच्या राज्यापैकीं अर्धा भाग देण्याचे कबूल केल्यावरून तो त्यांच्या तर्फेने नंदावर स्वारी करण्यास तयार झाला. स्वतः त्याच्याजवळ विशेष फौज नव्हती, तरी त्याच्या सरहडीवर पुष्कळ म्लेंच्छ* लोक रहात होते, व त्यांच्याशीं पर्वतराजाचा विशेष संबंध होता, हाणून त्यांने म्लेंच्छांला भर देऊन अनुकूळ करून घेतले आणि लढाईची कडेकोट तयारी केली.

स्वतः पर्वतराजा मोठा बलाढ्य असून शुरु होता. त्याला चाणक्यासारख्या मसलती पुरुषाचे पूर्ण साक्ष मिळून चंद्रगुप्तासारखा घरचा भेदी मिळाल्यामुळे या स्वारींत

* 'म्लेंच्छ' या शब्दानें संप्रतकाळीं मुसलमानांचे ग्रहण करण्याचा संप्रदाय आहे; पण वरतुतः तरी करण्याला विशेष आधार नाही. कारण, मुसलमानी धर्माची स्थापना करणारा महंमद याला होऊन मुमारे १२०० वर्ष झाली. पण म्लेंच्छ हा शब्द कार प्राचीन आहे. भारती मुद्दाला मुमारे ७००० रांवर वर्ष झाली. त्या लढाईत म्लेंच्छ राजे होते. म्लेंच्छ हा शब्द महाभारतात पुष्कळ ठिकाणी आला आहे. यावरून पाहतां मुसलमान हेच म्लेंच्छ नव्हत हैंड मिळ होते. बैदिकधर्माच्या विहळ अध्यवा त्याला न मानणारे जे लोक होते त्यांना आर्यलोक म्लेंच्छ मृणत असत, इतरेच घेणे आम्हांस योग्य वाटते.

आपल्याला खरोखर जय येईल, अशी त्याची खात्री झाली होती. चाणक्याच्या सळच्यानें म्लेंच्छांची मोडी फौज बरोबर घेऊन पर्वतराज कुसुमपुरावर स्वारी करण्याकरितां निवाला. चाणक्यानें पर्वतराजाला नंदाचे अर्धे राज्य देण्याचे वचन दिले होते, पण त्यांतला खरा हेतु निराळाच होता. कोणीकडून तरी पर्वतराजाला उमेद येऊन तो लढाईला तयार व्हावा, इतकाच त्याचा मतलव होता. बाकी कास झाल्यावर पर्वतराजाला तरी देवाचे असें मुळींच त्याच्या मनांत नव्हते; पण हा त्याचा हेतु त्या शूर पर्वतराजाच्या मुळींच लक्ष्यांत आला नव्हता!

पर्वतराज लढाईच्याच तयारीने कुसुमपुरावर येणार, ही बातमी नंदाला अगोदर न कळज्याविषयीं चाणक्याने विशेष बंदोबस्त ठेवला होता. कारण, पर्वतराजाने कडेकोट तयारी केली होती तरी, फौजींचे आणि द्रव्यांचे विशेष बल असल्याकारणाने नंदाचा पराभव होईलच अशी त्याला खात्री वाटत नव्हती. पर्वतराज आपल्यावर येतो आहे, हे वर्तमान आधींच नंदाला समजले तर ते लढाईची विशेष तयारी करतील, व त्या योगाने पर्वतराजाचा त्यांच्यापुढे निभाव लागणार नाहीं. झणून नंद असावध असतां एकाएकीं त्यांच्यावर घाला घालावा, असा चाणक्याचा हेतु होता. आपण कडेकोट बंदोबस्त ठेवला आहे, तरी राक्षसासारख्या कारस्थानी पुरुषाला आपली तयारी असल्याचे वर्तमान कळल्यावांचून राहणार नाहीं, व तसें झालें झागजे तो लढाईची विशेष तयारी करील. याकरितां चाणक्याने दुसरीच एक योजना केली.

इंदुशर्मा नंवाचा एक ब्राह्मण चाणक्याचा परम मित्र होता. अगदीं लाहानपणापासून त्या उभयतांची गळ्यां जमली होती. इंदुशर्म्यांने साधारण इतर विद्याभ्यासस केला होता, तरी मंत्र तंत्र जारण मारण इत्यादिकांत तो फार प्रवीण होता. किंत्येक मंत्रांच्या त्याला सिद्धीही प्राप झाल्या होत्या. तो पाहिजे त्या मनुष्याला मंत्रसामर्थ्यांने मोहित करीत असे. चाणक्यांने इंदुशर्म्याला या वेळी आपल्या मसलतींत घेऊन—कांहिंतरी जादू करून राक्षसाला मोहित करण्याकरितां, कुसुमपुरांत पाठविले. इंदुशर्म्यांने क्षपणकाचा* वेष घेऊन राक्षसाची भेट घेतली. आणि बालात्कारे अगदीं निरपेक्षता व वैराग्य दाखवून

* क्षपणक हा शब्द फार संदिग्ध असून महाराष्ट्र भाषेत क्षपणक कोणाला म्हणतात हे खाचीपूर्वक सांगतां घेत नाही, व सांपत या पंथाचे लोक आहेत किंवा काय हेही निश्चयांने सांगवत नाहीं. वेदातवाचाच्या मोठमोठ्या ग्रंथांत क्षपणकाच्या मताचा उड्डेख केल्याचे पुऱ्यकळ ठिकाणी आढळते. वेदातवाचायांनी त्याचे खंडनही केले आहे. त्यावरून क्षपणक हे मोठे प्रबल मतवादी होते असे सिद्ध होते. तरी त्यांच्या मताचे स्वतंत्र ग्रंथ अद्यप खपलन्त शालगांचे आढळत नाहीं. आरंदिगिरि व माधवाचार्ये मांच्या शंकरविजयांत शंकराचार्यांनी क्षपणकांशी वाद करून त्याचे खंडन केल्याचे वर्णन केले आहे. सामान्यतः क्षपणक म्हणजे कानकाटे असे लोक समजात; पण त्याला कांहीं विशेष आधार नाहीं. इंदुशर्म्यांने क्षपणकाचा वेश घेऊन जीवसिद्धि असे नंव धारण केले होते. त्याचे या ग्रंथात अनेक ठिकाणी जे उदार निघाले आहेत त्यावरून ते जैन लोकांतला जती शाला होता असे दिसते व क्षपणक हा जैनपैकीचे एक पंथ असावा. तथापि वेदातवाचायांनी जैन आणि क्षपणक यांचा निरनिराळ्या दोन नावांनी उल्लेख केला आहे त्यावरून त्या उभयतांचे सिद्धांत परस्परांहून अगदी। भेद असले पाहिजेत हे उघड सिद्ध होते. आपच्या वाचकांस आम्ही असे सुनाविलो कीं त्यांनी विशेष भानगडीत न पडतां क्षपणक म्हणजे जैवातला जती अथवा महंत असे समजावे म्हणजे झाले.

राक्षसांचा आपल्यावर विश्वास उत्पन्न करून घेऊन त्यांने त्याच्यावर भेहनी मंत्राचा प्रयोग केला. राक्षस आपल्या मंत्रसामर्थ्यांत आला असे पाहून नवनंद व मोठमोठे कामदार यांच्या भेटी घेऊन सवढीप्रमाणे त्यांच्यावरही मंत्राचा प्रयोग केला.

पुरव्हीं राक्षसासारखा चक्कुर मंत्री इतका अगदीं गाफल राहिला नसता. चाणक्य प्रतिज्ञा करून गेला आहे, व तंद्राच्यांने मुख्य बीज चंद्रगुप्त हा त्याच्या बरोबर आहे, तेव्हांकांहींतरी उलाढाळी झाल्यावांतून रहाणार नाहींत, असे समजून तयारीवर राहिला असता; पण ईदुशर्म्याच्या जादूने मोहित झाल्यामुळे त्याच्या हातून कांहींएक झाले नाहीं. मुख्य प्रधानांची जी अवस्था झाली, तीच इतर प्रधानांचीही झाली होती; हाणून त्यांगींही कांहीं प्रथल केला नाहीं. राजेसाहेब नंद यांच्याविषयीं तर कांहीं बोलावयासत्र नको. भर तारुण्य, उत्तम रूप, सार्व-भौमसत्ता व अपरंपार द्रव्य यांच्या मदाचे एकावर एक पडदे पडल्यामुळे ते तर केवळ अंधच झाले होते. तशांतून मोठा बलाढच व बुद्धिमान् अस्तुन आपल्या हिताविषयीं नव्हार अशा राक्षसावर त्यांचा सर्व भरिभार असल्यामुळे राजकीय कामाकडे ते मुळींच लक्ष पुरवीत नव्हते. अनेक प्रकारचे नाच रंग तमाशे करून त्रैनीतं सारा वेळ घालवावा, हाच काय तो त्यांचा मुख्य व्यवसाय होता! अशा स्थितींत भट्टाचार्यांना योरगा चाणक्य किंवा भिकारी चंद्रगुप्त हे त्यांच्या लक्षांत नरी कोडून येणार! तात्पर्य, चाणक्याच्या हालचालीवर नंदाच्या दरबारानें मुळींच लक्ष ठेवले नाहीं.

ही स्थिति चाणक्याच्या फायदावर पडली, हें येथे सांगवयास पाहिजे असें नाहीं. इंदुशर्म्यानें आपल्या मंत्रसामर्थ्यानें नंदाचें दरबार भलत्याच नादाते गुंतविले होते, अशा संधीस पर्वतराज मोठ्या तथारीनें नंदावर येऊन त्यांने कुसुमपुराला आपल्या फौजेचा वेढा दिला. इंदुशर्म्याचे इतकेच कर्तव्य होते. पर्वतराजाच्या फौजेचा वेढा पडला, हें पाहून इंदुशर्म्यानें आपली जादू काढून घेतली. तेव्हां राक्षस व नंद हे शुद्धीवर आले; पण उपयोग काय? शत्रुंनीं वेढा दिल्यामुळे त्यांना लढाईची तथारी करण्याची विशेष सवड मिळाली नाहीं.

यःकाश्चित् पर्वतराजानें आपल्यावर चाल केली, ही गोष्ट नंदाला मुर्दीच सहन झाली नाहीं. राक्षस दुसरी कांहीं तजवीज योजण्याच्या विचारात होता, पण नंदांनीं त्याचे न ऐकतां शत्रूंशीं लढाईच सुरु केली. तेव्हां राक्षसालाही त्यांच्याबरोबर येणे भाग पडले, राक्षसानें आपल्या शौर्याची व शहराणपणाची कमाल केली; तरी त्याचा कांहीं इलाज चालला नाहीं. क्रोधाच्या अविद्यानें अनावर झालेले नंद विशेष विचार न करितां एकदम शत्रूवर तुटून पडले, ते पर्वतराजाच्या सैन्यरूपी वान्याने पेटविलेल्या चाणक्याच्या क्रोधाश्रींत पतंगासारखे भस्म झाले! जिकडे तिकडे कापाकापी सुरु होऊन शत्रुंनीं मोठमोठे सरदार व मुख्य राजे नवनंद यांना उर केले, मुख्य धनी नवनंद तर मेले व आतां शहराचा विनाकारण विध्वंस होत भसून प्रेजेचा क्षय होत आहे, हें पाहून राक्षसानें निश्चायास्तव शत्रूंशीं सल्ला करण्याची तजवीज केली.

नंदाला मारतेवेळीं चंद्रगुप्त दंड थोपटून पुढे उभा राहिला होता. आपल्या बापाला व नव्याणव बंधूला विश्वासघातानें अचपाण्यावांचून कोऱ्डून मारलें त्याचा हा मी सुऱ्ड घेतो, असें बोलून त्यांणे नंदाचा नाश केला. ही गोष्ट राक्षसाला फार असश झाली होती. सर्व प्रकारे मोड झाल्यामुळे लढाई पुढे चालविण्याचें त्याचें सामर्थ्य नव्हते, तथापि त्यांतले त्यांत युक्तिप्रयुक्तीने चंद्रगुप्ताचा नाश करावा, आणि नंदाच्या वंशापैकीं हातारा सर्वार्थसिद्धि बाकी राहिला होता त्याला गाढीवर बसवावा असा त्याचा मुख्य हेतु होता.

त्यांणे असा विचार केला की, स्वतः चंद्रगुप्ताजवळ द्रव्य किंवा फौज मुळीच नाहीं. त्यांणे काय तो शा पर्वतराजाच्या बळावर एवढा पराक्रम केला आहे. पर्वतराजा हा चंद्रगुप्ताचा किंवा चाणक्याचा कोणी संबंधी आहे, असेही नाहीं. त्याला कांहींतरी आशा दाखवून यांणीं वश करून घेतला असेल. तेहां पर्वतराजा जसा चंद्रगुप्ताला अनुकूळ झाला तसा विशेष आशा दाखविली तर आपल्यालाही कां वश होणार नाहीं? याकरितां पर्वतराजाला चंद्रगुप्तापेक्षां कांहीं अधिक द्यावरेंकबूल करून आपल्या पक्षाला अनुकूळ करून द्यावा, आणि त्याच्या करवीं चंद्रगुप्ताचा नाश करवावा, अशी त्याची मसलत लत होती.

राक्षसाचा हा विचार खरा झाला. कांहीं एका विवक्षित लाभाच्या आशेने जे लोक कोणाचाही पक्ष धरतात, ते, त्याच्यापेक्षां अधिक देण्याला तिसरा कोणी कबूल

झाला तर, त्यलाही अनुकूल होतात. बोलूनचालून लाभावरच त्यांची दृष्टि असल्यामुळे जिकडून अधिक लाभ होईल तिकडे ते जातात. राक्षसांने पवतराजाला चंद्रगुप्तांशेष विशेष लोभ दाखविल्यावरून तो राक्षसाच्या पक्षाला अनुकूल झाला, आणि त्यांने तक्काल लढाई बंद केली. तेव्हां अर्थात् चंद्रगुप्ताला त्यांचे ह्याणजे मान्य करावे लागले.

या वेळी कुसुमपुर अराजक झाले होते. राज्याचे मुख्य अधिकारी नंद-जे नजे बंधु होते ते सर्व-मरण पानवल्यामुळे राजगाही रिकामी पडून लोक बेदिल झाले होते. घरोघर, लढाईत मेलेल्या आप इटामित्रांच्या संबंधाने, रडारड छुरु झाली हीती. अशा स्थितीत धोका दिसल्यावरून चंद्रगुप्ताच्या आज्ञेने चंद्रगुप्ताने राजवाड्यांत प्रवेश न करतां राज्याधिकाराचा भात्र स्वीकार केला. वस्तुतः यावेळी तेथें असलेल्या सर्वांत राज्याचा अधिकार विशेषेकरून चंद्रगुप्ताकडे योहोचत होता. कारण, नुकतेच मेलेले जे नवनंद त्यांचा हा पुत्रांया असल्यामुळे त्याला विशेष हक्क होता. राक्षसांने, जिकडे तिकडे थारवाथारचे करून वाद्याकारे चंद्रगुप्ताला अनुकूल झाल्यासारखे दाखवून, शहर त्याच्या हवालीं केले. तेव्हां चंद्रगुप्ताने चाणक्याच्या कृपेने प्राप्त झालेल्या यशांचे निशाण कुसुमपुराच्या मुख्य दरवाज्यावर कडकाविले.

याप्रमाणे बहुत दिवस मनांत धुमसत असलेला वैराग्नि विसरून नंदाचा नाश करून चंद्रगुप्ताने, परलोकस्थ असा जो आपला पिता त्याच्या क बंधूंच्या अंतरात्म्याला

आनंद देणारी आपली प्रतिज्ञा पुरी केली. व त्यांच्याने शरणागत चंद्रगुप्ताला कबूल केल्याप्रमाणे नंदाचे राज्य देऊन, पात्रावरून ओढून काढगाऱ्या नवनंदाना मारून आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली, तरी सर्वांसमक्ष इतके दिवस मोकळी टेवलेली शेंडी बांधली नाही. कारण, पुढे आणखी पुष्कळ भानगडी करावयाच्या राहिल्या होत्या.

राक्षसानें पर्वतराजाला मोठी आशा दाखवून त्याच्यांशीं सख्य केले, हें वर सांगितलेंच आहे. राक्षसाने—नंदा-चे सर्व राज्य तुला देईन, असे पर्वतराजाला वचन दिले होते. त्याप्रमाणे पर्वतराज आशा घरून बसला होता. सर्व शहर चंद्रगुप्ताच्या ताब्यांत गेले होते, व राक्षस बाधात्कारे चंद्रगुप्ताला अनुकूळ झाल्यासारखें दाखवीत होता; तरी अंतून त्याचा निराकाच बेत चालला होता. युक्तिप्रयुक्तीने पर्वतराजाच्या साक्षाने चंद्रगुप्ताला मारावें व पर्वतराजाला कांहींतरी हुलकावणी दाखवून, झातारा राजा सर्वार्थसिद्धि तपश्चयी करीत होता, त्याला आणुन पुनः गादीवर बसवावा, आणि मंग पर्वतराजाला पिटाळून लावावा, अशी त्याची मसलत होती.

राक्षसाची नंदवंशावर विलक्षण भाक्ती होती. इतका सर्व अनर्थ झाला तरी आपल्या यजमानाच्या घराण्याचें हित करण्याविषयीं तो अत्यंत तत्पर होता. हा त्याच्या एक-निष्ठ स्वामिभक्तीला प्रजा अनुकूळ असल्यामुळे आपली मसलत सिद्धीस जाईल, अशी त्याला उमेद होती. झातारा सर्वार्थसिद्धि कुसुमपुरच्या जवळच एका पवित्र तिकाणीं हरि हरि करीत बसला होता, त्याच्यावर कदाचित्

शत्रु हळा करतील ह्याणुन राक्षसांने त्याला तेथून काढून दूर डिकाऱीं नेऊन ठेविले, व पर्वतराजाशीं त्याचीं कारस्थाने छुरु झालीं.

चंद्रगुप्त मोडवा बंदोबस्तांने राजवाद्याच्या बाहेर राहिला असून चाणक्य शहराच्या बाहेर रहात होता. कारण, राक्षस मसलती करीत असून शहरांतील लोक वहुतकरून त्याला अनुकूळ आहेत, व नंदाचा नाश करणारा काय तो हाच असे समजून लोक कदाचित् आपला घात करतील, आची त्याला शंका होती. पर्वतराजाही शाहराच्या बाहेर आपल्या फौजेचा तळ देऊन तेथेच रहात होता. राक्षस आपल्या मूळच्या डिकाऱींच होता, तरी तेथून पर्वतराजांशीं त्याच्या मसलती चालल्या होत्या. पर्वतराजालाही या वेळीं विलक्षण अभिमान झाला होता. तो चाणक्य व चंद्रगुप्त यांना मुळींच जुमानीत नव्हता. त्याला असे वाटले कीं, जें काय झाले तें सर्व आपल्या पराक्रमाने झाले आहे. त्यांत चाणक्यांचे किंवा चंद्रगुप्तांचे कसले महस्त्व !

पर्वतराज आपणच स्वारी करून चंद्रगुप्ताला व त्याबरोबर चाणक्यालाही मारून टाकण्यास तयार झाला होता; पण राक्षसांने त्याला तसें करूं दिलें नाहीं. कारण, चाणक्यांने काय काय तजविजी केल्या आहेत, त्या त्याला माहीत झाल्या होत्या. व पर्वतराजाला तितका शिरजोर होऊं देऊन घरांत खुसूं देणे हेही त्याला इष्ट वाटत नव्हते, ह्याणुन त्यांने त्याचा इरादा मोडून काढला. ‘लढाई करून चंद्रगुप्त तुला वश होणार नाहीं व त्याचा पराभवही

करतां येणार नाहीं; मी कांहीं कपटाची शुक्ति काढून चंद्रगुप्ताला मारून सर्व राज्य तुला हेतों, असे राक्षसाने पर्वतराजाला आश्रासन दिव्यामुळे तो स्वस्थ बसला.

पर्वतराज, चंद्रगुप्ताला आपण सहज मारू, अशी घमंड बाळगीत होता; पण चंद्रगुप्ताचा पाठराखा चाणवय या संबंधाने असावध होता असे नाहीं. कारण, आपल्या जवळ स्वतःचा फौज ना फांटा, काय तो पर्वतराजाच्या बळावर सारा व्युह रचलेला, तेव्हां पर्वतराज कंदाचित् आपल्याला प्रतिकूळ झाला तर सारा प्रयत्न व्यर्थ जाणार, व तोही आपली बेपरवा करणार, हें जाशून चाणवयाने आर्धीच तथारी करून ठेविली होती. राजगादीशीं चंद्रगुप्ताचा बराच संबंध होता. चंद्रगुप्ताच्या बापाने फौजेचा मुख्य अधिकार चालविला असून फौजेतले बहुतेक लोक त्याच्यावर अनुरक्त होते. याशिवाय नंदांनी मोठ्या कूरपणाने चंद्रगुप्ताच्या बापाचा व त्याच्या बंधुंचा नाश केल्यामुळे तो लोकांच्या दयेलाही पात्र झाला होता. यामुळे माजिराजाची अवशेष राहिलेली फौज प्रसंगीं चंद्रगुप्ताला साध करण्याविषयां तथार असून लोकांचा त्याच्याकडे विशेष ओढा होता. याशिवाय आणखीही कित्येक लोकांना व आसपासच्या कित्येक मांडलिक राजांना चाणवयाने अनुकूळ करून घेतले होते. यामुळे पर्वतराज प्रतिकूळ झाला तरी आपलें कांहीं नुकसान होईल अशी चाणवयाला भीति नव्हती, इश्वरानं राक्षसाने पर्वतराजाला चंद्रगुप्तावर हळा न करण्याची सफ्टा दिली आहे हें चाणवयाला समजले होते तरी तो धावरला नव्हता.

राक्षस बाल्यात्कारे चंद्रगुप्ताचा पक्षपात दाखवून आंतून त्याचा बात करण्याचा विचार करीत होता. दुसरा काहीं उपाय योग्य न वाटल्यावरून त्यांने एक विषकन्या* तयार केली, आणि ती चंद्रगुप्ताकडे पाडवून तिच्या द्वारे त्याचा नाश करण्याचा वेत केला; पण चाणक्य याविषयीं गफल नव्हता. राक्षस असें असें करणार हळणून त्याला आधिच्च समजले होते. राक्षसांने, अतिशय सुंदर व नववौवना अशी एक मुलगी आपल्याकडे आहे, ती आपण महाराजांला नजर करती असें सांगून, ती विषकन्या चंद्रगुप्ताकडे पाडविली. चाणक्यांने कन्या येण्यापूर्वीच चंद्रगुप्ताला पुढची व्यवस्था काय करावयाची ती सांगून देविली होती.

ती कन्या चंद्रगुप्ताजवळ आली, तेव्हां चंद्रगुप्ताने तिला अनुकूळ करून घेऊन, कोणालाही न कळत ती पर्वतराजाकडे, राक्षसांने आपल्याला नजर केली आहे असें सांगून, पाठविली. पर्वतराज फारसा विचारी मनुष्य नव्हता. त्या

* विषकन्या अर्थात् विषयुक्त कन्या. विष अनेक प्रकरांनी तयार करतां येते. पूर्वी शत्रूचा नाश करण्याकरितां जे अनेक उपाय योजीत असत, त्यापैकी विष हा एक उपाय होता. शाशु ज्या प्रदेशांतून येत असेल तेथील शाढी शुद्धपाला व गदताल. वरोर विष लावायचे, तेथील जलाशय विषांने दूषित करायचे, त्याच्या फौजेत विषकन्या सोडायच्या इत्यादि प्रकार चालत. या संबंधांने आळी कलेला बृहस्पत्यासामर भाग ३ यांत कालाचा राजा अद्यरदत याच्या प्रधानांने वरक्षसराजाच्या फौजेवर जे शेवट केले आहेत ते पहावे. विषकन्या अशा रीतीने तयार करीत असत की, — संगोग करतोच तो करण्याच्याद्या अंगांत विषाचा संचार होईल अशा रीतीने एकाज्ञा, सुंदर व तऱ्हण. मुलीच्या अवश्यकोत विष घालावयाचे व त्याषक्कम रदत. तिला काहीं बाधा न होण्याची योजना करावयाची.

कन्धेला पाहतांच तिच्यांसुपाला मोहित होऊन त्याने तत्काळ तिच्यवर झडप घातली, व विषाच्या प्रभावाने लवकरच त्याचा बळी पडला! हे वर्तमान ऐकून चाणक्याला मोठा आनंद झाला. त्यांने पर्वतराजांचे सख्य केले होते, तें एका कार्यापुरतेच होते. पर्वतराजाला प्रबळ होऊ देणे हे त्याला इष्ट नव्हते; तथापि तो अखेर पर्यंत चाणक्याच्या पक्षानेच वागला असता तर त्याचा असा परिणाम झाला नसता. पण त्यांचे आयुष्य सरल्यामुळे त्याला ही विपरीत बुद्धि सुचली. लोङग्याचे हृदय अतिशय कूर आहे असें झाणतात; पण राजकारस्थानी पुरुषांच्या हृदयाइतके तें कूर असेल असें वाटत नाही. कारण बाप, भाऊ, मुलगा, व गुरु, कोण पाहिजे तो असेता, जो त्यांच्या इच्छेच्या विहळ जाईल तो कारस्थानी पुरुषांला वध्य झाल्याशिवाय रहातच नाही. असो. ज्याप्रमाणे कृष्णानें हृद्राच्या शक्तीने कर्णाकरवीं घटो-क्तचाला + मारविले, त्याप्रमाणे आपल्याच पक्षाच्या पर्वतराजाला विषकन्धेकरवीं मारवून चाणक्य विनघोर झाला!

+ घटोक्तच हा भीमाचा मुलगा असून राक्षसासारखा उग्र होता तो पांडवांच्या पक्षाने कौरवांशी लडत होता. त्याने आपल्या पराक्रमाने पांडवांला मीटे साध केले. कौरवांचा दिवसेदिवस अधिकाधिक मोड होत चालला, व लौकरच त्यांचा समूल भासा होण्याची संधि आजी हे पाढून पांडवांकडचा मुख्य कारस्थानी श्रीकृष्ण याला घटोक्तचाची गरज नाहीची शाळी. तो बलाढ्य व कूर असल्यामुळे कदाचित् पतिकूल झाला तर पांडवांल भासी होईल धणन युक्तिं त्याचा नाश कराया, असा विचार करून रावियुद्धाच्या प्रसरणी कर्णाने अझूनाला मारण्याकरिता धणन जी अमोघ शक्ति राष्ट्रन ठेविली होती, तिंचे घटोक्तचाचा कृष्णाने नाच करविला. या कृत्यांत त्याचे देन हेतु सिद्ध झाले. त्या अमोघ शक्तीने अझूनाचा नाश होण्याची जी भीने होती ती नाहीची होऊन बलाढ्य घटोक्तचाचाही नाश झाला. ही कथा महाभारतात द्रोणपत्रात आहे.

कारस्थानी पुरुषांना बलाद्य पुरुषांची विशेष जरूर असेते; पण त्यांने आपल्या मनाप्रमाणे वागवें असें ते हिच्छितात. परंतु बहुतकरून तसें होत नाहीं. कारण बलाद्य असलेला मनुष्य विशेषेकरून वेपरवा असतो, व कारस्थानी मनुष्याच्या अंगीं विशेष बळ नसेते. अर्थात् तो त्याची परवा डेवीत नाहीं. यामुळे कारस्थानी पुरुष आपले काम होईपर्यंत त्याच्या आर्जवांने वागून युक्तिप्रयुक्तींने त्याचा नाश करून टाकतात. चाणक्याला नंदाचा नाश करण्याच्या कार्मीं पर्वतराजासारख्या बलाद्य पुरुषांचे सात्य पाहिजे होतें. व तें कार्य सिद्ध होईपर्यंत तो त्याच्याशीं खेहांने व आर्जवांने वागला. पण आतां, त्याची विशेष जरूर नाहीं व कदाचित् त्याच्यापासून आपल्याला अपाय होईल द्याणून त्यांने त्याचा घात करविला.

चंद्रगुप्त नंदाच्या राजगादीवर बसला होता, तरी त्याची स्थिति अद्याप विशेष मजबूत झाली नव्हती. शहरांतील बहुत लोक राक्षसाच्या पक्षाचे असून ते चंद्रगुप्ताचा घात करण्याविषयीं तयार होते. पर्वतराजाला वस्तुतः चाणक्यांनेच मारविले होतें तरी, त्यांने त्या संबंधाने राक्षसाच्या नांवाचा पुकारा केला. चाणक्यांने त्याला मारले असें प्रसिद्ध झालें असेते तर पर्वतराजाची बलाद्य फौज व त्याचा द्युर पुत्र यशोकेतु यांगीं तेव्हांच हाहाकार झेला असता. विषकन्या चंद्रगुप्ताचा घात करण्याकरितां राक्षसांने पाठविली होती, यामुळे चाणक्यांने खोटी चातमी उठविली, तरी की लोकांना खरी वाटण्याचा संभव होता. इकडे राक्षसालाही मोठी अडचणी होती. कारण,

विशकन्या चंद्रगुप्ताचा घात करण्याकरिता आपण पाठविली, असें तो जाहीर करता तर तिकडूनही मोर्डे भय होते. चंद्रगुप्तार्दीं तो उघड वैर करतो, असें सिद्ध होऊन त्याच्यावर आतांच संकट ओढवले असते. यामुळे चाणक्यानें, पर्वतराजाला राक्षसानें मारविले, असा खोटा पुकारा केला, तरी राक्षसाला त्याच्या संबंधानें कांहींच बोलतां आले नाहीं.

पर्वतराजाचा याप्रमाणे नाश झाला तरी त्याचा पुत्र मलयकेतु द्याच्या संबंधानें चाणक्याला धास्ती होतीच. कदाचित् तो कांहीं तरी खटपट करील द्यागून चाणक्यानें आपल्या पक्षाचे लोक त्याच्याकडे पाठवून त्याला मोठी दहशत उत्पन्न केली. मलयकेतु पर्वतराजाहृतका प्रबळ नसून कांहींसा भिंत्रा होता. तेथां त्या गरिबाला मारण्यांत काय अर्थ आहे असें समजून चाणक्यानें त्याला पिटाळून लावण्याची तजवीज केली. ‘राक्षसानें विश्वास-घात करून तुझ्या बापाला तर मारलेच; आणि तो आतां पुढे काय करील, याचा नेम नाहीं. तो तुला देखील मारण्याच्या तयारीत आहे,’ इत्यादि प्रकारे त्याला भय घातल्यामुळे व नुकताच बापाचा घात झाल्याचे त्याच्या डोक्यांपुढे असल्यामुळे मलयकेतु घावरून मेला, आणि आपला फौजफांटा वगैरे बरोबर घेऊन त्यांने आपल्या राजधानीकडे पळ काढला. नैदृश्ये राज्य नको आणि कांहीं नको. प्राण घांचले तर पुरे, असें त्याला झाले होते.

याप्रमाणे प्रबळ पर्वतराजाचा घात करून व भेकड मलयकेतूला पळवून लावून चाणक्यानें राक्षसाचा एक प्रयत्न

हाणुन पाडला; तथापि तो स्वस्थ बसला नाहीं. चंद्रकेतूला मारण्याविषयीं तो दुसऱ्या अनेक योजना करीत होता. राक्षसावे दाहवर्मा, विजयकेतु, शकटार, हत्यादि अनेक मित्र होते, त्यांच्या साहाय्यानें तो कांहीं खटपटी करीत होता. त्यांनें चंद्रगुप्ताला फसवून एका खळग्यांत पाढण्याची तजवीज करून ठेविली होती.

मलयकेतु पक्खून गेला, हैं पाहून राक्षसाला कुसुमपुरांत राहण्याचें धैर्य नाहीसें झालें. चाणक्यानें खोटीच बातमी उठवून मलयकेतूला पळविलें; तथापि आपण पुनः त्याला मसलत देऊन चंद्रगुप्तावर स्वारी करण्याची भर घावी, असा विचार करून राक्षस मलयकेतूच्या पांडोपाठ निघून गेला. मलयकेतु आपल्या नगरांत पोहोचतो आहे तों राक्षसही त्याला येऊन भेटला. राक्षसानें मलयकेतूचा बाप पर्वतराज याला नंदाचें राज्य मिळवून देण्याचें वचन दिलें होतें, त्यावरून मलयकेतु राक्षसाला आपला पूर्ण हितकर्ता असें समजत होता. यद्यपि पर्वतराजाला राक्षसानेव विषकन्येकरवीं मारविलें, असें चाणक्यानें त्याच्या मनांत भरून दिलें होतें; तथापि राक्षसानें त्याबद्दल खरी हकीकत सांगून मलयकेतूचा संशय दूर केल्यावरून तो राक्षसावर पूर्ण विश्वास ठेवूं लागला.

याप्रमाणे चाणक्य आणि राक्षस हे दोघे अचाट बुद्धीचे व मोठे कारस्थानी पुरुष दोन शहरांत राहिले. झणजे चाणक्य कुसुमपुरांत व राक्षस मलयकेतूच्या नगरांत राहिला. दोघांनीही दोघां राजपुत्रांना आपल्या बमलेत मारलें. चाणक्यानें चंद्रगुप्ताला घेतलें व राक्षसानें मल-

यकेतूला घेतलें, आणि एकमेकांवर निरनिराळे मसलतीचे प्रयोग चालविले. या उभयतांच्या हेतूंत मात्र मोठे अंतर होते. राक्षस, चंद्रगुप्ताला मारून, चाणक्याचा मोड करून, साधेल तर सर्वार्थसिद्धीला नाहीं तर मळयकेतूला तरी राज्य देऊन, आपण पूर्वीप्रमाणे कारभार चालविण्याची इच्छा करीत होता; पण चाणक्याचा हेतु याहून निराळा होता. त्याला कारभार वगैरे चालविण्याची विलकूल आशा नव्हती. नंदाचा नाश करून चंद्रगुप्ताला राज्य देण्याची त्याने प्रतिज्ञा केली होती, ती तर पूर्ण झालीच. चंद्रगुप्ताला सार्वभौम पद मिळालें. पण चतुर व स्वामिभक्त असून दूर, असा मंत्री मिळाल्यावांचून तें त्यांने ऐश्वर्य स्थिर राहगार नाहीं; तेह्वां कोणी तरी योग्य मनुष्य पाहून त्याच्या गव्यांत कारभाराची भाळ घालून आपण मोकळे व्हावें, असा त्याचा इरादा होता. राक्षसाची, आपले यजमान नंद, यांच्या डिक्काऱी किती एकनिःष्ट भक्ती आहे, ती त्याने प्रत्यक्ष पाहिली होती. व राक्षसांवें चारुर्य आणि शौर्य हेही त्याला माहीत होतें; द्यग्न राक्षसालाच चंद्रगुप्ताचा प्रधान करून घावा, आणि आपण या खटल्यांतून अलग व्हावें, असा त्याचा संकल्प क्षाला होता.

याप्रमाणे राक्षसाला चंद्रगुप्ताचा दिवाण करावा, असा चाणक्यानें संकल्प केला होता, तरी तसा योग येणे फार कंठीण होतें. कारण चाणक्याने नंदाचा नाश करविल्यासुळे, राक्षस चाणक्याला व चंद्रगुप्ताला आपले वैरी समजत असून होईल त्या रीतीनं त्यांचा सूड घेण्याविषयीं

प्रथल करीत होता. याशिवाय नंदाच्या कुळांतला ह्यातारा सर्वार्थसिद्धि अद्याप जिवंत होता, व चंद्रगुप्ताचा नाश करून त्याला पुनः राज्यावर बसवावा, असा राक्षसाचा हेतु होता. ह्याणुन चाणक्याच्या हेतूप्रमाणे राक्षस चंद्रगुप्ताचा दिवाण होण्याचा संभव नव्हता. आणि या सर्वाहीपेक्षां मुख्य अडचण निराळीच होती. ती अशी कीं, चाणक्य हा मोठा अभिमानी असल्यामुळे, त्याला, तू अमुक काम कर, असें आर्जवानें सांगणे बिलकुल आवडत नव्हते. वर सांगितल्याप्रमाणे अडचणी होत्या, तरी चाणक्यानें राक्षसाला विनयपूर्वक सांगितले असते तर त्याणे चंद्रगुप्ताची दिवाणगिरी अगदीच नाकारली असती, असें नाही. तथापि त्या मानी चाणक्याला तसें करणे इष्ट नव्हते. राक्षसाच्या सर्व मसलती ह्याणुन पाढून त्याला अगदी दीनवाणा करून तो शरण येई असें करावे, व नंतर त्याच्यांनी सख्य करून चंद्रगुप्तांचे राज्य त्याच्या हातीं द्यावे, असा त्याचा इरादा होता; व ह्याणुन त्याणे अनेक मसलती चालविल्या.

याप्रमाणे केवळ अभिमानास पेटलेल्या दोघां मसलती पुरुषांनीं एकमेकांचीं कारस्थाने ह्याणुन पाढण्याचा प्रयत्न करून त्या पायीं हजारों मनुष्यांचा बळी घेतला. तो प्रकार अनुक्रमाने पुढे येईल.

राक्षसाचा नंदवंशावर विशेष पक्षपात असून ह्यातारा सर्वार्थसिद्धि जिवंत होता, व त्याला पुनः राज्यावर बस-विण्याचा त्याचा इरादा होता, हे वर सांगितलेच भावे. नंदाच्या वंशापैकीं काय तो एक हा सर्वार्थसिद्धिच राहिला

होता. त्याला मारून टाकरें द्याणजे नंदाचा अगदीं निर्वश होईल. तेव्हां अर्थात् राक्षसाचा जो त्याच्या वंशावर इतका पक्षपात आहे, तो आपेभापच नाहींसा होईल, असा विचार करून चाणक्यांने प्रथम त्या द्यातान्यावर हत्यार धरलें. तो विचारा सर्वार्थसिद्धि सर्वसंगपरित्याग करून कुसुमपुराच्या जवळच एकांतस्थळीं हरिहरि करीत बसला होता. त्याला राज्याची किंवा दुसऱ्या कशाचीच इच्छा नव्हती. चाणक्य कदाचित् त्याच्यावर शत्रु धरील, द्याणून राक्षसांने त्याला दूर गुप्त डिकाणीं नेऊन डेविलें होतें, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे.

चाणक्यांने सर्वार्थसिद्धीला मारण्याचा इरादा करून कांहीं लोक त्याच्या शोधाकरितों पाठविले. जंगली लोकांना अनुकूल करून घेऊन जिकडे तिकडे दन्याखोन्यांतून त्याचा शोध करीत करीत शेवटीं ते चित्रकूट पर्वतावर येऊन पोहोचले. दुर्दैवी सर्वार्थसिद्धि त्याच पर्वतावर एका गुहेत राहिला होता. जंगली लोकांनीं त्याला शोधून काढले, तेव्हां चाणक्याच्या सरदारांनीं त्याच्या भौवर्तीं बढा दिला.

या वेळीं सर्वार्थसिद्धीची स्थिति फार दोचनीय होती. त्याच्याजवळ थोड्याशा चाकरमाणसांवांजून दुसरें कोणीच नव्हते. आपण सर्वसंगपरित्याग केला असून आतां आपल्यावर हें संकट कां भालें याचे त्याला मोठें आश्र्य वाटलें. राक्षसांने मुळच्या डिकाणाहून काढून त्याला या डिकाणीं आणलें, तेव्हां, चाणक्यांने आपले पुत्र (नवनंद) मारले व चंद्रगुप्ताला राज्य मिळालें, हें वर्त-

मान त्याला माहीत होते. पुत्रांच्या मरणावहिल त्याला दुर्ख
झाले, तरी चंद्रगुप्ताला राज्य मिळाले, यावहिल त्याला
वाईट वाटले नव्हते. कारण त्याची धाकटी राणी मुरा ही
विशेष आवडती असल्यामुळे तिचा पुत्र मौर्य याच्यावर
त्याचे विशेष प्रेम होते.

नवनंदांनी मौर्य व त्याचे पुत्र यांना मोठचा क्रूरपणाने मा-
रले, हें सर्वार्थसिद्धीला मुळींच आवडले नव्हते, तरी त्याच्या
हातीं सत्ता नसून मुलगे आपले ऐकणार नाहीत, असे समजून
तो त्या संबंधाने त्याचेळीं कांहींच बोलला नाही. एकंदरीत
चंद्रगुप्ताला राज्य मिळाले, याचा त्याला कांहीं अंशीं
संतोषच झाला होता. आपण कांहीं खटपट करीत नाहीं, व
चंद्रगुप्ताचिषयीं आपली अनुकूलता आहे, तेव्हांचा चाणक्य
कितीही कूर असला तरी तो आपल्यावर कांहीं संकट
आणील, असे त्याला वाटले नव्हते.

अशा स्थितीत शखधारी पुरुषांचा आपल्या भोवतीं एका-
एकीं गराडा पडलेला पाहून भयभीत होऊन 'अरे, हें काय?
असे कां?' झाणून तो त्यांस विचाऱ्याला लागला. तेव्हां त्याच्या-
शीं विशेष कांहीं न बोलतां—हें सर्व तुझा अत्यंत विश्वासु व
हितकर्ता झणविणाऱ्या राक्षसाच्या पक्षपाताचे फल आहे; हू,
बैस खालीं, पुरे कर आतां बडबड, घे देवाचें नांव, आणि जा
आपल्या पुत्रांच्या शोधाला, असे बोलून एका क्रूर मनु-
ष्याने त्या झाताऱ्याचे ढोके चेंडूसारखे उडविले! हरहर!
या कृत्याला काय झागावेते कळत नाहीं. ग्रत्यक्ष राक्षस
देखील निरुपद्रवी प्राण्याला खात नाहीत; पण महस्ताकां-
क्षी चाणक्याला गरीब सर्वार्थसिद्धीचा धात करणे कांहींन

कठीण वाटले नाहीं! वस्तुतः त्या ज्ञातान्यापासून कोणत्या-
ही प्रकारचा अपकार होण्याचा संभव नव्हता. केवळ
चाणक्याने आपली ईर्षा पूर्ण करण्याकरतांच त्याचा
घात केला!

याप्रमाणे राक्षसाचा नंदवंशावरचा पक्षणात समूळ नाहीं-
सा करण्याकरितां निरपरायी सर्वार्थसिद्धीचा नाश करून
चाणक्य संतुष्ट झाला. चाणक्याला असे वाटले की, नंदा-
च्या सरळ वंशापैकीं झाणून आतां कोणीच राहिले नाहीं;
तेव्हां अर्थात् राक्षसांची स्थान्या नंदावरस्ती भक्ति शिथि-
ल होईलच, व तिचा ओघ चंद्रगुप्ताकडे वळेल. कार-
ण, चंद्रगुप्त हा नंदाच्या कुळपैकीं सवर्णखीचा वंश नसला
तरी तद्देशीयच असल्याबुळे राक्षसाला लागले तर त्यांचे
अगल्य लागेल, असे चाणक्याचे अनुमान होत व शेवटी
तेच खरे झाले. चाणक्य चंद्रगुप्ताविषयां रात्रंदिवस
डोऱ्यांत तेल घालून जपत होता. तो किंती जपत होता
हे पुढील गेठीवरून व्यक्त होईल.

एके दिवशीं एका गृहस्थाने दुसऱ्या एका गृहस्थाच्या
बायकोला, आज चंद्राला प्रहण लागणार, असे सांगितल्या-
वरून, ती त्यावेळीं ब्राह्मणांला मोजन देण्याकरितां स्वर्यंपा-
काच्या तयारीस लागली होती, इतक्यांत तिचा नवरा घरी
आला. त्यांने विशेष प्रकारची तयारी पाहून, हे काय?
झाणून बायकोला विचारले, तेव्हां तिणे, प्रहणपर्वणीच्यां
निमित्ताने ही तयारी केली आहे, असे सांगितले.

तें ऐकून त्या गृहस्थाला मोऱे वाईट वाटले. त्याला
ज्योतिषशास्त्राची चांगली माहिती होती. तो बायकोला

म्हणाला, 'अग, मला ज्योतिषशास्त्राचीं चौसष्ट अंगे* पूर्णपणे माहीत आहेत. तू कैवळ ब्राह्मणाच्या उद्देशानें भोजनाची तथारी करीत असशील तर खुशाल कर; पण आज चंद्रव्यहण आहे, असें ज्यानें तुला सांगितले, त्याने मात्र तुला फसविले असावे असें वाटौं. केतूसहवर्तमान राहुचंद्राचे पूर्णमंडळ आसण्याविषयीं मोठ्या आवेशाने त्याच्यावर चाल करीत आहे, तरी'—

त्या गृहस्थाचे वाक्य अद्याप पुरें झाले नव्हते, इतक्यांत चाणक्य, गुप्तरीतीने नगरांत संचार करीत होता, तो, त्या गृहस्थाच्या दरवाज्यांत येऊन पोळीचला. चाणक्य रात्रं-दिवस चंद्रगुप्ताचे रक्षण करण्याविषयीं किती जपत होता, हे निराळे सांगावयासनं नको. 'केतूसहवर्तमान क्रूर प्रह (राहु) चंद्रावर चाल करीत आहे.' हे त्या गृहस्थाच्या तोडचे शब्द कानीं पडतांच, चाणक्य कावरावावरा होऊन ल्पणाला, 'काय! मी असतांना † चंद्रावर (चंद्रगुप्तावर) दुसरा कोण चाल करणार?'

इतक्यांत तो गृहस्थ आपले वाक्य पुरें करण्याकारिता

* येथे 'चौसष्ट अंगे' असें छटले आहे; तरी चौसष्ट हीं मुख्य अंगे न-सून त्यात २४ अंगे व ४० उपांगे आहेत. देनही मिळून चौसष्ट होतात, अणून त्यांचा असा उडेख केला आहे. हीं ज्योतिषास्त्राचीं चौसष्ट अंगे व उपांगे गार्गकृष्णांनी विस्तारपूर्वक वर्णन केलीं आहेत. योडक्यांत त्यांची येथे गाहिती देतां येणार नाहीं म्हणून आम्ही त्याची उपेक्षा केली.

† त्या गृहस्थाच्या वाक्याचा चाणक्याने दुसराच अर्थ घेतला होता. 'केतु' म्हणजे मलव्यकेतु व 'क्रूर प्रह' म्हणजे राक्षस असें समजून तो 'चंद्रावर' म्हणजे चंद्रगुप्तावर चाल करणार असें तो गृहस्थ म्हणतो, असे चांशकल्प ला वाटले.

झणाला,—‘पण बुध * त्याच्या जवळ असल्यामुळे तो त्याचें रक्षण करीत आहे?’

त्याच्या खीने चाणक्याच्या तोंडचे शब्द ऐकले; पण तो घराच्या बाहेर असल्यामुळे, हे कोण बोलला, तें तिला समजले नाहीं. झगून ती झणाली, ‘अहो, बाहेर कोणीं बोललेंसे वाटते; ‘आपण असतां चंद्रावर कोण चाल करणार?’ असें त्याने लटले. पण पृथ्वीवर राहून आकाशांतल्या चंद्राचें रक्षण करण्याविशयीं इच्छा करणारा असाहा कोण असावा बरे?’

तो गृहस्थ झणाला, ‘होहो, खरे खरे, बाहेर कोणसा बोलला खरा; पण माझें तिकडे लक्ष मेळे नाहीं. पूर्वी बोललीं नेच पुनः बोलतो, म्हणजे जवळ कोणी असला तर तो पुनः बोलेल.’ असें सांगून तो गृहस्थ पहिल्याप्रमाणेच यहणाच्या संबंधाने बोलला.

तें ऐकून चाणक्य रागाने झणाला, ‘अरे! मी असतांत चंद्रावर चाल करण्याची इच्छा करणारा दुष्ट कोण आहे?’

चाणक्याचा स्वर ओळखून, तो गृहस्थ आपल्या बायकोला झणाला, ‘हो आतो समजलो. हा चाणक्य आहे. हा मोठा कुटिलबुद्धीचा असून ज्यानें आपल्या क्रोधाश्रींत नंदाचा वंश बलाकारानें जाळला, तीच ही स्वारी!—‘चं-

* बहुतकरून पांच भ्रांत्यांचा योग आल्यावांशून घटण येत नाही. तथापि त्या पांचांत जर बुध हा ग्रह जवळ असेल तर मुळीच घटण लागत नाही. कारण बुध चंद्राचें रक्षण करतो. याविषयीं गर्गानें शांगिनीले आहे की, “जेवढे पांच ग्रह एकत्र जमले एवढ्यावरूनच घटण सांगून नवे, तर त्यात जर बुध नसेल व त्याचें युद्ध होत असेल तरच ग्रहण अहे असे सांगाविं.”

द्रावर यह चाल करतो' हे माझ्या तोडचे शब्द ऐकून नांवाच्या साडुशयावरून—चंद्रगुप्तावर शत्रु चाल करीत आहे, असें समजून स्वारी रागावली आहे. असो. आतां आपण ही गोष्ट सोडून देऊ यां द्याणजे झालें.' असें बोलून तीं उभयतां नवराबायको मुकाटचानीं बसलीं.

इकडे रागावलेला चाणक्य, आपली मोकळी सोडलेली शेंडी हातांत धरून, बरोबर असलेल्या शार्दूरव नांवाच्या शिष्याला द्याणला, 'कायरे, मी जिवंत असतां चंद्रगुप्तावर कोण स्वारी करण्याची इच्छा करीत आहे? हत्तीचे गंडस्थळ फोडल्यामुळे त्याच्या रक्काने,—सायंकाळच्या आरक्त झालेल्या चंद्रमंडलाप्रभांने लाल दिसणारी व जोर्भई देत असतां जबडा उवडल्यामुळे बाहेर दिसणारी, सिंहाची दाढ उपटण्याविषयीं कोण मूर्ख प्रयत्न करीत आहे? तसेच नंदकुलाचा नाश करणारी केवळ नागीणच असून कोपाशीच्या धुरानें काळी झालेली अशी ही माझी शेंडी, मी बांधून येये अशी कोण इच्छा करीत आहे? अरे, पण नंदकुलस्पी अरण्याला जाळणारा वणवा, असा जो मी, त्या माझ्या रागाचा प्रताप न जाणून आपले आणि दुसऱ्याचें बळ न समजणारा मूर्ख, चंद्रगुप्तावर स्वारी करून टोळासारखा माझ्या क्रोधार्थीत जळण्याची इच्छा करणारा पुरुष कोण आहे बरें?'

'अरे शार्दूरवा, मला बसाविसे वाटते. तर आतां कोठे बसावें बरें?'

चाणक्य राहत होता ती जागा जवळच होती; द्याणून शार्दूरव द्याणाला, 'गुरुमहाराज, ही आपली मरी जवळच आहे. तेथें चलावें द्याणजे झालें.'

शास्त्ररवानें जवळ आहे असें सांगितल्यावरून, चाणक्य त्याच्या बरोबर आपल्या घरांत गेला. चंद्रावर चाल करणार, ही गोष्ट ऐकून तो रागानें लाल झाला होता. बराच वेळ त्याची स्थिति मोठी चमत्कारिक झाली होती.

सर्वार्थसिद्धीचा नाश केला, तेव्हां आतों राक्षस निहत्साह होऊन आपल्या कचाटचांत सांपडेल, असें समजून चाणक्यानें, सर्वार्थसिद्धि मेल्याचें वर्तमान राक्षसाच्या कानावर जाईल, अशी तजवीज केली; तरी तो निहत्साह झाला नाही. नंहानवा अगदीं निर्विश झाला थावहूल त्याला अतिशय दुख झालै. तरी पर्वतराजाला आपण वचन दिलें होतें, तें पुरें करण्याला आतां कांहीं हरकत नाहीं, असें समजून तो विशेषच झटून तयारी करू लागला. त्यांने मलयकेतूला उत्तेजन देऊन चंद्रगुप्तावर स्वारी करण्याची तयारी केली होती. मलयकेतूल्या आसपास मोठे पराक्रमी मर्लेच्छ राजे होते, त्यांना अनुकूळ करून घेऊन मलयकेतूर्णे चंद्रगुप्तावर स्वारी करण्याचा बेत केला.

नंदाचें नंव देखील राहिले नव्हतें, व कुसुमपुरांत चंद्रगुप्त राज्याधिकार चालवीत होता, तरी शाहारांतील लोक पूर्णपैं त्यावर भनुरक्त झाले नव्हते. अद्याप ते कांहीं तरी गडवड करतील अशी चाणक्याला भीति होती. मलयकेतु कुसुमपुरावर स्वारी करणार, ही बातमी राक्षसाच्या पक्षाच्या लोकांनी सांग्या शहरभर पसरली. बहुत दिवसांच्या सहवासामुळे व त्याच्या उत्तम गुणांमुळे राक्षसावर लोकांची विशेष भक्ति होती. मलयकेतूला राक्षसाचें पूर्ण साझ असून तो मोठ्या तयारीन स्वारी

करणार, हें ऐकून त्याला फार आनंद झाला. राक्षसाच्या पक्षाचे लोक प्रत्येक दिवशीं नव्यानव्या कांहीं तरी केंडचा पिकवीत होते, त्यामुळे नगरवासीं लोक विथरण्याचा संभव दिसूं लागला.

बापाला (पर्वतराजाला) चाणक्यानें मारविलें यामुळे मलयकेतु फारच रागावला आहे, व राक्षसाच्या साध्यानें तो चंद्रकेतूला मारून बापाचा सूड उगविणार, हें वर्तमान कुसुमपुरांत जिकडे तिकडे पसरल्यामुळे, चाणक्याला काळजी उत्पन्न झाली. आतां याविषयीं काय उपाय करावा, अशी त्याच्या मनांत विवंचना उत्पन्न झाली; पण पुनः त्याला बाटले कीं, त्याच्याविषयीं इतकी काळजी करण्याचें कांहीं कारण नाहीं. आपल्या पक्षाला एका चंद्रगुप्तावांचून कोणी देखील मनुष्य अनुकूळ नव्हता. अशा वेळीं नंदवंशाचा नाश करण्याविषयीं प्रतिज्ञा करून आपण ती पूर्णही केली, तेहां आतां मलयकेतु चंद्रगुप्तावर स्वारी करणार, ही बातमी लोकांत पसरली तरी तिचा बंदोबस्त करणें मला मोर्डिसें कठीण आहे, असे नाहीं.

कारण, शत्रूच्या लिया ल्याच कोणी एक दिशा त्यांचे मुखचंद्र शोकरूपी धुरांनीं काळे डिकर करून, मंत्रिरूप वृक्षावर गूढमसलतरूपी वाज्यानें मोहरूपी राखाडी विखरून, नगरवासिजन व ब्राह्मण इत्यादिकांला वर्ज करून नैदवंशाचे अंकुर समूल जाळून टाकले व आतां जाळण्याला कांहीं राहिले नाहीं, बणूनच माझा क्रोध—जंगल जाळून आपोआप शांत होणाऱ्या वृणव्यासारखा हळुहळू शांत

होत आहे. तसेच मी नंदाच्या घरीं मोजनाकरितां येऊन अप्रासनावर बसली तेव्हां ते दुष्ट नंद माझ्या हाताला घरून ओढीत असतां,—ती गोष्ट ज्यांला सहम झाली नाहीं, पण निरुपायास्तव खालीं मान घातून, दुखित होऊन ज्यांनी दीनमुद्रेने माझ्याकडे पाहिले होते; तेच लोक—परिवारासह पर्वतशिखरावरून सिंहाने गजेंद्राला ओढावें, तसा परिवारासह मी नंदाला सिंहासनावरून खालीं पाडलेला पाहून, आतां काय म्हणत असतील वरे? वस्तुतः माझी प्रतिज्ञा तर पूर्ण झालीच आहे, तथापि केवळ चंद्रगुप्तकरितांच मी शक्त हातांत घरलें आहे.

पृथ्वीच्या हृदयाचे केवळ रोगच असे नवनंद मी समूळ नाहीसि केले. मौर्य अर्थात् चंद्रगुप्त याच्या डिकार्णी,—सरोबरांत कमलिनीला स्थिर करावी त्याप्रमाणे, राजलक्ष्मीला स्थिर केली. माझा राग आणि प्रीति या दोहोचींही फले माही शत्रु नंद यांच्या डिकार्णी व मित्र चंद्रगुप्त याच्या डिकार्णीं अनुक्रमे मी समसमान विभागून दिलीं.

हो. इतके सगळे केले खरे; पण जोपर्यंत राक्षसाला मीं आपल्या कलांत आणून ठेवले नाहीं, तोपर्यंत नंदाचा वंश निर्मूळ केला किंवा चंद्रगुप्ताची राजलक्ष्मी स्थिर केली, असे मुळींच द्यगतां येत नाहीं. अंमळ विचार करून द्याणाला, नंदवंशावर राक्षसाची निरर्तिशय भक्ति आहे. नंदाच्या वंशापैकीं कोणीही जिवंत असेल तर तो स्वस्थ बसावयाचा नाहीं, व माझ्या मनांत स्याला चंद्रगुप्ताचा प्रधान करावयाचा आहे, तेव्हां ती गोष्ट मुळींच सिढीला जावयाची नाहीं. नंदवंशीयाला राज्य मिळवून देण्याच्या

प्रयलाविषयीं निरुत्साह झाला, तर मग तो आमच्या हातीं लागेल, असें सभजूनच तपेवनांत राहणाऱ्या नंदवंशीय दुईंवी सर्वार्थसिद्धीला मी मारविले. नंदवंश नाहींसा झाल्यामुळे वस्तुतः आतां त्यानें ह्या स्टपटीचा नाद सोडावा. पण सर्वार्थसिद्धि मेला तरी मलयकेतूला बगलेंत मारून तो आमच्या नाशाविषयीं विशेष प्रयत्न करीत आहे, असें समजते.

राक्षसाच्या ह्या निरतिशय स्वाभिभक्तीविषयीं संतुष्ट होऊन आकाशाकडे लक्ष लावून राक्षसाला उडेशून झाला, 'शाबास, अमल्या राक्षसा शाबास, मंत्रिबृहस्पते शाबास ! ह्या जगांत पुष्कळ लोक सेवा करीत आहेत; पण तुझ्यासारखा कोणीच आढळत नाहीं. धनी ऐश्वर्यावर असतां जे लोक त्याची सेवा करतात, ते केवळ त्याच्यापासून लाभ होण्याच्या इच्छेनेंव करितात. कोणी ऐश्वर्यापासून भ्रष्ट झालेल्या धन्याचीही सेवा करतात; पण ते तरी, तो धनी पुनः आपल्या ऐश्वर्यावर आरूढ होईल, व त्याच्यापासून आपले विशेष कल्याण होईल, ह्याच आशेनें करितात. पण धन्याचा अगदीं निर्वद्धा झाला असतांही—त्यानें पूर्वी केलेल्या उपकारांचे स्मरण करून, जे त्याच्याविषयीं तुझ्यासारखे स्वाभिभक्त प्रयत्न करतात, ते परम धन्य होत, व हाणुनच तुला चंद्रगुप्ताचा दिवाण करण्याविषयीं मी प्रयत्न करीत आहें.

खरोखर तुझ्यासारखा सर्वगुणसंपन्न दिवाण असेल तरच उपयोग. नाहीं तर, धन्यावर एकनिष्ठ्यांचे भक्ति डेवणारा आहे, पण अडाणी असून भि-

ता आहे, तर त्याचा काय उपयोग! वरें, बुद्धिमान्
असून पराक्रमीही आहे; पण तो जर स्वामिभक्त नसला
तर त्याचा तरी काय उपयोग? प्रजा, पराक्रम, आणि
स्वामिभक्ति, हे तिन्ही गुण ज्याच्या अंगीं औसतील,
असेच पुरुष राजकार्याचा भार वाहण्याला योग्य होतात.
अन्यप्रकारचे सेवक हे राजांच्या केवळ बायका होत अ-
सें हाटरें तरी चालेल. ह्याजे बायको वरी वाईट कसली
आसली, तरी जर्से तिचे पोषण करावयाचे, तसेच गुणहीन
सेवकांचे केवळ मेहरबांगीखातर पोषण करावयाचे असतें.
त्यापासून उपयोग ह्याटला तर कांहींच होत नाहीं.’

असें आहे ह्याणूनच मीही या गोष्टीच्या संबंधातें असावध
राहिलो नाहीं. राक्षसाला आपल्या हातांत विषयाविषयीं
आमचा प्रयत्न चाललाच आहे. चंद्रगुप्त आणि पर्वतराज
हे दोघेही मला सारखेच आहेत, असें लोक मानीत असत.
कारण, पर्वतराजालाही भी अर्धे राज्य द्यावयाचे कबूल
केलें होतें. तेव्हां दोहोंतून कोणाचाही नाश झाला तरी माझा
अपकार केल्यासारखेच होणार, व असें समजूनच—विष-
कन्येकरवीं आमचा नाश करण्याच्या बुद्धीने राक्षसाने
पर्वतराजाला भारविलें, अशी भी कंडी पिकविली, आणि
ही गोष्ट लोकांना खरी वाटावी ह्याणून भागुरायणाकरवीं
पर्वतराजाचा पुत्र मलयकेतु याला गुप्त रीतीने—राक्षसाने
तुझा बाप भारविला, व तुझ्यावरही त्याचा डोळा आहे,
अशी दहशत घालून—येथून पळवून लावला.

सांप्रत राक्षसाने त्याच्या मनाची खात्री केल्या-
वरून, पर्वतराजाला मीच भारविले अशा समजुती-

ने मलयकेतु राक्षसावर पूर्ण विश्वास टेवून त्याच्या तंत्रानें वागत आहे, असे समजते. यद्यपि राक्षसानें त्याला आपलासा करून घेतला आहे, व पर्वतराजाला मारण्याच्या संबंधानें आपल्यावरना अपवाद त्याणे घाल-विल्यासारखा केला आहे, तथापि मी त्याला आतांच नाहींसा करून टाकीन. राक्षस त्याचे रक्षण करीत आहे, तरी मलयकेतूला मारणे मला फारसे कठीण नाहीं, व मलयकेतु मेला ह्याणजे राक्षस आपोआप निस्त्वाह होईल; तथापि आपल्याला तसे कर्तव्य नाहीं. आणि तसे केले ह्याणजे पर्वतराजाच्या मृत्युच्या संबंधाचे अपेश मी राक्षसाच्या मार्थीं मारले आहे, तें आपोआप नाहींसे होईल. कारण राक्षसासारखा स्वामिभक्त, आपण होऊन मलयकेतूना—ह्याणजे आपल्या धन्याचा, घात करील ही गोष्ट कोणालाही खरी वाटणार नाहीं. पर्वतराजाचा आणि राक्षसाचा त्यावेळीं विशेष संबंध नव्हता, ह्याणून आढीं जी कंडी उठविली ती लोकांना खरी वाटली; पण आतां मलयकेतूच्या संबंधानें तसे होणार नाहीं. त्याला मीच मारविला असे लोक समजतील व त्यावरून पर्वतराजालाही मीच मारवून वळेंच राक्षसाच्या नांवाचा पुकारा केला, असे होईल. तेव्हां तसे करतां उपयोगाचे नाहीं.

राक्षसाला आपल्या कहेत आणायचा तो दुसऱ्याच रीतीने आणला पाहिजे. मलयकेतूचे आणि त्याचे भांडण लावून घावें, आणि मलयकेतूचे साईकर्ते जे बलाद्य राज-पत्र आहेत, त्यांना त्याच्याच करवीं युक्तीने मारवून मग मलयकेतूला कैद करावा, ह्याणजे हे कार्य आपोआप होईल.

यावष्यीं मी सगळी योजना तर करून ठेवलीच आहे. आपल्या आणि शत्रूच्या पक्षावर कोण कोण अनुरक्त असेहेत, कोणकोण नाहींत, हे समजून घेण्याकरितां अनेक देशभाषा जाणणारे, नानाप्रकारचा वेष धारण करणारे, निरनिराळ्या देशांतील लोकांचे आचार विचार जाणणारे व अनेक निमित्तांनी लोकांत संचार करणारे, असे पुढकळ हेर मीं निकडे तिकडे पाठविले आहेत. हा कुसुमपुरां-तील शत्रुपक्षाकडच्या लोकांच्या वर्तनावर सारखी नजर ठेविली आहे. ज्यांनी ज्यांनी चंद्रगुप्ताला साथ केलें, त्यांना त्यांना, त्यांचे मनोरथ पूर्ण करून, संतुष्ट केलें आहे. भद्रभट इत्यादिकांना आहीं मोठमोठचा देणग्या दिल्या, तरा त्या उगीच दिल्या नसून कांहीं तरी कामगिरीचे निमित्त लाघूनच दिल्या आहेत; तेब्हां ते आमच्या हिताविषयीं तत्पर आहेतच. शत्रुपक्षाकडचे लोक कोणत्याही निमित्तांने चंद्रगुप्ताचा धान करतील, झाणून त्यांवर नजर ठेवण्याकरितां, परम विश्वासू पुरुष चंद्रगुप्ताच्या जवळ ठेविले आहेत. शत्रूंनी कांहीं दगा फटका योजला असेल तर ते तो चालूं देणार नाहींत.

आझा सहाध्यायी ईदूशर्मा याला तर पूर्वीच एका मोठचा कामगिरीवर नेमला आहे. त्यानें नंदाच्या साञ्चा मंज्यांना मोहित करून टाकल्यामुळे, नंदाचा नाश करण्याच्या कामीं त्याचा आझांस मोठा उपयोग झाला. नंदाच्या दरबारांतले सारे कामदारलोक त्याचे विश्वासू मित्र झाले आहेत. विशेषत: राज्यसाचा त्यांच्यावर अधिक विश्वास बसला असल्यामुळे त्यापासून आपलें मोर्डे

कार्य होणार आहे, यावरून पाहतां एकंदरीत आमच्या कळून कोणतीही गोट गेली आहे, असे कांहीं नाहीं.

हे सारे डीक आहे; पण चंद्रगुप्त, राजकार्याचा सारा भार आमच्यावर घालून, आपण नेहमीं निष्काळजी व बेपरवा असतो, याचे कारण काय तें समजत नाहीं. नीट विचार करून द्याणाला, पण याविषयीं विशेष विचार करावयास नको. स्वतः फारसे दुःख कष्ट भोगल्यावांचून जे राज्य मिळतें तेंच खुखकारक होते. चंद्रगुप्ताला एवढे भोर्डे राज्य मिळविण्याच्या संबंधाने कांहींच अम पडले नाहींत. लढाईची मेहनत करावी लागली, ती त्या दुईवी पर्वतराडाने केली. मसलती करायच्या त्या मीं केल्या, तेव्हा चंद्रगुप्ताला त्या संबंधाने काळजीचे वारे देखील लागले नाहीं. याप्रमाणे राज्य मिळविण्याच्या संबंधाने त्याला अम पडले नाहींत ते नाहींत; पण त्याच्या रक्षणाची तरी त्याला कोर्डे काळजी आहे! हा मी रात्रंदिवस त्याच्या कार्याविषयीं डोक्यांत तेल घालून बसलों आहें, व झणूनच तो खुशाल ऐनींत राहतो आहे. उघडव आहे, स्वभावतः बलाढ्य असला तरी जसा हत्ती आपल्या पाठीवरून आणलेला चारा आपणच खातो, व यासुळे जसा त्याला संतोष होत नाहीं, तसे स्वतः कष्ट सोसून संपादन केलेल्या राज्याच्या उपभोगाने फारसे दुख होत नाहीं.

चंद्रगुप्ताला उद्देशून द्याणाला, ‘वत्सा चंद्रगुप्ता! तूं खुशाल ऐश्वराम भोग, राज्याविषयीं कांहीं काळजी करून कोस. जसा अर्जुनाच्या हिताविषयीं भगवान् श्रीकृष्ण जपत होता, तसा मी तुझ्या हिताविषयीं तत्पर आहें!’

यापमार्णे चाणक्य विचार करीत आहे इतङ्यांत त्यांने दरबारांतील लोकांचे गुप्तवर्तन समजून घेण्याकरितां निपुणक नांवाचा एक डुपार हेर नेमला होता, तो *यमपट दाखविणाऱ्याचे सोंग घेऊन लोकांच्या धरो-घर किरून गुप्तवर्तमान काय होते, तें समजून घेऊन परत चाणक्याच्या दरवाज्यांत आला, आणि लोकांना उद्देशून म्हणाला, 'अहो, सर्व तुझी यमराजाच्या पायां पडा, दुसऱ्या देवतांला घेऊन काय करावयाचे आहे?' हा यमराज मोठा क्रूर आहे, दुसऱ्याला भजणाऱ्या मनुष्यांच्या शरीरांत कुरकुरणारा जीव हा तेव्हांच काढून घेतो. आणि खरें विचाराल तर, तो आपल्या विरुद्ध कां असेना, पण भक्तिपूर्वक त्याचे पाय धरले तर त्यापासून आपले प्राण वांचतात. याविष्यां दुसरे उदाहरण नको. माझ्याकडे या घटनेजाले. हा यम छटला म्हणजे साऱ्या लोकांला मारणारा आहे; पण आम्ही त्याच्याच आभयाने 'प्रिणांचे रक्षण करीत आहों' असें बोलून चाणक्याच्या घरांत जाऊन, हा यमपट दाखवून, कांहीं गीतें गवीं असा विचार करून, निपुणक त्याच्या दरवाज्याच्या अंत आला.

* यमपट ही एक देटी असते. तीत अनेक पडदे असून प्रत्येकावर निरनिराळ्या देवांची विग्रहे चित्रे काढलेली असतात. मोरांच्या विसांचा एक कुच्छातांत घेऊन तीं चिरै दाखवून त्यांचे वर्णन करून लोकांपासून पैसे घेऊन न्यायावर निवाह करणारे कांहीं लोक असतात. निपुणकांने लोकांला आपली ओळख पदू नये म्हणून त्या प्रकारचे सोंग घेतले होते.

+ निपुणकांचे हे सामान्यतः सर्व लोकांला डरेशून भावण आहे; तरी यांत भेष आहे. त्यांने यमशब्दाने चाणक्य घेतला आहे. आणि खरोखर कुसुमपुरांतले लोक चाणक्याला यमच समजत होते. निपुणकाच्या

तेथे चाणक्याचा एक शिष्य दरवजा सरलीत बसला होता. त्या विचान्या गरीब मुलांला चाणक्याची कारवाईने काय दाऊक? 'माझ्या परवानगीवांचून कोणला आंत सौडूं नकोस,' अशी चाणक्याची त्याला आज्ञा होती हाशून तो निपुणकाला हणला, 'अरे बाबा, आंत येऊ नकोस.'

निपुणक हणला, 'अहो भटजी, मला तुझी नको व्हाणतां, तर हें कोणाचें घर आहे!'

शिष्य हणला, 'अरे, कोणाचें हणजे काय? आमचे गुरुजी प्रसिद्ध आर्य चाणक्य यांचें हें घर आहे.'

हें ऐकून हंसून निपुणक हणला, 'अहो भटजी, तर मग हें माझ्या *पर्मवंधूचें अर्थात् माझेच घर आहे, हाटलें तरी चालेल. तर मला आंत येऊद्या. मी तुमच्या गुरुजीला हा यमपट उघडून दाखवून थोडासा धर्माचा उपदेश करीन.'

'धर्मोपदेश करितो,' हे शब्द ऐकून शिष्याला मोदा राग आला. निपुणकाच्या माषणातली खुबी त्याला मांगलेल्याचा हेतु असा कीं, लोकहो! तुझी यमाला हणजे चाणक्याला शरण जा. दुसऱ्या देवता अर्थात् राक्षस व त्याच्या पकाचे लोक यांचा आधय करू नका; आणि तरी कराल तर हा तुमचे प्राण घेऊल. चाणक्य मोठ्या कूर आहे, असे कदाचित् तुम्हांला वटेल, वण एकनिःश्वपणे त्याच्या पकाला अनुसराल तर तो तुमचें रक्षण करील, व मीही तुमच्याच सारखा नंदाच्या पकाचा असून सांप्रदेत त्याच्या पकाला अनुसरलो आहे, म्हणून खुक्काल चैनीत आहे, असे त्यांने मुचविले आहे.

*निपुणकाचें चाणक्याला 'अपला धर्मवंधु' म्हटले, यांली शेव आहे. असु या यमाच्या दाखलेला आपले कुस्तिकाळा वेळांत घूळ वाफलो, तरा त्याला तुम्ही वाहानकोरे विडाळें सोंग लाखकून लोकांतह कसवीद आहे. आणखी चक्रवाक आपले आपला धर्म सारखाच आहे, असे त्यांने मुचविले.

हीत नव्हती, तो डोळे लाल करून निषुणकाला द्याणाला,
‘च्छत्! मूर्ख कुडला, अरे गाढवा, आमच्या गुरुपेक्षांही तूं
मोठा धर्मज्ञ आहेस का?’

निषुणक द्याणाला, ‘हो हो! असे रागाऊं नका, प्रत्येक
मनुष्याला सगळेच कांहीं समजें, आणि सारेच सर्वज्ञ
आहेत, असें नाहीं. कांहीं गोटी तुमच्या गुरुजीला ठा-
ऊक असतील, व कांहीं आमच्यासारख्यालाही ठाऊक
असतील.’

शिष्य द्याणाला, ‘अरे मूर्खा, तूं मोठा लबाड आहेस
असें वाटतें. आमच्या गुरुजींच्या सर्वज्ञतेवर पांधरूण
घालण्याचा हा तुशा प्रयत्न आहे, दुसरें कांहीं नाहीं.’

आपले बोलणे शिष्य कबूल करीत नाहीं, असें पाहून
निषुणक द्याणाला, ‘बरै, तुझी द्याणतां त्याप्रभाणे तुमचे गुरुजी
जर सर्वज्ञ आहेत तर चंद्र कोणाला इष्ट वाटत नाहीं हें
त्याला माहीत आहे का?’

निषुणकाने काय द्यालै, तें शिष्याला मुळींच समजें
नाहीं. तो द्याणाला, ‘अरे मूर्खा, तूं आपल्या मर्ते मोठा गृह
द्याणून प्रश्न घातलास, पण त्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. चंद्र

* निषुणकाने केवळ चंद्र इतकेच झटले आहे; पण तेवढावरून
चंद्रगुप्ताचे ग्रहण केले आहे. त्याच्या बोलण्याचा अभिप्राय असा कीं,
तुझा गुरुजी जर सर्वज्ञ आहे, तर चंद्रगुप्ताला न वाहणारे लोक कोण कोण
आहेत, वै त्याला ठाऊक नाहीं. कैवळ त्याला ठाऊक असतें तर त्या का-
मावर तो मला कशाला नेमता? अर्थात् राक्षस प्रतिकूळ आहे वरै गोटी
तुझ्या शुरुला ठाऊक आहेत; पण बायाकारै चंद्रगुप्तावर अनुराग आहे
वरै शाफवून त्याच्या नाशाविषयीं भयत्न करणारे लोक तुझ्या गुरुला मुळीं-
च माहीत नाहींत, असा अभिप्राय.

कोणाला इष्ट आहे, हें समजले आणि न समजले दोन्ही सारखीच, त्यापासून काय व्हायचे आहे?’

‘हें ऐकून त्या शिष्याच्या भोळेपणाचे निपुणकाला हसू अले. तो झणाला, ‘भटजिवुवा, त्या गोष्टी तुझांला स-मजायच्या नाहींत. चंद्र कोणाला इष्ट वाटत नाहीं, हें समजून घेतल्यापासून काय होणार, तें तुमचे गुरुजी सम-जर्तील. तुझांला फार झाले तर इतकेच समजेल कीं, (सूर्यविकासी) *कमलांना चंद्र इष्ट नाहीं. पण असें पहा कीं, तीं कमले दिसतांना मोरीं मनोहर दिसतात. तरी त्यांचा स्वभाव मोठा क्रूर आहे. रूपाचा आणि स्व-भावाचा मुळीच मेळ नाहीं. कारण चंद्राचे पूर्ण मंडल उदय पावले असूनही तीं त्याच्या विहळ वागतात.’

शिष्य आणि निपुणक यांचा संवाद आलला होता, तेशून चाणव्य जवळच होता. त्याला निपुणकांने काय सांगितले, तें सर्व ऐकू आले; व त्याच्या बोलण्याचा मत-लबही त्याला समजला. पण त्याने पुष्कळ हेर पाडविले असून निपुणकांने वेषांतर केले होते, तें इतके बेमालूम होते कीं, त्यामुळे त्याची ओळख पटें फार कटीण होते. त्यावरून हा अमुकच आहे, असें चाणव्याच्या लक्षांत आले

* कमल हा सामान्य शब्द आहे. त्यात सूर्यविकासी आणि चंद्रविकासी अशी दोन मकारची कमले आहेत. संस्कृत भाषेत सूर्यविकाशांला, ‘क-मले’ व चंद्रविकाशांजा ‘कुमुदे’ अशी विरनिराळी नवि आहेत. निपुणकांने कमल शब्दानें नंदाचा उत्कर्ष इच्छणारे वर्थोत् शक्षसाच्या पक्षाचे लोक यांचे ग्रहण करून वर्हे सुचाविले कीं, ते लोक चंद्रशुसांशा देष कारितात. व तें बादातकारे सौभ्य दिसतात तरी न्योजी अंतर्गत इस्थाने चंद्रशुसाच्या विहळ आहे. व असें लोक कोणकोण आहेत, तें आपल्याला दाऊक आहे.

नाहीं. तरी हा आपल्या हेरांपैकीं कोणीतरी आहे, असें समजून तो काय बोलतो तें ऐकत उभा राहिला.

‘इकडे निपुणकानें कमळाचें रूपक सांगितलें, तें शिष्याला मुळींच समजले नाहीं. हा उगोच कांहीं तरी बद्दबद्दत आहे, असें समजून तो कंटाळून झणाला, ‘हा कुडला गढव येथें आला आहे कोणास ठाऊक! हा भलतेंच काय बडबद्दत आहे तें कांहीं समजत नाहीं. याचें बोलणे येथून तेथून सारेंच असंबद्ध!’

यावर निपुणक म्हणाला, ‘अहो भटजी, अहो माझ्यावर असे रागांक नका, माझे बोलणे असंबद्ध नसून तें छुसंबद्ध होईल.’

शिष्य झणाला, ‘अरे, तें छुसंबद्ध झाले तरी काय होणार?’

निपुणक म्हणाला, ‘जर हें ऐकून माझ्या बोलण्याचा अर्थ जाणणारा कोणी भेटेल तर काय होईल तें समजेल.’

हे त्याच्या तोंडचे शब्द ऐकून कुसुमपुरांतील दरबारी व हतर लोक चंद्रगुप्तावर अनुरक्त आहेत किंवा नाहीत, हें जाणण्याकरितां पाडविलेला निपुणक तो हाच असें समजून चाणक्य आंतून त्याला झणाला, ‘बाबा, खुशाल आंत ये. तुला ऐकणारा आणि समजणारा पाहिजे आहे तो अवश्य येथें भेटेल.’

हें ऐकून निपुणक, “हा आलों,” असें बोलून एकदम आंत शिरला आणि चाणक्याजवळ जाऊन—आर्याचा जयजयकार असो! असें बोलून त्याला नमस्कार करून

पुढे उभा राहिला. चाणक्यांने त्यांचे स्वागत करून खालीं बसायाला सांगितलें तेव्हां निपुणक मुर्योवर बसला.

चाणक्य त्यांचे गौरव करून हाणाला, 'बाबा, काय खबरबात आणलीस ती सांग. चंद्रगुप्तावर प्रजा अनुरक्त आहे किंवा नाहीं तें सांग पाहूं.'

निपुणक हाणाला, 'हो हो, यांत काय संशय? आपण मजेवा असतोष होण्याचीं सर्व कारणे नाहींशीं केल्यामुळे, महाराज चंद्रगुप्तावर प्रजा विशेष अनुरक्त हाली आहे. या शहरांत, माझी प्रधान राक्षस, याच्याशीं ज्यांचे विशेष सख्य असून—त्यांने केलेल्या बहुमानांने आभारी हाल्यामुळे महाराज चंद्रगुप्त यांचा उक्कर्ष न सहन करणारे, असे काय ते तिवेच पुरुष आहेत.'

हें ऐकून रागाने दांत ओंठ चावून चाणक्य हाणाला, 'चंद्रगुप्ताचे ऐश्वर्य सहन करीत नाहीत, असें कां हाणतोस?' आपले प्राण सहन करीत नाहीत असें हाण. वरें पण, त्यांचीं नांवे तुला माहीत आहेत?

निपुणक हाणाला, 'झणजे! नांवे समजून घेतल्याशि-वाय ते प्रतिकूळ आहेत हाणून मी आपल्याला कसें सांगेन?'

चाणक्य हाणाला, 'तर सांग पाहूं त्यांचीं नांवे! मृत्यूच्या तोंडांत पडण्याची कोणाला इच्छा हाली आहे, तें एकदां ऐकूं दे.'

निपुणक हाणाला, 'ऐकावें महाराज. आपल्या शत्रु-पक्षाकडे विशेष पक्षपातानें वागणारा नीवासिद्धि नांवाचा जती हा एक त्या तिघांपैकीं मुख्य आहे. ज्यांने, अमात्य राक्षसांने पाठविलेली विशकन्या पर्वतराजावर

धालून, त्याचा नाश केला, तोच हा जीवसिद्धि! हा जती महाराजांची फारच निंदा करतो.

निपुणकाने ज्या जतीचे नांव घेतले, तो कोण हें वाचकांच्या ध्यानांत आलेले असेल. चाणक्याचा सहाध्यायी ईदुशर्मा—ज्याला त्यांगे, प्रधानमंडळीची वंचना करण्याकरितां, मुहाम त्या कामावर नेमला होता, तोच हा जती त्यांने जीवसिद्धि हें नांव धारण केले होतें. राक्षस व इतर नंदपक्षीय लोक यांचा आपल्यावर पूर्ण विश्वास बसावा झालून, तो चाणक्य व चंद्रगुप्त यांची अतिशय निंदा करीत असून, त्यांच्या विरुद्ध मसलती करण्याविषयां नंदपक्षाला उत्तेजन देऊन तिकडवी सारी हकीकत वेळेवेळी चाणक्याला कळवीत होता. निपुणक अगदीं गुप्त वानमी काढण्यास गेला होता, तरी चाणक्याचे कारस्थानच असें कांहीं विलक्षण होतें कीं, त्यांने जे जे हेर पाडविले होते, त्यांला कोणाची गोष्ट कोणाला माहीत नसाची, असाच बंदोबस्त डेविला होता. निपुणक आणि ईदुशर्मा (जीवसिद्धि) हे दोघेही चाणक्याचेच हेर होते, तरी त्यांना एकमेकांविषयां कांहींएक माहिती नव्हती. जीवसिद्धीने चाणक्याच्या व चंद्रगुप्ताच्या विरुद्ध जे जे कांहीं भाषण केले तें ऐकून निपुणकाला तो चाणक्याचा वैरी आहे, असें वाटल्यावरून त्यांगे त्याचें नांव सांगितले.

जीवसिद्धि काय करतो हें चाणक्याला माहीतच होतें. निपुणकाने त्याची विरुद्धपक्षांत गणना केलेली पाढून चाणक्य मनांत झणाला, हा वेटा वेडा आहे. अरे, जीवसिद्धि तर आमचाच हेर आहे, वरे असो. ही गोष्ट या मूर्खाला

सांगून काय करायचे आहे? निषुणकाला म्हणाला,
‘वरै, हा एक ज्ञाला, आणि दुसरा कोण?’

निषुणक ज्ञाला, ‘आर्या, अमात्य राक्षसाचा प्रिय-
मित्र शकटदास नंवाचा कायस्थ, हा एक विरुद्धपक्षाचा
मनुष्य आहे.’

शकटदासानें नांव ऐकून चाणक्याला हंसू आले.
निषुणकानें त्याला कायस्थ असें म्हटले, त्याबद्दल चाणक्य
मनांत ज्ञाला, ऊः! त्यांत काय अर्थ आहे? * कायस्थ
म्हटला ज्ञानजे त्याची कांही गणना नाही. किती ज्ञाले
तरी तो आपल्या लेखणीच्या जोरावर कायत्या उडथा
मारणार. असें आहे, तरी तो आपला शळु आहे यांत

* सांप्रत उत्तर, मध्य व दक्षिण हिंदुस्थानांत कायस्थ या नांवाचे मु-
ष्कळ लोक आहेत. व कायस्थ हा एक स्वतंत्र वर्गाच मानला जात अोहि. पण
वस्तुतः कायस्थशब्द, लेखकीचा धंदा करणाऱ्या मनुष्याचा वाचक आहे.
मराठीत आपण ज्याला कारकून म्हणतों त्यालाच पूर्वकालीं कायस्थ म्हणत
असत. सांप्रत कायस्थ नांवाची एक जान आहे, असें लोक तमजतात
तरी ते सर्व एक नाहींत. एकाच देशांत राहणाऱ्या कायस्थांत अनेक भेद
असून त्यांचे आचारविचार देखील अतिशय मित्र आहेत. यावरून असे
वाटतें कीं, ब्राह्मणांदे चारी वर्गातून ज्यांनी ज्यांनी कारकूनांचा धंदा पतकर-
ला, व पिंडधानपिंडधा तोंच धंदा करीत आले ते कायस्थ या नांवानें प्रसिद्ध
शाळे असून त्यांचे पूर्वपार चालत आलेले आचारविचार तसेच कायम
राहिल्यामुळे परस्परांच्या वागणुकीत विशेष भेद दिसून येतो. स्कैदपुरा-
णांत कायस्थांची उत्पत्ति तांगितली आहे, व चंद्रसेनवंशी कायस्थ अस-
ल्याचे वर्णन केले आहे. तसेच वर्गसंकरापासूनही कायस्थांची उत्पत्ति
वर्णन केली आहे. तथापि व्यवहारांत त्याचा नीटसा मेळ वसत नाही.
त्या घर्याला प्रमाण यानकै तर चांद्रसेनी कायस्थ, चित्रगुप्त कायस्थ व
सकृदग्न कायस्थ असे तीनच मेळ असावे. पण सांप्रत अनेक भेद
असल्याचे दिसून येते.

कंहीं संशय नाहीं. शङ्कु सामान्य असला तरी त्याची उपेक्षा करतां कामा नये. अमीची लहानशी कीट असली तरी तिला इंधन मिळाले असतां ती तेव्हांच भडका उडवून देते; क्षणूनच मी त्याच्याविषयीं उदासीन राहिलो नाहीं. त्याचा समाचार घेण्याकरिता सिद्धार्थकाला आपण नेमलाच आहे. निपुणकाला झणाला, ‘बरें आतां तिसरा कोण तो सांग.’

निपुणक झणाला, ‘तिसरा देखील अमात्य राक्षसांचे केवळ हदयच असा आहे. पुण्यपुरांत राहणारा प्रसिद्ध जवाहिन्या ज्याला चंदनदासशेट ब्यणतात, तोच तो होय. राक्षसांने त्याच्या घरीं आपले कुदुंब डेवून येथून पलायन केले.’

हें ऐकून चाणक्य मनांत झणाला, बरें बरें. यावरून चंदनदास हा राक्षसाचा परमभित्र असलाच पाहिजे. तसें नसरें तर त्याने आपले कुदुंब त्याच्या घरीं कधीही ठेवले नसरें. ठीक आहे. राक्षसाला खेचून आणण्याविषयीं हें एक उत्तम साधन आहे. निपुणकाला झणाला, ‘अरे पण राक्षसांने त्याच्या घरीं आपले कुदुंब डेवले आहे हें तुला कसें समजले?’

निपुणक झणाला, ‘आर्या, ही आंगठी या संबंधाने आपली खात्री करील.’ असें सांगून कंबरेला बांधलेल्या एका लळतराच्या पहराची गांठ सोऱून निपुणकाने राक्षसाच्या नवाची आंगठी चाणक्याच्या हातांत दिली.

राक्षस कुसुमपुरांतून पढून गेला, तेव्हां त्याणें आपले कुदुंब कोणातरी मित्राच्या घरीं डेवले असेल, असें सम-

जून चाणक्यानें त्याविषयीं विशेष शोध केला. व त्यावरून चंद्रनदासाच्या घरी त्याचें कुटुंब आहे, असेचाणक्याला समजले होते, तरी खात्री नव्हती. राक्षसाच्या कुटुंबाला त्रास द्यावा, किंवा त्यांचा नाश करावा, असा त्याचा मुळीच इरादा नव्हता. तथापि कोणत्याही उपायांनी राक्षसाला, नाउमेद व पराधीम करून आपल्या हातांत आणावा, असा त्याचा मुख्य इरादा होता, व त्याविषयीं त्यानें जे उपाय योजून ठेविले होते, त्यापैकीं, राक्षसाचें कुटुंब आपल्या हवालीं करीत नाहीं, हे निमित्त लावून राक्षसाचा परमित्र चंद्रनदासशेट याला त्रास द्यावा, हा एक होता.

चंद्रनदासाच्या घरी राक्षसाचें कुटुंब आहे, हे पूर्वीच चाणक्याला समजले होते; तरी चंद्रनदास ती गोट कबूल करणार नाहीं, व त्याच्याविषयीं चाणक्याजवळ विशेष कांहीं आधारही नव्हता. चंद्रनदास हा एक मोठा नामांकित सावकार असून लोकांत त्याचें विशेष वजन होते. विशेष पुराव्यावाचून त्यावर राक्षसाच्या कुटुंबाच्या संबंधाने सक्ती केली, तर कदाचित् लोक नाराज होतील. व एकदरींत लोकांना नाराज न करणे हे त्याला विशेष इष्ट होते, झाणून चंद्रनदासावर त्यानें हावेळपर्यंत सक्ती केली नाहीं. निपुणकानें आंगठी दिली, ती हातांत घेऊन तीवर राक्षसाचें नांव खोदलेले होते, तें वाचून हर्षनंती आंगठी आपल्या बोटांत घालून चाणक्य मनांत झणाला, केवळ ही निर्जीव आंगठीच भास्या बोटांत आली असें नाहीं, तर हिच्या निमित्तानें राक्षसाच भास्या बोटांत आला असें

झटले पाहिजे. ही आंगठी आमचीं पुष्कळ कामें करणार आहे. निपुणकाला झाणाला, ‘बाबा, आंगठी आणलीस हें फार चांगले केलेस; पण ती तुझ्या हातीं कशी लागली, तें सविस्तर ऐकण्याची मला फार इच्छा आहे.’

हें ऐकून निपुणक झाणाला, ‘ऐकावै महाराज. शह-रांतील लोकांची हालचाल समजून घेण्याविषयीं मला आपण आज्ञा केली. तेव्हां कोणालाही शंका येऊ नये द्याणून मी असा भिकान्याचा वेष वेतला, आणि हा यमपट दाखवून भिक्षा मागत मागत वरोघर फिरु लागलो. फिरतां फिरतां सहज तो जड्हेरी चंद्रमहासशेष, याच्या धर्मी गेलो. तेथें हा यमपट उघडून गीतें गात गात एकएक चित्र दाखवू लागलो.

त्या शेठनीचे नोकर चाकर व इतर मंडळी चित्रवत् माझ्याकडे पहात उभी राहिली होती. इतक्यांत एक लहानशी खिडकी उघडून तेथून छुमारै पांच वर्षांच्या वयाचा एक गोजिरवाणा मुलगा बालचेष्टा करीत करीत बाहेर येण्याचा प्रथल करून लागला. तो—अरे हा बाहेर गेला ! अरे हा बाहेर गेला ! असा साशङ्कपणा सुचाविणारा, त्याच खिडकीच्या अंत असलेल्या खियांचा गलबला झाला. नंतर त्या खिडकीच्या दारांतून अम्मळ बाहेर ढोकावून पाहणाऱ्या एका खीरें त्या मुलाला ददाचून आपल्या कोमल बाहुलेनें आवरून धरिले. माझा यमपट पाहण्याकरितां बाहेर येण्याविषयीं हटू घेणाऱ्या त्या मुलाशीं तिची थोडीशी झटपट झाली. त्या गडबडींत ही आंगठी तिच्या हातांतून खालीं आंगणांत पडली !

उंचावरून पडल्यामुळे जमिनीचा स्पर्श करून उटल खाऊन तीघरंगळत माझ्या पायांजवळ येऊन—भक्तिपूर्वक नमस्कार करायाला आलेल्या कुलवधूसारखी तेथेच निधल झाली. मुलाला आवरण्याच्या गडबडींत त्या खीला आंगठी पडल्याचे भान राहिले नाही. मीही तत्काळ ती पायांखालीं दडवून ठेवली, आणि तेथून निधत्तेवेळीं हळूच उचलून घेऊन मग नीट पाहिली; तों ती अमात्य राक्षसाच्या नांवाची आहे, असें समजून आणली व ती आतां आपल्याला वर्षण केली. मुलगा बाहेर येऊ लागला, त्या संबंधाने जो गलबला झाला, त्यावरून व मुलाला आवरून धरणाऱ्या वर्हिच्या हातूनच ही आंगठी पडली, त्यावरून तो मुलगा राक्षसाचाच असावा, व ती खी त्याची आई असावी असें मी ताडले.’

हा वृत्तांत ऐकून चाणक्याला फार आनंद झाला. तो निषुणकाला झाणाला, ‘शाबास! तू मोठी कामगिरी केलीस. लवकरच हिच्या योग्य तुला बक्षीस भिळल, मला काय ऐकायचे होते, तें ऐकले. आतां तू येथून जाऊन खुशाल विश्रांति घे.’

हें ऐकून आपल्या आज्ञेप्रमाणे करतो, असें क्षणून निषुणक त्याला नमस्कार करून तेथून निघाला. राक्षसाच्या नांवाची आंगठी चाणक्याच्या हातांत आली, ती त्याला एक मोठी मंत्रसिद्धिं मिळाल्यासारखे झाले. राक्षसाच्या नांवाचा शिक्का ठेकून एक वनावट पत्र करण्याचा त्याने विचार केला. राक्षसाचा प्रियमित्र चंदनदास याला छळून राक्षसाला वश करून घ्यायचा हा एक

त्यांने उपाय योजलेला होता; पण तो एव्हांशीचं अमलांत आणायचा नव्हता. प्रथम, ज्या मलयकेतूला वगलेले मारून त्याच्या बळावर राक्षसांने चंद्रगुप्तावर स्वारी करण्याची तयारी केली होती, त्या मलयकेतूला आणि राक्षसाचा बेबनाव करून, मलयकेतूले राक्षसाला आपल्यापासून घालवून द्यावा, अशी तजवीज करण्याचे चाणक्यांने योजले होते.

मलयकेतूला विशेष साध्य करण्याविषयीं तयार झालेले पांच म्लेच्छ जातीचे राजपुत्र होते. ते त्यांच्यावर विशेष अनुरक्त असून मोठे बळाढ्य होते, व त्यांच्या संबंधांने मलयकेतूला फार आशा होती. केवळ राक्षसाचा आणि मलयकेतूला बेबनाव झाल्यानेच चाणक्यांचे काम भागत नव्हते; तर ज्यांच्या बळावर मलयकेतूल लढाईला तयार झाला होता, त्या पांच राजपुत्रांला मारून मलयकेतूला निःशक्त करून, कैद करून आणावयाचा होता, हीं हो-नही कार्ये सिद्धीला जाण्याच्या कामीं ती राक्षसाची अंगठी त्याला विशेष उपयोगीं पडली, हें पुढे दिसून येईल.

बनावट पने तयार करण्याचे योजून त्यांने आपला शिष्य शार्ङ्गरव यास दऊत, लेखणी व कागद आणण्यास सांगितले. शार्ङ्गरवांने लिहिण्याचे साहित्य हाजर करतांच, पुढे काय मजकूर लिहायचा तो योजून, चाणक्य पने लिहायच्यास लागला. वरती श्रीकार काढून तो आतां ओळ काढणार इतक्यांत चंद्रगुप्ताची शोणोन्तरा नांवाची चोपदारीण अकस्मात् तेरें येऊन ‘आर्यंचा जग्नयकार असो’! असें झाणाली.

कोणत्याही कामाला आरंभ करतेवेळीं अकस्मात् आपल्या हेतुला अनुकूळ असे शब्द ऐकूं आले, तर तो कार्यसिद्धीचा सूचक एक शुभ *शकुनच भावे असें वाटते, चाणकय खालीं दृष्टि लावून पत्र लिहांत होता. अकस्मात् जयशब्द कांमीं पडल्यावरून त्याला फार हर्ष झाला, बस्स, आपण हा जयशब्द घेतला. असें मनांत बोलून शोणोनरेला झागाला, ‘आग कां आलीस ते सांग.’

शोणोनरा झागाली, ‘महाराज, चंद्रश्री (चंद्रगुप्त) शिरसा नमस्कार करून आपणाला विनंती करीत आहेत कीं, जर आपली आज्ञा होईल तर, परलोकवासी राजा पर्वतश्वर याची उत्तराक्रिया करून त्याच्या देहाचे सार्थक करीन. आणि त्यानें आपल्या अंगावर जे अलंकार वगैरे धारण केले होते ते ब्राह्मणांला दान करीन. यावर जशी आपली आज्ञा होईल तसें.’

पर्वतराजाला चाणक्यानेच मुहाम मरविलें असून राज्यसानें मारविल्याचा जिकडे तिकडे पुकारा केला होता हें पूर्वीं सांगितलेंच भावे. तेव्हां कोणत्याही रीतीनें लोकांच्या मनांत आपल्याचियांचीं संशय येऊ नवे, याबदल चाण-

* शकुनशास्त्रांत अनेकपकाराचे शकुन दर्जन केले आहेत. त्यात चांगले अथवा वाईट शब्द कानीं पडणे हा एक शकुन मानला आहे. याला उपभूती असे म्हणतात. नद्याच्या भयानें मानस सरोवरांतील कमवाच्या देठात लपून बसलेल्या इंद्राचा शोध लावण्याच्या कार्यी प्रयत्न करणाऱ्या इंद्राजिला शा उपभूतीने मोठे साद्य केल्याचे महाभारताचे उद्योगपैकी मात्र दर्ज घेले आहे. व या उपभूतीला एक देवी मानली आहे. आपण कांमीं कास मनांत योजीत असतां अकस्मात् अनुकूळ अथवा प्रतिकूळ वै शब्द ऐकूं येतील त्यालाच उपभूति इषतात, व तिच्यावरून भावी कार्ये शिळ्यांचे अमुमात घरतात.

व्याचा सतत प्रयत्न चालला होता. चंद्रगुप्ती मोठा चतुर असून चाणक्य काय काय मसलती करीत आहे तें सर्व जाणत होता व त्याच्या इच्छेप्रमाणे वागण्याविषयां त्याचा सतत प्रयत्न चालला होता. पर्वतराजाची उत्तर-क्रिया करण्याचें जें निमित्त यावेळी पुढे आले आहे, तें तरी लोकांच्या डोळ्यांला पाणी लावण्याकरितांच होते.

आपल्या मनांत जी गोष्ट कर्तव्य होती तीच चंद्रगुप्ता-च्याही मनांत आली, हे पाहून चाणक्याला फार आनंद शाला. तो मनांत हाणाला, शाबास! चंद्रगुप्ता शाबास! यावेळी तूं जी गोष्ट काढलीस ती जणुं काय माझ्या हृदयादीं मसलत करूनच काढलीस असें वाटते. शो-णोन्तरेला हाणाला, ‘अग, माझ्या आज्ञेने चंद्रगुप्ताला असें जाऊन सांग कीं, तुझी विनंती मला मनापासून मान्य शाली, व तूं ही गोष्ट मनांत आणलीस हे फार चांगले केलेस. यावरून लौकिकांत कसें वागावें हे तूं चांगले समजतोस, याचा मला फार संतोष वाटतो. आतां, तूं आपल्या मनांत असेल त्याप्रमाणे पर्वतराजाची यथासांग क्रिया करीव. पण त्या पर्वतराजाने अंगावर धारण केलेले बहुमोल अलंकार थायचे, ते अशा तशा ब्राह्मणांला देणे मात्र येण्य नाहीं. चांगल्या विद्वान् व गुणी ब्राह्मणांलाच दिले पाहि-जेत; तेव्हां योग्य ब्राह्मणांची परीक्षा करून मी तुझ्याकडे ज्यांचा पाठवीन त्यांना ते दे.’

चाणक्याचा निरोप ऐकून चोपदारीण शोणोन्तरा त्या-ची आज्ञा घेऊन परत चंद्रगुप्ताकडे गेली.

इकडे चाणक्य आपला शिष्य शार्दूरव याला हाक

मारुन द्वाणाला, 'भरे, विश्वावसु, प्रमिति आणि ब्रह्म-
दत्त या नांवाच्या तिथां बंधूना माझ्या आज्ञेने असा नि-
रीप सांग की, तुझी राजा चंद्रगुप्त याच्या भेटीला जा.
तो तुम्हांला बहुमोल एकएक दागिना देईल. ते दागिने घे-
ऊन परत भला भेटून मग घरीं जावै.'

चाणक्याने ब्राह्मणांची निवड आपण केली याचें कारण
फार निराळें होतें. हे जे तीन दागिने चंद्रगुप्ताकडून त्या
ब्राह्मणांला मिळणार आहेत तेच राक्षसाला वश करून घे-
ण्याला मुख्य साधन होणार आहेत. व हेच दागिने, ज्या य-
लयकेतूच्या आश्रय करून राक्षस राहिला होता त्याच्यादीर्घीं
त्याचे पुरते वैर होण्यास कारणीभूत होणार आहेत! असो.

चाणक्य पत्राचा मसुदा करीत होता हें वर सांगित-
लेंच आहे. त्यांतला थोडासा भाग लिहून तो आपल्या-
शीर्घींच द्वाणाला, होहो! हें जें गीं आतां लिहिलें आहे, हें
त्या पत्राचे उत्तरार्थ द्वालै; पण त्याचा पहिला भाग क-
सा लिहावा हें कांहीं दुचत नाहीं. कांहीं वेळ विचार करून
द्वाणाला, वरोबर, आतां माझ्या लक्षांत आलै. आमच्या
हेरांनीं मलयकेतूच्या सैन्यांत पांच राजपुत्र मुख्य असून
ते राक्षसांचे परम मित्र आहेत असें कळविले आहे.
कौलूत देशाचा राजा चित्रवर्मी, तसाच मलय देशाचा
राजा सिंहनाढ, काढमीर देशाचा राजा पुष्कराक्ष, शत्रू-
चा बडेजाप नाहींसा करणारा सिंधेदेशाचा राजा सिंधुसे-
नं, ज्याचे स्वार बहुत आहेत असा पारसीक देशाचा राजा
येत्र हा पांचवा, असे एकंदर हे पांच राजे आहेत. त्या पां-
चांचींही चांपे लिहिलें. खरोखर हे चिचारे पांचही, या

माझ्या पत्रांत त्यांचीं नावें आलीं कीं, प्रत्यक्ष मृत्युच्या-
व मुख्यांत पडले असें झाटले पाहिजे. मग कदाचित्
त्यांचे आयुष्य बाकी असले तर चिन्मुक्षाने त्यांचीं नावे
पुसून टाकलीं तर टाकावरीं, वस्तुतः दुसरा कांहीं मार्ग नाहीं!

कांहीं वेळ विचार करून झाणाला, मला बरी आठव-
ण झाली. यांचीं नावें लिहितां उपयोगीं नाहीं. हा पत्राचा
मस्तुदा भारी मोघमच असूं द्यावा. कारण, यांत नावे लि-
हिलीं तर, याची नक्कल शाकटदासाच्या हातून करवून
व्यावयाची आहे, तें काम सिद्धीला जाणार नाहीं. त्याला
कदाचित् संशय थेईल. याकरितां मोघमच असलेले
बरें. असा विचार करून चाणक्याने, कित्येक मोठमो-
दचा पुस्तकाचा ज्याच्या योगाने घात होणार, असें तें भयं-
कर पत्र पुरें केले आणि तो शार्ङ्गरवाला झाणाला, 'शार्ङ्ग-
रवा, बाबा, वैदिक ब्राह्मणांचे अक्षर बहुतकरून चांगले
नसते. किंती जरी त्यांनी रेखून लिहिले तरी अक्षर
स्पष्ट येत नाहीं. तेव्हां माझ्या आज्ञेने सिद्धार्थकाला
जाऊन सांग कीं, हा मस्तुदा घेऊन शाकटदासाजवळ
जा, आणि त्याच्या कडून याची चांगली प्रत करवून मा-
झ्याकडे घेऊन ये. आणि त्याला झाणावें, हे पत्र चाण-
क्याने लिहविले आहे, असें त्या शाकटदासाला कळवूं
नको.'

चाणक्याची भाज्ञा हेतांच शार्ङ्गरव तो मस्तुदा घे-
ऊन सिद्धार्थकाकडे गेला. इकडे चाणक्य आपल्याशींच
झाणाला, वाहवा! आतां आमचे काम फक्ते झालें! द्या म-
सलरीनें मलयकेतूला जिंकलाच, यांत कांहीं संशय नाहीं.

शार्ङ्गनवानें तो मळुदा सिद्धार्थकाजवळ देऊन त्याला चाणक्याचा निरोप सांगितला. या गोष्टीला चार सहा घटका झाल्या नाहीत तोंच, शकटदासाकडून त्या पत्राची नक्कल करून सिद्धार्थक तें घेऊन चाणक्याजवळ येऊन द्याणाला, 'महाराज, हा शकटदासाच्या हातचार लेख आहे. पाहून व्यावा.'

चाणक्यानें तें पत्र हातांत घेऊन पाहिले. शकटदासाचें अक्षर फारच चांगले होतें, तें पाहून चाणक्याला संतोष झाला. पत्र वाचून पाहून तो सिद्धार्थकाला द्याणाला, 'शाबास! चांगले काम केलेस; आतां ही भांगटी वे आणि या पत्रावर मोहोर कर.' असें सांगून राक्षसाच्या नांवाची जी आंगटी निपुणकानें त्याच्याजवळ आणून दिली होती ती त्यांने सिद्धार्थकाजवळ दिली.

याप्रमाणे चाणक्याची आज्ञा होतांच सिद्धार्थकानें तें पत्र मोहोरबंद करून त्याच्या हातांत देऊन द्याणाला, 'दुसरी कांहीं आज्ञा असेल तर सांगा.'

चाणक्य द्याणाला, 'अरे, अल्पंत विश्वासू मनुष्यानें करण्याला योग्य, असें एक काम तुला सांगावयाचें आहे.'

हे ऐकून सिद्धार्थक आनंदाने द्याणाला, 'महाराज, असें होईल तर तो मजवर मोठा अनुयह असें मी समजेन. या दासानें काय सेवा केली पाहिजे तिची आज्ञा व्हावी महाराज.'

चाणक्य द्याणाला, 'दुसरे कांहीं नाहीं. आधीं अपराण्याला सुकीं वडविष्याच्या जागीं जा, आणि तेथे सुलभवर वडविष्याच्या कामावर नेमलेल्या मांगांला ढोक्या-

चा इषारा समजून देऊन, त्याला कांहीं सकेत देऊन वेव. तो असा कीं, समय येतांच त्यांनीं त्याप्रमाणे वागावें, या पत्राची नकल करणारा शकटदास, याला मी छुळावर चढविण्याचा हुक्म केला आहे. त्याप्रमाणे आमचे शिपाई त्याला त्या टिकाणीं घेऊन येतील. आणि त्याला छुळावर चढविण्याची सर्व तवारी होऊन—आता छुळावर चढविणार, अशा समर्थीं तुं तेथें जाऊन मांगाला दरडावून भिवीव आणि एकाएकीं भाषाल्यासारखें होऊन तेथून पळून जाण्याचा त्याला इषारा कर.

ते पळून गेले क्षणजे शकटदासाला दोन गोष्टी सांगून उक्कीने राक्षसाजबळ तुला आपण पौहविठीं असें सांगून त्याला तिकडे घेऊन जा. शकटदास हा राक्षसाचा परममित्र आहे. तू त्याला प्राणसंकटांतून वांचवून आपल्याला भेटविलास याबद्दल राक्षस मोठा उपकारी होईल. तेव्हां त्याच्याकडून कांहींतरी बसीस घे, आणि त्याच्याच जबळ कांहीं दिवस चाकरीला रहा. याप्रमाणे व्यवस्था झाली झागजे तुला तेथील सर्व हकीकत समजेल. राक्षस मलयकेतूची उडावणी करून मोर्डे सैन्य घेऊन आमच्यावर स्त्रारी करणार आहे. त्यास्वारींत तुंही त्याच्यावरोबर ऐस. त्याचें सैन्य आमच्या शहराच्या जबळ येऊन पौंचले, क्षणजे पुढे असें कर. असें बोलून चाणवयानें त्याच्या कानांत कांहीं गोष्ट सांगितली.

याप्रमाणे चाणवयानें त्याला काय सांगावयाचें तें सांगितलें तेव्हां सिद्धार्थक हात जोडून—आपल्या आझे-

प्रमाणे सर्व करितों,’ असें बोलून त्याची आज्ञा घेऊन तो तेथून निघून गेला.

इकडे चाणक्य शार्फुरवाला हाक मारून द्याणाला, ‘अरे, कालपाशिक आणि हैदपाशिक या दोघां जमादारांना असे सांग कीं, महाराज चंद्रगुप्त यांनी तुम्हांला अशी आज्ञा केली आहे कीं, जीवसिद्धि नांवाचा क्षपणक येथे राहतो तो तुम्हांला माहीतच असेल. राक्षसाच्या सांगण्यावरून त्यानें विषकन्येकरवीं पर्वतराजाला मारले. तर हा जो त्यानें मोठा अपराध केला, त्या अपराधाबद्दल सरकारांतून त्याला देहांत शिक्षा झाली आहे. तर, हाच त्याचा अपराध सर्व शहरभर लोकांना जाहीर करून त्याचे पांच पाठ काढून त्याला शहरांतून त्वारित बाहेर घालवून घावा.’

याप्रमाणे आज्ञा होतांच शार्फुरव—‘आज्ञेप्रमाणे करितों’ असें सांगून जाऊ लागला, इतक्यांत त्याला पुणः हाक मारून चाणक्य द्याणाला, ‘वत्सा शार्फुरवा, अंमळ उभारहा. अरे, त्याला भाणखी असे सांग कीं, दुसरा एक अपराधी शकटदास नांवाचा कायस्थ, हा राक्षसाचा पक्षपाती असून त्याच्या सांगण्यावरून तो नेहमीं आमचा द्वेष करितो व तो केज्जीं धात करील याना कांहीं नेम नाही. तर त्यालाही शिक्षा केली पाहिजे. त्याचा हाच अपराध सर्व शहरभर जाहीर करून त्याला सुळावर चढवावा, असें सांग; आणि त्याच्या बायकापोरांला बंदिशाळेंत ठेवावै, असा डुकूम झाला आहे, असेही त्याला सांग.’

प्रमाणे चाणक्यानें आपली भसलत सिद्ध करून तिकडे पाठविलें. त्याची मसलेत अर्धिकृती

नव्हती, व ती कधीं फसेल, याचा त्याला संशय देखील
नव्हता; पण इतकेही करून राक्षस हातीं येईल किंवा
नाहीं याची त्याला मोठी काळजीच होती. तो आपल्या
टिकाणीं चिंता करीत असून मनांत झणाला, ‘मी इतका
हा सर्व प्रयत्न केला आहे, पण हा सफल होऊन राक्षस
माझ्या हातीं येईल काय!’

सिद्धार्थक चाणक्याची आज्ञा घेऊन पुढची तशारी
करण्यास गेला होता. नुकतेच शकटदासाच्या हातून
ज्या पत्राची नकल करवून आणविली होती, तें सिद्धार्थ-
काजवळच धावयाचें हेत्ते, झणून तो जाण्याची तयारी करून
परत चाणक्याकडे भाला, व चाणक्य, राक्षस माझ्या
हातीं येईल काय, असें आपल्या मनांत झणत आहे तों,
सिद्धार्थक अकस्मात् घेऊन झणाला, ‘महाराज, घेतला.’

आपल्या विचाराला अनुकूल असा अकस्मात् निघाले-
ला शब्द ऐकून चाणक्य आनंदित होऊन मनांत झणाला,
वाहवा! खरोखर या शब्दावरून राक्षसाला मी हातांत
घेतला असेच व्यटलैं पाहिजे!

सिद्धार्थकाला म्हणाला, ‘अरे, तूं घेतला झणतोस
तो कोण?’

सिद्धार्थक झणाला, ‘आपला निरोप मीं समजून
घेतला. तर आतों मी जातों, मला आज्ञा असावी.’

हें ऐकून चाणक्यानें मोहोर केलेला लखोटा त्याच्या
हातांत देऊन, ‘जा तुझी कार्यसिद्धि हेवो!’ असें झणून त्या-
ला निरोप दिला. लखोटा देने वेळीं पुढे त्याचें काय क-
रावयाचें तें उंधड सांगितलैं नव्हतें; तरी त्याच्या कानांत

जी कांहीं गोष्ट सांगितली होती ती त्याच्याच संबंधाची होती. द्वाषून सिद्धार्थक आणखी कांहीं न बोलतां मुकाढ्याने चाणक्याला नमस्कार करून निघून घेला.

काळपाशिक आणि दांडपाशिक यांना निरोप सांगण्याकरितां शार्ङ्गरव घेला होता, तो हतक्यांत परत येऊन चाणक्याला द्वाणाला, 'गुहमहाराज, आपली भाजा त्या दोघांनाही कळविली. त्यांनी, ' महाराज, चंद्रगुप्ताच्या हुकुमाप्रमाणे आतांच करितो, असें सांगितले आहे.'

हे ऐकून चाणक्य द्वाणाला, 'फार चांगले. आतो तू आणखी एक काम कर, द्वा आपल्या शहरांत चंदनदास नंवाचा प्रसिद्ध जवाहिन्या आहे, तो तुला माहीतच असेल. मला यावेळीं त्याची भेट ध्यावयाची आहे, तर त्याला लवकर बोलावून घेऊन ये.'

थाप्रमाणे गुहजींची भाजा होतांच शार्ङ्गरव चंदनदासाच्या घरीं जाऊन त्याला घेऊन आला. चंदनदास हा भोटा प्रतिष्ठित सावकार होता, व नंदाचा मुख्य प्रधान राक्षस, याच्याशीं त्याची विशेष मैत्री असल्याकारणाने त्याचें पूर्वीच्या दरबारांत मोर्टे वजन होते. वस्तुतः त्याला असें बोलावणे पाठविणे योग्य नसून त्याने त्याला मानही दिला नसता; पण विवारा करतो काय! चाणक्याचा असा कांहीं दरारा बसला होता की, त्याचा हुकुम अमान्य करण्याची तेथें कोणतीच छाती नव्हती. तेव्हां त्या भरीब चंदनदासाची कथा काय!

शार्ङ्गरवासहवर्तमान तो जब्देरी चाणक्याच्या घराज-कळ येऊन पोंचला. चाणक्याने बोलाविले आहे, हे ऐकू-

नव त्याच्या डारींत धडकी वसली होती. तो मनांत द्याणाला, हा निर्दय चाणक्याचें नांव एकलें असतां निरपराधी मनुष्याला देखील मोठी शंका उत्पन्न होते; मग मी तर बोलूनचालून अपराधीच आहें. आतां काय होईल कोणास ठाऊक! एकंदरींत परिणाम चांगला होईल असें वाटत नाहीं. ही पुढची गोष्ट मनांत आणूनच मी धनसेनादि आपल्या घरच्या मंडळीला सांगून आलों आहें. मला आपल्या घरीं बसवून घेऊन कदाचित् माझ्या पश्चात् तो आमच्या घराचा झाडा घेईल तर नीट बंदोबस्त ठेवा आणि राक्षसाचें कुदुंब आपल्या येथें आहे, तें त्यांच्या हातीं न लागे असें करा, असें मी त्यांला सांगितले आहे, कोणत्याही रीतीने राक्षसाचें कुदुंब त्यांच्या हातीं न निकालें द्याणजे झालें. माझे तो काय करणार असेल तें खुशाल करो! त्याविषयीं मी मुर्झीच पर्वी करीत नाहीं.

याप्रमाणे सचिंत झालेला चंदनदास हळुहळू चाणक्याच्या घराला येऊन पैंचला, व शार्ङ्गरवांने त्याला चाणक्याला भेटविला. तेव्हां चंदनदासांने मोठचा नम्रतेचे, 'आर्याचा जयजयकार असो!' असें झटले.

चंदनदास आपल्या जवळ आला आहे हे चाणक्याने पाहिले होतें, तरी मुहाम एकीकडे दृष्टि लावून तो आपल्या मनांत कांहीं गहन विचार करीत होता. त्या जव्हाहिन्याने नमस्कार केला, तेव्हां त्याच्याकडे पाहून—'याचे शेटजी, या, हे येथें आसन आहे यावर बसा,' असें द्याणाला.

हे ऐकून चंदनदास नमस्कार करून द्याणाला, 'नको, नको, आसनं कशाला पाहिजे? मनांत अपमान करावया-

नी इच्छा असून बाध्यत्कारीं पुष्कळ आदरस्त्वकार के-
ला, तर त्यापासून कांहीं संतोष होत नाहीं, ही गोष्ट आ-
पल्याला विदित नसेल असे नाहीं. मी आपला येथे
जमिनीवरच बसतों।

चाणक्य म्हणाला, ‘नाहीं नाहीं, तसे कसे होईल? तुम-
चा असा सत्कार करावयाचा, वें आहीं आधींच योजून
डेविलें आहे. तर ह्या आसनावरच तुझी बसले पाहिजे।’

चाणक्यासारखा क्रूर, आणि तो आपला एवढा स-
त्कार करीत आहे, तेव्हा यांत कांहीं तरी हेहु असला पा-
हिजे, असे चंद्रनदासाच्या मनांत आले. तथापि त्याच्या
म्हणण्याप्रमाणे केले पाहिजे म्हणून तो आसनावर बसला.

परस्परांचा कुशलसमाचार विचारणे क्षाल्यावर चाण-
क्य म्हणाला, ‘शेटजी, आतांशा तुमचा व्यापारधंदा
बरोबर चालला आहे ना? व्यापारांत चांगला नफा होत
आहे कीं नाहीं?’

चाणक्याकडून इतेके बहुमानाचें व अगत्याचें भाष-
ण कधीं कोणाच्या कानीं पडेल असे मुळींच व्हायचें
नाहीं, असे असून आज त्यांने इतकी साखर पेरली आहे,
तेव्हां कांहीं तरी आपल्यावर अरिष्ट येणार, अशी चंद्रन-
दासाला शंका आली. तो ह्याणाला, ‘आपल्या कुपेने
आमचा व्यापार यथास्थित चालला आहे।’

चाणक्य ह्याणाला, ‘बरें पण, शेटजी, चंद्रगुप्ताच्या
कारकिर्दीत कांहीं अन्याय घडत असून, तीमुळे पूर्वी-
च्या राजांच्या कारकिर्दीची लोकांना आडवण तर
होले नाहींना!’

चाणक्याचा हा प्रश्न मोठा भयंकर होता. कारण, चंदनदास हा चंद्रगुप्ताच्या विरुद्ध पक्षाचा असून, पूर्वीचे राजे नंद यांचा पूर्ण पक्षपाती होता. तो वरचेवर चंद्रगुप्ताच्या कारकिर्दीला दोष देऊन नंदाच्या कारकिर्दीनी तारीफ करीत असल्याचे चाणक्याच्या कानावर आले होते; द्वार्णन त्याने मुझाम त्याला हा प्रश्न केला. तेहां चाणक्याचा हेतु जाणून, चंदनदास घावरल्यासारखा होऊन, कानावर हात ठेवून झणाला, ‘शिवशिव ! तसें कोण झणेल ? शरद्वृत्तल्या रात्रीं उदय पावलेल्या पूर्णचंद्राप्रमाणे आनंद देणाऱ्या महाराज चंद्रगुप्ताला पाहून सर्व प्रजा अधिकच आनंदित होतात.’

बिचारा चंदनदास चतुर होता, तरी तें त्याचें बनियाशाही शाहणपण ! कारकुनी कावा त्याला मुळीच माहीत नव्हता. त्याने चंद्रगुप्ताच्या कारकिर्दीची जी तारीफ केली, ती केवळ चाणक्याच्या संतोषाकरितांच. अंतर्गत हेतु निराळाच होता. पण चाणक्याने तेंच त्याचें वाक्य जमेस धरले. तो झणाला, ‘शटजी, तुमच्या झणण्याप्रमाणे जर सर्व प्रजा चंद्रगुप्तावर प्रीति करीत आहेत, तर त्या प्रीतीचा राजाला कांहींतरी फायदा होणे अवश्य आहे कीं नाहीं !’

चंदनदासाला याचें उत्तर देणे कठीण पडले; पण त्या काळाजवळ नाहीं होय कांहींच म्हणतां येत नाहीं, म्हणून तो म्हणाला, ‘महाराज, आज्ञा करा. हा लोकांपासून काय व किती आपण इच्छितां तें सांगा. जेवढे पाहिजे तेवढे मिळायास कांहीं हरकत नाहीं.’

नंदराजाच्या कारकिर्दीत सावकार लोकांकडून वरचेवर मोठमोठाळ्या रकमाघेण्याची चाल होती. तेव्हां चाणक्याने प्रीतीचा फायदा मागितला तो कदाचित् द्रव्यरूपाचा असेल, असें चंद्रनदासाच्या मनांत आले होते. तो त्याचा हेतु समजून, चाणक्य ठांसून झाणाला, ‘शेटजी, हे चंद्रगुप्ताचे राज्य आहे, नंदाचें नव्हे. याची तुम्हांला चांगली आठवण आहेना! नेह द्रव्याचे लोभी हेते; म्हणून द्रव्य दिले झाणजे त्यांची बहाल मर्जी हेत असे; पण सांप्रतच्या कारकिर्दीत त्याचा कांहीच उपयोग नाही. सांप्रतचा सुमच्चा राजा चंद्रगुप्त, याला तुम्ही सुखासमाधानानें व संतोषानें राहिलां झाणजे झाले. तुम्हांला कोणत्याही प्रकारचे कळेश न व्हावे एवढीच त्याची इच्छा आहे. त्याला द्रव्याची अपेक्षा नाहीं.’

हे ऐकून चंद्रनदासाला मोठा आनंद झाला. आपल्या वर कांहीं तरी घाला बेणार, असें जें त्याच्या मनांत आले होते, तें चाणक्याच्या या बोलण्यानें नाहींसें झाले. तो झाणाला, ‘असें असेल तर आझां रयत लोकांवर सरकारचा मोठा अनुभव झाला असें झटले पाहिजे.’

चाणक्य झाणाला, ‘तर मग काय ती आझा करा?’ चाणक्य झाणाला, ‘थोडक्यांतच सांगतो. लोकांनी राजाच्या विरुद्ध बागू नये झणजे झाले. राजाला प्रजेच्या प्रीतीचा बदला पाहिजे तो हात.’

चंदनदास द्वाणाला, 'महाराज, असें काय द्वाणतां? राजाच्या विरुद्ध वागणारा असा कोण दुष्ट मनुष्य आपल्या लक्षांत यतो?'

चाणक्य द्वाणाला, 'दुसरे तिसरे कदाळा! त्यावैकीं पहिले तुळीच एक आहां, असें बाटलें तरी चालेल,'

हे ऐकून चंदनदास घामाघूम होऊन त्यांने कानावर हात ठेविले. तो द्वाणाला, 'शिवशिव! या गोष्टीचा संभव देखील नाही. गवताचा अमीबरोबर विरोध तो कसला?

चाणक्य द्वाणाला, 'होहो, नाहीं कसा! तूं कसा विरोध करतोस तें सांगतों. राक्षस हा राजाचा अपराधी आहे हे तुला ठाऊक आहेना? असें असून तूं अद्यापि त्याच्या कुँदवाला आपल्या घरीं बालगलें आहेस, तेव्हां तूं विरोधी नव्हेस तर कोण?'

चंदनदास घावरा होऊन द्वाणाला, 'महाराज, हे कुँदांला कोणीं अजाणत्या मनुष्यांने अगदीं खोटें वर्तमान सांगितले असेल.'

चाणक्य द्वाणाला, 'शेटजी, याविषयीं शंका घेऊं नका. हा संप्रदायच आहे. राज्यक्रांति झाली द्वाणजे पहिल्या राजाचे आपसंबंधी वौगेरे लोक—त्यांच्या मनांत नसले तरी—आपल्या द्वेषांच्या येथे आपलीं मुलेमाणसे ठेवून, देशांतराला जातात ही नेहमींचीच रीत आहे. आणि अशा गोष्टी झाल्या द्वाणजे त्यापासून केव्हां केव्हां मोठे अनर्थ होतात.'

चंदनदास द्वाणाला, 'आपण द्वाणतां तसें करीत असतील; पण तें मला ठाऊक नाहीं. अमात्य राक्षसांचे

कुदुंब त्यवेळीं (राज्यक्रांतीच्या वेळीं) आमच्या येथे होते;—'

चाणक्य द्याणाला, 'तुमच्या बोलण्यांत कांहीं ताळ नाहीं. भारीं तुझीं ती शोष खोडी म्हणाला, आणि आतां म्हणतां कीं, राक्षसाचे कुदुंब आमच्या येथे होते. तेव्हां हा दोन्ही वाक्यांचा परस्पर विरोध येत नाहीं काय?'

चंदनदास म्हणाला, 'एवढेच कायते. माझ्या बोलण्यांत कपट आहे असें आपणांला बाटते ना?'

हे ऐकून चाणक्य द्याणाला, 'चंद्रगुप्त राजा असतां कपटाचे नांव देखील घेऊ नका. मुकाट्यानें राक्षसाचे कुदुंब आमचे हवालीं करा आणि आपण निष्कपटी व्हा कसे!'

चंदनदास पुन्हा मोठ्या नम्रतेने द्याणाला, 'महाराज, अशी काय आज्ञा करतां वरे! राक्षसाचे कुदुंब आमचे घरीं होते; पण—'

चाणक्य द्याणाला, 'वरे, तसें कां होईना? तुमच्या घरीं होते, तर तें सांप्रत कोठे गेले?'

चंदनदास द्याणाला, 'मला काय ठाऊका?'

हे ऐकून चाणक्य हंसून म्हणाला, 'हं हं, तुझांला ठाऊक माहीं काय? तें कसें ठाऊक नसेल वरे? शोटजी, नीट विचार करा. भय तर तुमच्या अगदीं मस्तकावर घेऊ वसले आहे, आणि अशा उडवाउडवीने त्यापासून तुमची सुटला दृष्टी मनात द्याणाला, 'मस्तकावर मेघां-

वा कडकडाट होतो आहे, आणि प्रिय मनुष्य* तर दूरच
राहिलें, तेव्हां हे काय संकट प्राप्त झालें? विषाचा परिहार
करणाऱ्या औषधि राहिल्या दूर हिमाचलावर, आणि सपाँ
येऊन बसला आहे डोक्यावर, अशा प्रकारची यावेळीं
माझी अवस्था झाली आहे.'

चाणक्य पुन्हा डोळे वटारून ह्याला, 'आणखी दुसरे
असें आहे कीं, विष्णुगुप्तांने (आपण) जसा नंदाचा
उच्छेद केला, तसाच राक्षस चंद्रगुप्ताचा उच्छेद करील असें
समर्जू नकोस हं. दुसरे असें पहा, मोठे पराक्रमी, तसेच नी
तिकुशल असे वक्तनासादि प्रधान यश करीत असून राजा
नंद जिवंत असतांही, जी राज्यलक्ष्मी त्यांच्यांने स्थिर
करवली नाहीं, व जिचे तुकडे तुकडे झाले, ती सर्वे
आज एककून चंद्रिकेसारखी सर्वे जगाला प्रकाश कर-
णारी चंद्रगुप्तराजापासून निराळी करण्याला कोण समर्थ
होणार आहे? शेटजी, फार काय सांगावें? हत्तीच्या
गंडस्थलाचा आस्वाद घेतल्यामुळे संध्याकाळच्या चंद्राच्या
कांतीसारखी आरक्त दिसणारी, व सहज जांभई देत असतो
उघडलेल्या मुखांतून बाहेर स्फुरण पावणारी, अशी सिं-

* हे चाक्य अंगद गृह आहे. प्रियविरहित असलेल्या झीला मेघगर्जना
फारच असद्य होऊन तिला आपल्यावर हे एक मोठें अरिष्टच कोसळले,
असें वाटते. त्या अरिष्टाचा परिहार प्रियजनाच्या दर्शनावांचून होत नाही.
प्रकृतस्थळीं चूनवास हाच कोणी एक विरहिणी की, चाणक्याची आज्ञा ही
मेघगर्जना व राक्षस हा प्रियजन असें घ्यावें. चाणक्याच्या आज्ञारूप
मेघगर्जनेपासून ओढवणारे अरिष्ट राक्षसरूपी प्रियजनाच्या दर्शनातै निवृत्त
झाले असते; पण तो दूर राहिल्यामुळे निरुपाय झाला, असा अभिप्राय.

† या वाक्यांतही औषधि ह्याणजे राक्षस व सर्वे ह्याणजे चाणक्य असे
घ्यावें.

हाची दाढ उपटून काढण्याचा प्रयत्न करण्याला यावेळी
कोणे बाबा तयार झाला आहे?

चंदनदास हाहि, जुनापुराणा व अनेक राजकीय घाल-
मेली पाहिलेला, मनुष्य होता. चाणक्याने मोठचा ता-
ठचाचे भाषण केले ते त्याला सहन झाले नाही. तो म-
नांत झाणाला, याची ही बदबू अगदी असद्य आहे; पण
एका अर्थी पाहिले तर, दुर्दैवाने, हा द्याणतो त्याप्रमाणे,
भोष्टी झाल्या आहेत खन्या. तेव्हां याची ही गर्जना यावेळी
आपल्याला ऐकून घेतली पाहिजे.

चंदनदासादीं चाणक्याचे याप्रमाणे बोलणे चालले आहे
तोच, कालपाशिक आणि दृढपाशिक यांनी, डीवसिद्धि
नांवाच्या क्षणकाला चाणक्याच्या आज्ञेप्रमाणे मुसक्या
बांधून शहरभर फिरविण्यास बाहेर काढले. जीवसिद्धि हा
कोण होता, हें वाचकांस डाऊक असेलच. हा चाणक्याचा
परम मित्र इंदुशर्मा नांवाचा जो ब्राह्मण होता, तोच होय.
चाणक्याच्या सोंगण्यावरून तो मुळाम राक्षसाच्या पक्षाला
अनुसरून त्याच्या तफेने लोकांची उठावणी करण्याचा प्रयत्न
करीत होता. पण हें सर्व त्याचे कृत्य बाशात्कारी होते.
चंद्रगुप्ताच्या व चाणक्याच्या विहऱ मसलती केल्याने
राक्षसाच्या पक्षाची मंडळी त्याच्यावर अधिक खिश्चास
देवीत होती, व त्या निमित्ताने त्याला अंतर्गत भेद कळून
येत असत; व ती सर्व हकीकत तो वरचेवर चाणक्याला
कळवीत असे, सांप्रत चाणक्याने त्याला शहरांतून हाकून
देण्याचा हुक्कूम दिला, त्यात तरी विशेष प्रकारचा कांहीं
मतलब आहे, व तो पुढे योग्यवेळीं व्यक्त होईल.

जीवसिद्धि हा विशेष लोकप्रिय झाला असल्याकारणार्थे, त्याच्या मुसक्या बांधून त्याला शहरांतून हाकून देत आहेत हे पाहून, जिकडे तिकडे मोठी गडबड उडाली. शेकडो मनुष्य त्याच्याबरोबर आरडत ओरडत निघाले. तो गलबला ऐकून चाणक्य घावरल्यासारखा होऊन, त्याने शार्दूरवाला, हे काय आहे तें, पाहून ये असें सांगितले. शार्दूरव बाहेर जाऊन पुनः आंत येऊन ढणाला, 'गुहम-हारज, चंद्रगुप्ताच्या आज्ञेने राजद्रोह करणारा क्षपणक जीवसिद्धि याचे पांच पाठ काढून त्याला शहरांतून हाकून देत आहेत; दुसरे कांहीं नाहीं.'

चाणक्याला सर्व माहीतच होते, पण चंदनदासाला दहशत बसण्याकरितां जणुं काय आपल्याला त्यांतील कांहींच माहीत नाहीं असें दाखवून तो ढणाला, 'अरे! क्षपणका, तुझी आणि अशी अवस्था व्हावी काय! वरें वरें, राजद्रोहसंचे फळ कसें असतें त्याचा तुला चांगला अनुभव येऊ दे.' इकडे चंदनदासाला ढणाला, 'अदो शेटजी, पाहिलेवर? हा राजा चंद्रगुप्त असा मोठा कडोर आहे. त्याचा अपराध करणारे जे कोणी असतील त्यांना तो अशी जबर शिक्षा करतो. मी तुमच्या हितावी गोष्ट सांगतो. मिच्चाचे सांगणे अवश्य ऐका, आणि मुकाट्याने राक्षसाचे कुटुंब माझ्या हवालीं करा. असें केलेत ढणजे चिरकालपर्यंत तुमच्यावर राजाची मेहरबानी होऊन सुखाचा अनुभव घ्याल.'

चंदनदास हा मोठा दृढनिध्यी मनुष्य होता, व राक्षसाशीं त्याची विशेष मैत्री होती. चाणक्याने त्याला अशी दहशत घातली तरी तो मुळींच घावरला नाहीं.

तो द्वाणाला, 'राक्षसाचें कुटुंब माझ्या घरी मुळीच नाहीं; तें मी देऊ कोठूनी!'

जीवसिद्धि हा राक्षसाच्या पक्षाचा आहे, असें चंदन-हास समजत होता, तेव्हां त्याची शहरांतून धिंड काढून त्याला हांकलून दिलें हे पाहून चंदनहासाला खेद होण, त्याच्यावर दहशत बसेल असें चाणवयाला वाटले होतें, झाणूनच त्यानें अशी कांहीं योजना करून ठेविली होती कीं, आपण चंदनहासाशीं अशा गोष्टी करीत असतां जीवसिद्धीला हांकलून दिल्याचें वर्तमान त्याला समजावें, तथापि त्याचा कांहेएक उपयोग झाला नाहीं.

जीवसिद्धीकी धिंड निघाली, इतक्यांत शकटदासाचिवयांने हुक्म केला होता, तो अमलांत आण-प्याची तयारी झाली. शकटदास हा त्या दरबारांतला नंदाच्या वेळचा मुख्य चिटणीस होता. अर्थात् तो मोदा कामदार असल्यामुळे पुष्कळ लोकांशीं त्याचा स्नेहसंबंध होता. चाणवयाच्या हुक्मावरून कालपाशिक आणि दैडपाशिक या दोघांनीं त्याच्या मुसव्या बांधून, सुळावर देण्याच्या ठिकाणाकडे ते त्याला घेऊन जाऊ लागले. यामुळे त्याच्या बरोबरही पुष्कळ लोकांचा घोळका निघाला. पुनः गलबल झालेली ऐकून चाणवयानें, हे काय आहे ते पाहून येण्याविषयीं सांगितल्यावरून शार्फरव बाहेर जाऊन पुन्हा आंत येऊन द्वाणाला, 'गुरुमहाराज, राजद्रोह करणारा तो शकटदास नंवाचा कायस्थ, त्याला' सुळावर चढविण्याकरितो नेत आहेत. त्याचा शकटदास आहे.'

चाणक्य द्वाणाळा, 'असें काय! ठीक आहे. आपल्या वाईट कर्माचें फळ त्याला चांगले अनुभवूंदे.' पुनः चंद्रनदासाला द्वाणाळा, 'शेटजी, हा राजा चंद्रगुप्त आपला अपराध करणाऱ्याच्या संबंधानें किती कडक आहे हे तुझांला समजलें ना! तुझी राक्षसाच्या कुटुंबाला छेपवून डेविलें ही गोष्ट तो कधींही सहन करणार नाहीं, तेव्हां दुसऱ्याची बायकों देऊन आपल्या बायकोंचे रक्षण करा व प्राणही वांचवा.'

चंद्रनदास द्वाणाळा, 'महाराज, मला काय आपण भय दाखवितों! राक्षसाचें कुटुंब माझ्या घरीं असेल तर मी देऊ, का नसलें तरी देखील दिलें पाहिजे? राजा उम शासन करणार, तो अपराध्याला करील, कीं निरपराध्याला करील!'

चाणक्य द्वाणाळा, 'चंद्रनदासा, अद्याप विचार कर. तूं द्वाणतोस त्याप्रमाणे खरोखरच तुझा निश्चय आहे!'

चंद्रनदास द्वाणाळा, 'होहो, खरेंच. माझा हा पक्का निश्चय आहे.'

चाणक्याला, युक्तिप्रयुक्तीनें राक्षसाचें कुटुंब चंद्रनदास आपल्या हस्तगत करतो किंवा नाहीं, हे पहावयाचें होतें. त्याला मारावें किंवा दुसरे कांहीं करावें, असा त्याचा मुळीच इरादा नव्हता. तथापि बाद्याळ्यारें त्यांनें जेंभाषण केलें, त्यावरुन चंद्रनदासावर कांहींतरी भयंकर प्रसंग घेणार, हे अगदीं उघड दिसत होतें. असें असूनही चंद्रनदासांनें दृढ निश्चय दाखविला हे पाहूत चाणक्याला मनापासून फार आनंद द्वाणाळा. तो मनांत द्वाणाळा, शावास

चंदनदासा, तुझी धन्य आहे! दुसऱ्याची वस्तु (बायको) समर्पण केली असतां, तीपासून सहज मोठा लाभ होणार, व ती न समर्पण केल्यास प्राणांतिक संकट येणार, अशा प्रसंगी ती वस्तु न देतां, आपले प्राण संकटांत प्रडले तरी चित्रा नाहीं, असे द्याणणारा एका *शिविराजाच्युन दुसरा कोण आहे? चंदनदासाला द्याणाला, 'शेदजी, मुनः किचार करा. हा तुमचा निश्चयन आहे?'

चंदनदास द्याणाला, 'होहो, वरचेवर काय सांगावे?'
द्याणाला जोके लाल करून चाणक्य म्हणाला, 'दुष्ट वाणगडा, थांब, राजाचा राग कसा असतो याचा अनुभव घेवा.'

चंदनदास म्हणाला, 'होहो, त्याविषयीं भी तथारच आहे. तुमच्या अधिकारांत जेवढी काहीं शिक्षा दावयाची असेल तेवढी खुशाल द्या.'

हें ऐकून चाणक्य शार्ङ्गरवाला हांक मारून म्हणाला,
'अरे, माझ्या आज्ञेने काळपाशिक आणि दंडपाशिक

* उत्तीर्ण नांवाच्या देशांग शिविनामक प्रसिद्ध राजा होता, त्ये मोठा उदास व दयाकृ आहे अशी चैकडे विशेष प्रसिद्ध होती. एके दिवशी त्याची भरीका पाण्याकरितां कवडा आणि ससाणा यांची रुपें धारण करून अडुक्यां आम्ही व इच्छ त्याच्याजवळ प्राप्त झाले. कवडा हे ससाण्यांचे गम्भ असत्यामुळे तो न्योच्यावर झाडप घालण्यास तयार झाला असून कवडा भयभीत होऊन शिविराजाच्या मांडीवर येऊन वसला. ससाण्यांने ते ओपले भवय देण्याकिंवयीं राजाची पुष्कल प्रथेना केली; पण राजाने ते दिले नाही. जेवटीं त्या कवयाबदल पाहिजे हे देण्यास तयार झाला असतो-ही ससाण्यांने ते कदूल केले नाहीं, व कवयाच्या भारभार आपल्या अंगांचे मांत्र कशील वृक्ष आपले राजी होईन, असे संगितल्यावरून हाजारे आपले घार नाही दिल. त्याचे हे उत्तरांकण हजार व जाती कार दंतुष्ठ होऊन असेही उत्तरांकण आहे. त्याचा कथा सहस्रांना नामदर्शक द्यावली आहे.

याना सांग की तरफ दुर्गपालक लकडे चौथ्य शिक्षा द्या.
अथवा, हलकाते कशाला? तूने असूं दे. दुर्गपालक आणि
विजयपालक याना सांग की, याचे सार घरदार लेटून
पोरचाळासहवर्तमान याला सत्त्व कैदेत ठेवा. मी चंद्रगु-
प्ताली याच्या संबंधाने काय सांगावयाचे तें सांगेन. आणि
मग तोच ह्याला प्राणांतिक शिक्षा देण्याविषयीं हुक्म करील.

गुरुजींची आज्ञा ऐकून शार्झरव चंदनदासाला ह्यां-
ला, 'शेटजी, वला. असे इकडून या.'

हे ऐकून चंदनदास तत्काळ उडला, आणि चाणवया-
ला येतो म्हणून सांगून, शार्झरवाबरोबर निघाला. या-
वेळी त्याचा सर्वस्वीं नाश हैण्याचा प्रसंग आला होता,
तसेच त्याला त्यावइल फारसे वाईट वाटले नाहीं. आप-
ल्यासवत्त्या अन्यायावइल आपल्याला शिक्षा झालेली
नसुल सिंत्राच्या कार्याकरितां झाली आहे, याचला
एके प्रकारे समाधानच वाटले.

चंदनदास निघून गेल्यावर चाणवय अनेदित होऊन
आपल्यांची ह्याणाला, होहो, भातां मात्र खरोखरच राक्षसं
माईया हातीं आला. कारण, हा चंदनदास त्याचा अ-
त्यंत प्रियमित्र आहे. राक्षसाकरितां त्याच्या अपल्का-
लीं जसा हा प्राणत्याग करण्याविषयीं तयार झाला आहे,
तसेच त्याचे पाश घेऊन असे समजून, राक्षसालाही आपण
जिवंत रहावे असे वाटणार नाही.

शकउद्दासाला उल्लावर चढविण्याविषयीं हुक्म झाला
असून सिद्धार्थकाला आंतून काय सूचना झाली होती तें पूर्वी
सांगितलेंच आहे. त्याप्रमाणे सर्व तयारी करून सिद्धार्थ-

कानें शकटदासाला तेथून पळवून नेले, आमुळे बरीच गडबड उढाली. शार्झरवानें हे वर्तमान चाणक्याला सांगितले, तेव्हां चाणक्य मनांत म्हणाला, दाखला सिद्धार्थ-का, मा' ओजलेल्या कामाला आज तु आरंभ केलाल्या.

शकटदासाला पळवून नेऊन राक्षसाकडे पैहचवावा असें चाणक्यानें सिद्धार्थकाला सांगितलेच होतें; पण ही गोष्ट त्याला प्रसिद्ध करावयाची नव्हती. बाह्यात्कारे त्याचा हुक्म निराळ्याच प्रकारचा होता. त्याप्रमाणे शार्झरवानें शकटदासाला सिद्धार्थकानें पळवून नेले, हे वर्तमान सांगतांच तो आपल्याला राग आल्यासारखे दाखवून झाणाला, 'एकूण आमच्या हातावर तुरी देऊन शकटदास पळाला' ते कालपाशिक आणि दंडपाशिक यांच्या सुरक्षामुळे असें झालें असाविं बरे, वत्सा शार्झरवा, लवकर जाऊन या भागुरायणाला सांग की, तु होईल त्या रीतीने शकटदासाला पळडून आणण्याची तजवीज कर.'

हे एकून शार्झरव भागुरायणाला चाणक्याचा हुक्म कळवावाक्षास गेला, तो भागुरायणही पळून गेल्याचे त्याला समजले, तेव्हां दुर्घित होऊन परत येऊन ते वर्तमान चाणक्याला कळविले.

भागुरायण पळाला, तो देखील चाणक्याच्या सांगण्यावरूनच शार्झरवानें तो गेला हे वर्तमान सांगतांच, चाणक्य मनांत म्हणाला, जाऊ दे, खुशाल जाऊन कार्यसिद्ध करून येऊ दे. बाह्यात्कारे राग आल्यासारखे दाखवून शार्झरवाला झाणाला, 'वत्सा शार्झरवा, पहातोस काय? माझ्या आज्ञेने भद्रभट पुढीलज्जा, हिंगरात, बळगुप्त, राजसेन, रेहिताक्ष आणि विजयवर्मी थांना सांग की,

लवकर सुदूरग केल्यात द्युम दृष्ट भगुयणाला पकडून
मारूया उच्छवले चहिला.

जिन्हीज्ञा भोक्या शार्ङ्गरवाला आ कारस्थानी गुरुजीं
चें दुखकाय माहीत! तो त्याची आज्ञा होतांच भद्रभट
इत्यादिकांना त्याचा हुक्कूम सांगण्यास बेळा, आणि शोध
करून पहातो तों तेहो गेले असें समजले, तेव्हों घावरा
होऊन परत गुरुजीजदक थेऊन झणाला, ‘ठे! सरोंच वि-
परीत झालें आहे. आपण सांगितलेले ते भद्रभट इत्यादि-
कही आज पहाडेसच पळून वेले! ’

हे एकून चाणक्याला मनापासून आनंद झाला, तो म-
नांत झणाला, जाऊंदेत. त्यांचा मार्म त्यांना सुखकर होवो!
शार्ङ्गरवाला झणाला, ‘वसा, यकूण ते साई पळून वेलेना!'
जाऊंदेत वेटे. त्यांच्यावहिल विषाद बाळगण्याचे काहीं
वाढून नाहीं. असे पहा, जे मनांत काहीं हेतु पळून गेले
बालकल ते खुशाल जावोत. ‘आतां जे बालक याहिले
याहील तेही जाण्याविषयीं कडेकोट तयारी करणारे तर
काहीत बापडे. योंकाडीं गूर सरदारांपेक्षांही अधिक ब-
ल्कुक्कुव नंदाचा उच्छेद केल्यानें जिचा महिमा सर्व लोकांला
विद्रित झाला आहे, अशी माझी कुद्दि गेली नाहीं हाणजे
वसा आहे! तुसन्या कोणाचीही मला जरूर नाहीं.’

आसनावरून उदून आकाशाकडे दृष्टि लावल चणाला,
‘त्यांच्या भद्रभट इत्यादिकांना मी असला प्लॅन आणितों!’
मनांत इटीला, दुरुत्या राक्षसा! आतो कोर्डे, जाशील
वरे! लवकरच—आपल्या इच्छेप्रमाणे सच्चार करणारा, व
ज्याची दान (सूर) शक्ति भीती उच्छवल आहे, असा भ-
दोन्मत्त होऊन स्वैर किरणांया जगली हस्तप्रमाणे, उ-

नमत ज्ञालेला जो तूं त्या तुला आपल्या बुद्धीच्या योगाने
मीं जखडून टाकून चंद्रगुप्ताकरिता मी तुझ्या पायांला
फांस लातीन यांत कांहीं संशय नाहीं.

चाणक्याने, ज्या मलयकेतूचा राक्षसाने आभय केला
होता, त्याचे सर्व सैन्य नाहींसे करून, राक्षसाला अगदीं
गोगलगाईसरखा करून आपले म्हणें त्याच्याकडून कबूल
करवावें, असा विचार केला होता. या कामीं आपले
विश्वासू मनुष्य मलयकेतु व राक्षस यांच्याजवळ त्याला
ठेवावयाचे होते. कुसुमपुरांत राहणाऱ्या आपल्या पक्षा-
च्या लोकांवर राक्षस बहुतकरून विश्वास ठेवण्यास संशय
घेणार नाहीं, द्यून त्याने ही मुहान मसलत केली होती.
वर सांगिनलेल्या मंडळींत शकटदास मात्र चाणक्याचा
मनापासून देष करणारा होता. बाकी, सिद्धार्थक, जीव-
सिद्धि, भगुरायण, भद्रभट इत्यादि मंडळी चाणक्याची
पूर्ण पक्षपाती असून, ते त्याच्या कामाकरितांच झटक होते.
तरी बाह्यात्कारें चंद्रगुप्ताच्या विश्व बडबड करावयाची व
त्याच्या विश्व नेहमीं कांहीं गसलती करावयाच्या, असा
त्यांनी क्रम चालविला होता. यामुळे अर्थात् ते राक्षसाच्या
पक्षाचे आहेत असे निकडे प्रसिद्ध झाले होते.

राक्षसाच्या पक्षाचे जे कोणी असतील त्यांना आतां
कुसुमपुरांत राहणेह मोर्टे धोक्याचे आहे असे, शकटदासा-
ला सुलावर देण्याचा हकूम दिला याचरून, सर्व लौकास
माहीत झाले. व हेच निमित्त करून, आळांस रक्षण कर-
णारा निकडे कोणी नाहीं असे सांगायाला लाकून भद्रभ-
टादिकांना चाणक्याने पळवून लावले. तेव्हां अर्थात् ते
राक्षसाच्या विश्वासाला पात्र झाले! हा प्रकार पुढे येईलच.

भाग दुसरा.

कुसुमपुरांत काय काय मसलती चालल्या आहेत तें स-
मजून घेण्याकरितां राक्षसांने विराधगुप्त नंवाचा एक आ-
पला विश्वासू हेर तिकडे पाडविला होता. तो कुसुमपुरांत
जाऊन तिकडील इक्कित समजून घेऊन परत राक्षसाकडे
आला. आपली कोणाला ओळख पटू नये, झणून त्यांने
गाहडच्याचा वेष घेतला होता, दोहोंकडे दोन वेळूचे करडे
शिक्क्यांत घालून ती कावड त्यांने आपल्या खांदावर घेतली
होती. सर्वांगाला राज लावली असून कंबरेला कांचा गुं-
डाळला होता, व डोक्याला एक भगवी चिंधी बांधली हो-
ती. हातांत पुंगी व हाडे घेतलीं होतीं. या प्रकारचा
सर्प खेळवून पोट भरणाऱ्याचा वेष घेऊन तो फिरत फिर-
त राक्षसाच्या घराजवळ आला. तो आपल्याशींच झा-
णाला, जे तंत्राची युक्ति जागून यथास्थित मंडल लिहिता-
त, व जे आपला मंत्र गुप्त राखतात, ते सर्पराजाची सेवा
योग्य प्रकारे करूँ ^{*}जाणतात.

विराधगुप्त राक्षसाच्या घराजवळ येत आहे इतक्यांत
त्याला वार्टेन एक गृहस्थ मेटला. त्याला याचा विचित्र
वेष पाहून मोर्डे कौतुक वाटल्यावरून, तूं कोणझणून त्यांने
त्याला विचारले.

विराधगुप्त झणाला, 'मल्या गृहस्था, मी सर्प खेळवि-
णारा गारुडी आहे. माझे नांव दीर्घविष.' कसलेही जलाल

^{*}या वाक्यांतील तंत्र, मंडल आणि मंत्र या शब्दांत झेप आहे. विराध-
गुप्तांने साप खेळविगऱ्यांनें सोंग घेतलें होतें त्याला अनुसून अर्थ कराव-
याचा तो वर दिलाच आहि, पण हेच वाक्य राजाकडीही लागते. तंत्र
म्हणजे राजाचे कामदार वगैरे लोक, मंडल म्हणजे राज्य, मंत्र म्हणजे मसलत
हिंने योग्य रक्षण झालें असतां राजांचे रक्षण होते, असा अभिप्राय.

विष असलें तरी स्याचा वेग मी जिरवितों, म्हणून लोकांनी माझे हें नांव डेविलेआहे.’

तो गृहस्थ द्याणाला, ‘माझीही सर्पाशीं खेळण्याची इच्छा आहे.’

विराधगुप्त द्याणाला, ‘तर मग तुझी येथें कोणता धंदा करीत असतां?’

गृहस्थ द्याणाला, ‘मी राजदरबारांत चाकरी करीत असतों.’

विराधगुप्त द्याणाला, ‘तर मग तुझी सर्पाशीं खेळतच आहां!’

गृहस्थ द्याणाला, ‘तें कसें?’

विराधगुप्त म्हणाला, ‘अहो, असें सांगतात कीं, विषारी माणि, मंत्र, औषधि इत्यादिकांत कुशल असणारा, सर्पाळा खेळविणारा, उन्मत्त हत्तीवर बसणारा, राजदरबारांत सेवा करणारा, आणि लढाईत आपल्याला जय मिळाला म्हणून बेफारम वागणारा; हे कधींना कधीं तरी नाश पावल्यावांचून रहात नाहींत.’

तो गृहस्थ द्याणाला, ‘वरें, पण तुझ्या या पेटान्यांत काय काय जिनसा आहेत?’

विराधगुप्त द्याणाला, ‘माझें पेट भरण्याचें साधन सर्प, तसेच कांहीं चिषापहारी औषधें, हीं यांत भरलीं आहेत, दुसरें कांहीं नाहीं.’

गृहस्थ द्याणाला, ‘तर मग तीं पहावीं अशी माझी इच्छा आहे.’

विराधगुप्त द्याणाला, ‘तें खरें; पण नीं दाखविण्यासारखी ही जागा नाहीं, हा जवळच मोडा वाढा दिसतो आहे, तेथें चला द्याणजे दाखवितों.’

गृहस्थ द्विणाला, 'अरे बापरे ! तें घर कोणार्हे तें सम-
जलास का ? तें अमात्य राक्षसानें घर. तें आमच्या सार-
ख्याचा प्रवेश देखील होणे कडीण.'

हे ऐकून विराधगुप्त द्विणाला, 'तर मग सुद्धी आपले आल्या
वाटेने खुशाल जा. मी वरोघर भिक्षा मागणारा असल्यामुळे
मला द्या वाढाऱ्यांत जाण्याला कांहीं अटकाव होणार नाहीं.'

विराधगुप्तांचे हें वाक्य ऐकून तो गृहस्थ तडक पुढे
चालता झाला. इकडे विराधगुप्तही तोंडाने कांहीं म्हणत
ब्यणत, राक्षसाच्या वाढाच्या दरवाज्यांत आला, आणि
मनांत म्हणाला, पुढे काय होईल कोणास डाऊक ? चंद्रगुप्त
आर्य चाणकथाच्या मसलतीने वागतो आहे हें पाहुन मला
आमचे प्रधान राक्षस यांचा प्रयत्न अगदीं व्यर्थ आहे असें
वाटते. आणि इकडे राक्षसाच्या सल्लामसलतीने वागणाच्या
मल्यकेतूकडे पाहिले द्यागजे, चंद्रगुप्त सावंभौम पदवीपा-
सून चळला असेंच वाटते. यामुळे एकंदरींत कांहीं निश्चय
करितां येत नाहीं. चाणक्याची बुद्धि हीच कोणी एक
दोरी तिने जिन्हे अंग घृष्ण बांधले आहे अशी, मौर्य राजा
चंद्रगुप्त, याची लक्ष्मी एक वेळ स्थिर आहे असें वाटते.
पण पुगः उपायरूपी हातांनी राक्षसानें तिला ओढून घेतलें
आहे असेही वाटते. एकंदरींत द्या दोघां बुद्धिशाली
उच्चम प्रधानांचा विरोध पडल्यामुळे नंदाची कुलपरंपरा-
गत संज्ञलक्ष्मी संशयांत पडली आहे शांत कांहीं संशय
नाहीं. कारण, परस्परांचा विरोध करणारे हे राक्षस
आणि चाणक्यरूपी दोघे गदोन्मत्त अंगली हक्की लढत
असून, या दोघांच्या मध्ये भयभीत झालेल्या हत्तिणी-
सारखी ती राजलक्ष्मी खिळ व्होत आहे. असो. ते

दोघेही समर्थन आहेत. कोणाची सरशी होइल तें पुढे
दृष्टीस पडेलन. आपण आपला धनी राक्षस याची मेट
घेऊन त्याने सांगितलेल्या कामाचे काय झाले तें त्याला
कळवार्थे म्हणजे झाले. असा विचार करून विराधुम
आंत आला.

यावेळी राक्षस एका मऊ रुजाम्यावर चिंताक्रान्त होऊ-
न बसला होता. त्याच्याजवळ एक हुजव्या मात्र उभा
होता. राक्षसाला किती दुःखे प्राप्त झाली होती, व चिंतेने
त्याचे अंतःकरण किती उत्तम झाले होते, याचे वर्णन देखील
करतां येत नाही. तो आपले यजमान नंद यांचे स्मरण
करून डोळ्यांत अशु आणून झणाळा, हाय हाय! यापरते
आणखी दुःख तें कोणते? न्याय, पराक्रम, उत्तम गुण
यांच्या योगाने शब्दूना समूल उच्छेद करून सर्वांला अजिज्य
झालेले यादव जसे आपल्या कृतीने नाश पावले, तसें नंदाचे
एवढे मोठे कुल निर्दय दैवाने नाहीसें करून टाकल्यामुळे
रात्रेदिवस चिंता आणि शोक यांनी व्याकुल होऊन मी
आपल्या धन्याच्या शत्रूना सृऱ उगंविण्याचा प्रयत्न करीत
आहे. परंतु त्याचा काथ उपयोग? त्यांच्यापैकीं कोणी तरी
जिवंत असता, तर भाइया या कृत्यांचे सार्थक झाले
असते. सांप्रत, भित नसतां चिंते काढण्याचा प्रयत्न करा-
वा, त्याप्रमाणे हे भाईं कृत्य आहे. सांप्रत मी आपल्या
यजमानांवांचुन अगदी परकी अशा या मल्यकेतूची
चाकरी पतकरली आहे. ती पहिल्या स्वामीविरची माझी
भक्ति कमी झाली म्हणून, किंवा आपली ऐन यथेच्छ
चालावी झणून, अथवा प्राण जातील या भयाने, किंवा
आपली प्रतिष्ठा वाढावी झणून, पतकरली आहे, असे

नाहीं; तर, माझा मुख्य हेतु असा आहे कीं, शत्रुचा वध करून, परलोकांत असणाऱ्या आपल्या नंदमहाराजांच्या आल्याला हें वर्तमान ऐकून संतोष व्हावा!

आकाढ्याकडे पाहून डोळ्यांत अशु भाणून पुनः झाणाला, ‘भगवाति, कमलालये लक्ष्मि, खरोखर तुला गुणांची म्हणून पारखच नाहीं असें वाटतें; कारण, तुला नेहमीं आनंद देणारा असा महाराज नंद, याला सोऱ्हून, त्याचा शत्रु भौर्य चंद्रगुप्त, याचा काय झणून तूं आश्रय केलास तें सांग वरै? मदेन्मत्त हत्ती मरण पावला असतां त्याच्या गंडस्थलांतून वाहणारी मदाची धारा जशी तेथल्या तेयेंच माहिंशी होते, तशी तूं नंदावरोबर कीं नाहिंशी झाली नहींस?’

‘खरोखर तूं अकुलीन आहेस असें वाटतें. कारण, ज्यांचीं कुले विशेष प्रसिद्ध आहेत असे हा पृथ्वीवरील सर्व राजे काय जळून नाहीसे झाले, म्हणून तूं हा नीच कुळांतल्या चंद्रगुप्ताला वरलेंस? अथवा तुड्याकडे तरी काय दोष आहे? मोहोळाच्या फुलासारखी अल्यंत चपल अशी नागरिक स्थियांची बुद्धि, पुरुषाचे गुणावगुण पहाण्याचे कामीं अगदीं चढल्यासारखी होते. तेव्हां तुळीही तशीच अवस्था झाली असेल!’

अंमळ राग आल्यासारखें करून म्हणाला, ‘दांडगे लक्ष्मि, आतां तुळी भी खोड मोडतों. तूं त्या दुष्ट चंद्रगुप्ताचा आश्रय केला आहेस, नाहीं? त्यालाच मी नाहींसा करतों, झाणजे तूं निराश्रित कोटे राहील ती पाहांया.’

पुनः कांहीं विचार करून झाणाला, माझा प्रियमित्र चंदनदास याच्या वरीं मी आपलें कुटुंब ठेवून आलों हें फार

योग्य केले. कारण, कुमुप्पुर शत्रूपासून सौडवून घेण्याच्या कांहीं राक्षस उदासीन झाला नाही, असें त्यावरून लोक अनुमान करतील. माझीं वायकापारेंच तेथें आहेत तेव्हां मला तिकडूचे अगत्य आहे हें सहजच उघड होते.

आणि यावरून तेथें आमच्या पक्षाचे जे लोक आहेत ते आपला उद्योग मंद पडू देणार नाहीत. चंद्रगुप्ताचा धान करूण्याविषयीं जे विद्यारी भवेकर उपचार करणारे लोक तेथें ठेवले आहेत, व शत्रूंचीं कृत्यें हाणून पाडण्याचे ज्यांना काम सांगितले आहे, त्यांल शकटदास हा मुख्य आहे. त्याच्याकडे पुष्कळ इच्छा दिले असून, ती नेहमीं माझ्या इच्छेप्रसारीं उद्योग करीत आहे. तसेच घरौवरीं शत्रूकडील बातमी समजण्याकारितां व त्यांच्या गुप्त मसला-ती फोडण्याकरितां जीवसिद्ध इत्यादि मित्र तेथें ठेविले आहेत, तेव्हां एकंदरींच कार्यसिद्धि होण्याविषयीं फार-सा संशय आहे असें नाही. आपले पुत्र, तसेच सेवक, आम, इष्टभित्र, यांसहवर्दमत आभवे महाराज नंद, वांगीं ज्याला, वाचाच्या जाज्याला घरांत पोस्ताचा त्याप्र-मार्गे पोसून, लहानाचा थोर केला, व शेवटीं ज्यांने आप-ल्या त्या द्याळु पोर्शियाचा नाश केला, त्या चंद्रगुप्ताच्या वर्मीवर वुद्धिरूप वाणीं प्रवार करून मी त्याचा शेवट करीन, पण जर दैव मला प्रतिकूळ न होईल तरच वी गोष्ट घडार आहे, कारण, ते प्रतिकूळ झाले तर पुष्कळ प्रयत्न करून देखील कांहीं उपयोग नाहीं !

राक्षस यायमार्गे आपल्याशींच विचार करीत बसला आहे इतक्यांत, यल्यकेतुकडून झाजलीं गांवाचा झातारा चोपदार कांहीं दागिने घेऊन त्याच्या भेटीस आला.

तो आपल्याशींच सणाला, जरा (म्हातारूपण). हीच कोणी
एक चाणक्याची भसलत, हिने नंदराजाप्रमाणे माझे
ताहण्य नाहीले करून, जशी कुसुमयुरांत चंद्रगुप्ताची स्था-
पना केली, तशी विषयाची इच्छा दूर करून, सांत मा-
इया शरीरांत धर्माची स्थापना केली आहे. सध्या भल-
यकेतुवा आशय करून—दिवसे दिवस ज्याचें ऐश्वर्य वाढत
आहे, अशा चंद्रगुप्ताला जिंकण्याविषयीं राक्षस प्रयत्न
करीत आहे; पण जिंकण्यास जसा समर्थ होत नाहीं, तसा
कुलपरंपरेने प्राप्त झालेली ही राजसेवा हिच्या संबंधीं
जो माझा लोभ, तो धर्माला जिंकण्याविषयीं इच्छा
करतो, पण तसे करण्याला समर्थ मात्र होत नाहीं!
राक्षसाच्या जबळ येऊन म्हणाला, ‘अमात्याचें कुशल
असो!’

जाजली हा वयोवृद्ध असून त्याची योग्यताही मोठी
होती; यामुळे राक्षस त्याला विशेष मान देत होता; तो
त्याला नमस्कार करून तत्काल उटून उभा राहिला, आणि
आपल्या प्रियंकदक नांवाच्या हुजव्याला त्याने आसन
आणावयास सांगितले. तें त्याने आणून दिल्यावर दोघेही
आपल्या आसनावर बसले.

नंतर जाजली हणाला, ‘कुमार भलयकेतु याची
आपल्याला एक विनंती आहे. त्याचें झाणें असें आहे
की, अलीझऱ्यांक फार दिवस आपण कांहीं अलंकार वगैरे
मुळींच धारण करीत नाहीं, हे पाहून मला फार वाईट
वाटते. आतो हे खरें आहे की, आपल्याला आपले पूर्वीचे
यजमान, महाराज नंद, यांच्या गुणांचा एकाएकीं विसर
पडावयाचा नाहीं, व त्यामुळे आपले मन उढास राहील,

तथापि माझ्या विनंतीला आपण मान द्यावा अशी माझी प्रार्थना आहे.’

असें बोलून जाजलीमें काहीं दागिने आणिले होते, ते राक्षसाच्या पुढे ठेविले, आणि हात जोडून झाणाला, ‘कु-मार मलयकेतूनें हे दागिने दिले आहेत, यांचा स्वीकार करण्याचा अनुग्रह करावा.’

त्यावर राक्षस म्हणाला, ‘आर्य जाजले, माझ्या सांग-प्यावरून कुमाराला अशी विनंती कर की, तुझ्या गुणांनी आमचें मन आपल्याकडे ओढून घेतल्यामुळे आम्हांस आ-मच्या पहिल्या धन्याच्या गुणांचे अगदीं विस्मरण झाले. मी अलंकार धारण केले असते; पण उयांनी अद्याप आपला पराक्रम दाखविला नाहीं, व शब्दातूने कोलेल्या अपमानाचा कलंक ज्यांच्यावरून अद्याप गेला नाहीं, अशा या माझ्या अवयवांना अलंकार घालावे, असे मला वाटत नाहीं; जोपर्यंत शब्दातूने सर्व सैन्य मारून, त्याला अगदीं पादाक्रांत करून कुसुमपुरांतल्या सुगांग नांवाच्या चौकांतल्या सुवर्णमश सिंहासनावर तुला बसविले नाहीं, जोपर्यंत हे अलंकार धारण करण्यांत काय अर्थ आहे !’

हें ऐकून जाजलि म्हणाला, ‘प्रधानजी, आपल्यासारखे कार्यकर्ते असल्यावर मलयकेतूला तें सिंहासन मिळणें फारसें कठीण नाहीं! ईश्वरकृपेने त्या सर्व गोष्टी होतीलच. तर संप्रत मलयकेतूची एवढी प्रार्थना मान्य करून आपण हे अलंकार धारण करावेत.’

हें ऐकून राक्षस झाणाला, ‘आर्य जाजले, कुमार मलयकेतूप्रमाणे तुझेही सांगणे मला मोडतां येत नाहीं, झाणून मलयकेतूच्या झगण्याप्रमाणे करतो.’ असें बोलून

राक्षसांने ते अलंकार आपल्या अंगावर घातले.

ज्या कामाकरितां आपण आलों होतों तें काम झाले असें पाहून, जाजलीने राक्षसाचा निरोप घेतला. तो बाहेर निघून गेल्यावर राक्षस, आपला हुञ्चाचा प्रियंवदक, थाला द्याणाला, 'अरे, बाहेर कोणी आमच्या भेटीची इच्छा करून बसला आहे असे वाटते, तर तो कोण आहे ते पहा.'

त्याची अज्ञा होतांच प्रियंवदक बाहेर आला, आणि चौकांत विराधगुप्त बसला होता, त्याला द्याणाला, 'बाबा, तुंकोण आहेस ! आणि कशाकरितां आलास ?'

हे ऐकून विराधगुप्त द्याणाला, 'दादा, मी सर्प खेळविणारा गारुडी आहे. माझे नांव जीर्णविष. दिवाणजींच्या पुढे सर्पाचा खेळ करावा अशी माझी इच्छा आहे.'

प्रियंवदक म्हणाला, 'अंमळ थांब तर मी यजमानांला विचारून घेतों,' असे सांगून त्यांने राक्षसाला त्याची इच्छा कळविली.

याच वेळी राक्षसाचा डावा डोळा लवू लागला, तें पोऱ्हून तो मनांत म्हणाला, काय आहे कोणास डाऊक ? माझा हा डावा डोळा लवतो आहे आणि याच वेळी सर्पाचे दर्शन होणार, तेव्हा एकंदरीत कांहीं चांगलेंसे वाटत नाहीं. प्रियंवदकाला म्हणाला, 'अरे, त्या गरुडच्याला सांग कीं, आ-बांला सापांच्या खेळांत कांहीं विशेष मौज वाटत नाहीं. त्याला कांहीं तरी देऊन खुष करून घालीव ह्याणजे झाले.'

राक्षसाच्या हुकुमाप्रमाणे प्रियंवदक बाहेर येऊन त्या गरुडाला कांहीं देऊन ह्याणाला, 'दिवाणजींची भेट घेऊन तुला जें कांहीं मिळायचे होते तें हें दिले आहे. आतां उगीच सर्प खेळविण्याची मेहनत तरी कशाला करतोस ?'

दिवाणसाहेबांला यावेळी कांहीं काम आहे. सापाच्या खेलाची त्यांना कांहीं विशेष भौज वाटत नाहीं. तर तूं आपला जा.

‘हे कूम विराधगुप्त काकुळतीस येऊन प्रियंवदकाला अणाला, ‘दादा, माझ्याकरिता पुनः एकदो दिवाणजींना विनंती करा. त्यांना सांगा, मी केचल साप खैलवूनच पोट भरणारा आहे, असें नाहीं. मी प्राकृत भर्षेत उत्तम कविता करणारा आहे. तथापि त्यांच्या मनांत दर्शनाचा लाभ आवयाचा नसेलच, तर माझे एवढे हे पत्र तरी वाचून पढवें, अशी विनंती करा.’ असें बोलून विराधगुप्तांने कागदवर एक आर्या लिहून प्रियंवदकाच्या हातांन दिली. प्रियंवदक हा भला भाणूस होता. श्रीमंतांच्या येथील चाकर उद्घट असतात, तसा त्याचा स्वभाव नव्हता. तो इतका काकुळतीस येऊन संगती आहे तर आपलें काय गेले, असा विचार करून त्यांने ते पत्र राक्षसाच्या हातीं आणून दिले, व त्यांचे काय झागणे होते तेही सांगितले.

राक्षसांने ते पत्र घेऊन आर्या वाचली तीत—‘आपल्या चातुर्यांने कुषमांतला सर्व रस प्रादृश्य करून भ्रमर जें कांहीं बोलतो ते ऐकिले असतां त्यापासून दुसऱ्याचे मोठे कार्य होते,’ असें लिहिले होते.

राक्षसाला ती आर्या वाचतांच पूर्वीच्या गोष्टीचे स्मरण काले. को मनांत झाणाला, ओहो ! कुषुमपुरांतला सर्व वृत्तांत ज्ञाणारा असा मी तुमचा हेर आहे, असें हा आर्येत दुखचिले भावे. दुसऱ्या कामाकडे लक्ष्य गेल्यामुळे व मनांत अनेक विचार घोळत असल्यामुळे मला अपल्या हेरके देखील स्मरण राहिले नाहीं. याची ही

आर्या वाचल्यावरून मला आठवण झाली. गारुद्याचा वेद घेणारा हा माझा हेर विराधगुप्त असावा शंख कांही संशय नाही. नंतर प्रियंवदकाळा झणाला, ‘अरे, त्याला आंत घेऊन ये. खरोखर तो उच्चम कवि आहे. तेहां त्याच्याकाढून कांही सुभाषित ऐकिले पाहिजे.’

याप्रमाणे राक्षसाचा हुक्म होतांच प्रियंवदक बाहेर जाऊन त्या गारुद्याला आंत घेऊन आला. गारुडी राक्षसाला पाढून आपल्याशींच झणाला, ‘स्वारी या वेळी कांही त्रितीन करीत बसली आहे. करण डावा हात, तोंड तिरकस्त फिरवून, गळ्यावर डेविला आहे. पण झाच्या उथोगावरून शंकित झालेली राजलक्ष्मी चंद्रगुप्ताच्या छातीवर अद्यापि प्रक्रांटूष्टि करीत नाही.’

विराधगुप्ताने अभात्य राक्षसाला मुजरा केला, तेहां राक्षसाच्या तोंडांतून संहज ‘कोण तो, विराध?’ इवली अंशरेण निघाली; पण त्याचें नांव यावेळी उघडून त्वारी-वयाचें नव्हते, झणून जीभ चावून प्रियंवदकाळा झणाला, ‘अरे, आतां लर्हीशीं खेळावयाचें आहे, तेहां येथे तोकराचाकरांचे कांहीं विशेष काम नाहीं. आणि तूंही बाहेर देवडीवर उभा राहिलास तसी चालेल.’

राक्षसाला विराधगुप्ताशीं एकांत करावयाचा होतो, इत्यून त्याने प्रियंवदक व इतर नोकर यांना बाहेर जाणाविषयीं हा उपाय केला, त्याप्रमाणे ते दूर गेले. त्वारी राक्षस विराधगुप्ताला झणाला, ‘हे आसन आहि, यावर वैस?’

त्याची आज्ञा होतांच विराधगुप्त आसनाला स्पर्श करून जमिनीवरच बसला. विराधगुप्ताला पाढून राक्षसाला पूर्वीच्या गोष्ठीची आठवण झाली. नंदाच्या कारकीर्दीन

विराधगुप्तही एका अधिकारावर होता, व त्यामुळे त्याची स्थिति चांगली होती. सांप्रत तो दिरिद्रावस्थेत होता. त्यांतून हेराचें काम पतकरल्यामुळे त्यांनें केस बाहविले होते. अंगावर खंडीभर मळ सांडला होता. त्याची पूर्वीची व सांप्रतची स्थिति आठवून राक्षसाला फार वाईट वाटले. त्याच्या डोब्यांतून अशु वाहू लागले. तो झाणाला, ‘अरे, महाराजांच्या (नंदाच्या) पायांची सेवा करणारे तुझी लोक, तुमची आणि अशी स्थिति व्हर्हकी काय? कालगाते विचित्र आहे!’

विराधगुप्त झाणाला, ‘दिवाणसाहेब, यावेळीं शोक करणे उचित नाहीं. यद्यपि सांप्रत आमची अशी दशा झाली आहे, तथापि लवकरच आपण आझांला पूर्वांच्या स्थितीवर पोंचवाल अशी आमची खाढी आहे.’

राक्षस झाणाला, ‘पुढे जें काय होईल तेंखरें; पण गड्या, आर्यी कुसुमपुराकडील काय हकीकत आहे ती सांग.’

विराधगुप्त झाणाला, ‘दिवाणजी, कुसुमपुरांतली हकीकत फार भोढी आहे, आतां ती कोटपासून सांगूतें सांगा.’

राक्षस झाणाला, ‘बाकीची हकीकत असो. चंद्रगुप्तानें नगरांत प्रवेश केला व त्यावेळीं त्याचा घात करण्याकरितां आम्हीं जे लोक नेमिले होते, त्यांनीं काय काम केले, तेथपासून सर्व हकीकत सांग झाणजे झाले.’

हे ऐकून विधरगुप्त झाणाला, ‘सांगतो ऐका. शक, पवन, किरात, कांबोज, पारसीक, बालहीक इत्यादि मोठे मोठे, चाणक्यानें आपल्या शाहाणपणानें वश करून घेतलेले वीर व चंद्रगुप्त यांने पूर्वी जमविलेले आणि पर्वतराजाच्या सैन्यांतून त्याला अनुकूळ झालेले असे पुष्कळ

सरदार यांनी, प्रलथकालीं खवळलेल्या समुद्रांनीं बेढलेल्या भूमंडलाप्रमाणे, कुसुमपुर आसमतात् बेढले आहे.’

सरदारांचे नांव ऐकून त्या चूर राक्षसाची वीरशी प्रगड झाली, तो तत्काळ तरवार हातांत बेझन कावऱ्याबाबून्या मुद्रेने विराधगुप्ताला द्याणाला, ‘अरे! मी जिवंत असतां कुसुमपुराला बेढा घालणार कोण आहे?’

यावेळी प्रवीरिक नांवाचा हुजन्या जवळ होता, त्याला तो द्याणाला, ‘अरे, आतां लवकर अशी ध्यवस्था कर की, तटबंदीन्या भौंकतीं, भनुष्य बेझन लढणाऱ्या तीरांना नेढा द्यावयाला सांग. तसेच बेशीवर, शत्रुच्या हत्तींचीं गडस्थले फोडणारे असे, हत्ती ठेव. जे माझ्याबरोबर शत्रुवर हळा करायाला तयार असतील, व ज्यांला प्राणपेक्षां कीर्ति अधिक वाटत असेल, व जे मृत्युचे भय बाळगीत नसतील, त्यांनीं आतांच्या आतां माझ्याबरोबर नाहेर निघावैं!’

वस्तुत: या वेळीं राक्षसाचा हा आवेश मोठा चमत्कारिक होता. कारण कुसुमपुराशीं आतां त्याचा काय संवंव राहिला होता! त्यांने बहुत दिवस त्या नगरांत राहून मोठा अधिकार चालविला होता, व तो निस्सीम स्वामिभक्त होता, यावरून कुसुमपुर सांप्रत शत्रुच्या हातीं गेले आहे, त्याचे स्मरण न राहून त्यांने पूर्वीचा बहुत दिवसांचा अभ्यास व मनाचा ग्रह यांला अनुसरून तें आपल्याच ताब्यात आहे असे समजून, वरील भाषण केले, तें ऐकून विराधगुप्त द्याणाला, ‘दिवाणसाहेब, उगीच रागावू नका. पूर्वी झालेली गोष्ट यावेळीं मी सांगत आहै.’

हें ऐकून राक्षस दुस्कारा सोडून द्याणाला, ‘अरेरो! एकूण ही झालेली गोष्ट आहे. मी समजत होतो, यावेळीं हें चा-

लर्ने आहे कीं काथ. तरवार खाली टेवून नंदराजाला उड्डेशून हाणाला, 'महाराज नंदा, मजवर तुझी किती भेहेरबानी होती तिची मला वरचेवर आठवण होते. कुसु-
मपुरांत लगाई चालली होती तेव्हां—जिकडे हें हत्तीचे सैन्य लढत आहे तिकडे राक्षस जाऊन त्यांचा पराभव करील; हरिणासारखे किंवा उंचावरून पडणाऱ्या उद्काच्या प्रवाहासारखे चपल असे हे स्वार राक्षसच भागे हटवील; तसेच या पायदळाचा राक्षसच नाश करील; याप्रमाणे वरचेवर मला अनेक हुक्कुम करणारा तूऱ्यें तें काम राक्षसांनें करावे असे समजत होतास, व त्यामुळे प्रीतीनें यजुं काथ हजारों राक्षस आपल्या जवळ आहेत असे तुला वाटत होते. हाय हाय! ते दिवस मेले. वरै,
विराधगुप्ता, पुढे काथ सांगणार ते सांग.'

विराधगुप्त इणाला, 'याप्रमाणे जिकाडून तिकाडून शहराला शत्रूचा वेढा पडला असून कित्येक दिवस एकसारखे थुळ शालर्ने होते. शहरांतल्या लोकांना बाहेर जाण्यास सबड मिळत नसल्यामुळे, ते फार कंटाळले होते. एकदर्तीत, लोकांचा नाश होत असून त्यांना फार संकटे भोगावी लागतात. हाणून त्यांच्यावर दशा करण्याकरितां महाराज सर्वार्थसिद्धि हे भुयाराच्या वाटेने तपोवनांत निघून मेले, तेव्हां यजमानांच्या वियोगांने तुमचेही हातपाय भळेल्यासारखे होऊन, पुनः नंदांचे राज्य त्याला मिळवून देण्याकरितां तुम्हीली भुयाराच्या वाटेने निघून भेळ्यावर संद्रगुप्ताला मारण्याकरिता होण्याची तिचीनी निघून त्यांत बिली होती, तिच्या योगासु तिचांच्या परवतराजासाठी आत झाला.'

हें ऐकून राक्षस कपाळाला हात लावून हाणाला, 'गद्या

हा काय चमत्कार शाला तो पहा, कोणत्याही एका मनुष्याचा घात करण्याला समर्थ अशी कणाऱ्यां* वासवी शक्तीसारखी मीं ती विषकन्या बाळगून ठेविली होती, तिच्या योगाने, जसा कर्ण अर्जुनाला मारण्याची इच्छा

* कर्ण हा मोठा पराक्रमी दीर होता. असे संगतात की, जन्मतः त्याच्या अंगावर अभेदय कवच उत्पन्न आले होते व त्याच्या योगाने तो लढाईत अंजिक्य होता. त्याचें बळ कर्मी करावे म्हणून आपला पुर अर्जुन याच्या हिताकरिता इंद्राने ब्राह्मणांचे रुप भारण करून, कर्ण वैश्वदेव करून काकबळ टाकायाला बाहेर आला त्या वेळी त्याच्याजवळ कवचाची भिक्षा सागितली. कर्ण जसा पराक्रमी होता तसाच दानशूरही होता. त्याने त्या ब्राह्मणाला आपले अंग तासून कवच देण्याचे कवूल केले. इंद्र अशा रीतीने कणटवेणाने त्याच्याकडे येणार हे त्याचा बाप सूर्य याने आधीच त्याला सांगितले होते. साशिवाय कवचाची भिक्षा भागणार हा कोणी सामान्य भिक्षुक नाही असे समजून कर्णाने त्याची पुरती ओळख काढली, व कंचनाप्रमाणे आपले अंग तासून कवच तर त्याला दिलेच; पण त्याच्या वदला शक्ति नांवाचे इंद्राचे, कर्भीही विष्फल न जाणारे, आकृष्ण होते ते मागून घेतले. त्यालाच वासवीशांकी झणतात. 'ज्या पुरुषावर तुं ही सोड-शील त्याला भारून हे आकृष्ण पुनः माझ्याजवळ प्राप्त होईल' असे इंद्राने कर्णाला संगितले होते. (ही कथा महाभारत बनपवात आहे.) त्याप्रमाणे कर्ण ती शक्ति अर्जुनावर सोडण्याकरिता जपत होता. पण अर्जुनाची त्याचा लढाईचा प्रसंग देण्यापूर्वी द्वोषाचार्य कौरवांने सेनापति असता, जयद्रथाला मारला त्या दिवरी अहोरात्र युद्ध जालले होते, व त्या युद्धात पांडवांच्या पक्षाने लढणाऱ्या घटोत्कचांने कौरवांची दाणादाण करून सोडली; व दुसऱ्या कोणत्याही शस्त्राशांनी त्याचा नक्षा होण्यार नाही असे समजून सर्वांनी आग्रह केल्यावरून अर्जुनाकरिता राहून ठेऊलेली ती शक्ति कर्णाने घटोत्कचावर सोडून त्याला भारिले!

'घटोत्कच हा राक्षस असून दुर्दाचारी होता या तो घटोत्कची वक्षाचा होता तरी त्याला सारंगे भाग होते, व कर्णाची शक्ति कोणत्यातीरी उपायाने अर्जुनावर न येईल असे करावयाचे होते; इणून पांडवांचा साशकती विष्णु अर्थात् क्रृष्ण याने घटोत्कचाला उत्तेजन देण्यन कर्णावर धाडला व त्याचा अंत करून कर्णाची शक्तिही फुकट घालवून अर्जुनाचा वचाव केला. (ही कथा महाभारत द्वोषपवात संगितली आहे).

करीत होता तसा, मी चंद्रगुप्ताचा घात करण्याची इच्छा करीत होती. ती, कृष्णासारख्या दुष्ट विष्णुगुप्ताच्या कृतीने घटोऽक्षयाप्रमाणे, बिचाज्या पर्वतराजाच्या मूल्याला कारण झाली!

विराधगुप्त द्याणाला, 'दिवाणजी, या कामीं आपल्याकडून द्यगें काहीं कधी मसलत झाली होती, असें नाहीं. पण दैवाचीच लीला विचित्र, त्याला कोणाचा काय इलाज आहे?

राक्षस द्याणाला, 'असो, जें झालें तें झालें. पुढे काय झालें तें सांग.'

विराधगुप्त द्याणाला, 'नंतर, आपला पिता पर्वतराज याचा याप्रमाणे शेवट झाल्यासुळे त्रासून, कुमार मलय-केतु तेथून पळून गेला; व त्याचा तुलता, पर्वतराजाचा वंशु, वैरोचक याला मथवून चाणक्याने आपल्याला अनुकूळ करून वेतल्यावर, थोडक्याच दिवसांनी चंद्रगुप्ताचा, राजवाढ्यांत प्रवेश करण्याचा समारंभ निश्चित झाला. त्या दिवशीं त्या दुष्ट चाणक्याने कुसुमपुरांतल्या प्रमुख प्रमुख सान्या मंडळीला बोलावून असें सांगितलें कीं, 'आज मध्य-रात्रीच्या सुमारास ज्योतिष्यांनी मुहूर्त दिला आहे. त्या मुहूर्तावर चंद्रगुप्त नंदराजाच्या महालांत प्रवेश करणार, तेव्हां पूर्वदिशेच्या मुख्य दरवाज्यापासून सर्व वाढा उत्तम सुशोभित करावा. जिकडे तिकडे मंगलकारक ध्वज, पताका, तोरणे वगैरे उभारावीं.'

याप्रमाणे त्याचा हुकूम होतांच, दारवर्षी नांवाच्या कारागिराने सौन्याचीं तोरणे इत्यादिक लावून राजवाढ्याचा मुख्य दरवाजा उत्तमप्रकारे सुशोभित केला. त्याच्या मनांत, शाच दरवाज्यांतून चंद्रगुप्त आंत जात असतां,

त्याचा समाचार व्यावयाचा होता; क्षणून त्यानें गुप रीतीनें सर्वं तथारी करून ठेविली होती.

चाणक्यानें दारुवर्म्याला दरवाजा सुशोभित करण्याचिषयीं आज्ञा केली नव्हती. त्यानें इसऱ्याच कारागिरांला तें काम सांगितलें होतें. असें असून हारुवर्म्यानें आपण होऊन तथारी केली, याबद्दल त्या धूर्त चाणक्याला नेव्हांच संशय आला. तें दारुवर्म्याचें तें कृत्य पाहून बाशात्कारे मोडा खुश झाला, व त्याच्या कारागिरीची विशेष तारीफ करून व त्याची खूप सुनि करून—हा तुझ्या हुशारीचे फळ लवकरच तुला प्राप्त होईल, असें त्यानें दारुवर्म्याला सांगितले.

‘हे कून राक्षस पावरल्यासारखा होऊन क्षणाला, गद्या, तूं हे काय सांगतोस? दारुवर्म्याच्या कृतीनें त्या चाणक्याला कोटून संतोष होणार? यावरून मला असें वाटतें की, दारुवर्म्याचा प्रयत्न निष्फल झाला असेल, किंवा त्यापासून कांहीं अनिष्ट तरी झालें असेल. दारुवर्म्यानें मूर्खपणाने हाणा, किंवा त्याची राजाच्या डिकाणीं विशेष भक्ति होती क्षणून हाणा, चाणक्याचा हुक्म होण्याची वाट न पाहतां हरवाजा शृंगारिला. यामुळे या दुष्ट चाणक्याच्या मनांत बळकट संशय उत्पन्न झाला असेल. वरें, पुढे काय झालें ते सांग.’

विरागगुप्त हाणाला, ‘नंतर दुष्ट चाणक्यानें भध्यरात्रीच्या समयीं चांगला मुद्दर्त आहे असा पुकारा करून, चंद्रगुप्ताची राजवाड्यांत प्रवेश करण्याची सर्वं तथारी केली. तें वर्तमान सर्वं शाहरभर पसरल्यामुळे पुष्कळ लोक जमा झाले. मुद्दर्ताची वेळ जवळ आली असें पाहून,

चाणक्याने पर्वतराजाचा बंधु वैरोचक, याला आणि चंद्र-
द्वापाराला एका सिंहासनावर बसवून, दोघांलाई समलग्नाव
राज्याचा विभाग मिळणार, असे लोकांला विहित केले.
पर्वतराजाला, अपण अर्धे राज्य देणार, अशी जी पूर्वी
त्याने प्रतिशो केली होती, ती या कृत्याने आपण पूर्ण
केली असे त्याने लोकांला दर्शविले.'

राज्यस द्वापारा, 'अरे, नंदावर स्वारी करण्याकरिता
पर्वतकांची उडावणी करावी द्याणून त्याने त्याला अर्धे
राज्यदेश्याचे त्यावेळी कबूल केले होते. पर्वतराज तर
मेलाच, तेव्हां आतां त्याच्या भावाला अर्धे राज्य देऊन
आपली गतिशा पुरी केल्यावहाल लोकांच्या डोऱ्यांत खुल
दाकण्याचा त्याचा विचार होता असे वाटते.'

विराघगुप्त द्वापारा, 'तोच हेतु; आणखी दुसरे काय
असणार !'

हे ऐकून राज्यस चाणक्याच्या बुद्धोविषयां मोळे आथ-
र्य करून आपल्याशीच द्वापारा, या चाणक्याची धूर्तप-
णाची कर कमाल आहे बुता ! पर्वतराजाला नर मारून
टाकलाच. व त्याचे अपयश अमेच्या डोक्यावर घातले.
आतां त्यावहाल कदाचित कोणी संशय घेईल, द्याणून त्या-
चा बंधु वैरोचक आपल्या जाव्यात सांपडला आहे, त्या
विचाराचाला कोणत्यातरी गुप उपायाने ठार करण्याची
तजवीज केली असेल. त्याला राज्याचे अर्धे देण्याचा
जो हा बृट काढला आहे, तो केवळ पर्वतराजाच्या मरणा-
संबंधात नोंदवील्यावर काही अपयश ठेवील तर ते
सांपडलाने गाहीसि करावे अशा त्याची युक्ति असेल.
विराघगुप्ताला द्वापारा, 'बरे, पुढे काय द्याले ते स्वेच्छा !

विराघगुप्त द्युमाला, “याप्रमाणे सकै तथारी करून वैरोचकाला राज्याभिषेक केला, त्याच्या अगावर हिंद्यामाणकांचे उत्तमोत्तम अलंकार घातले, रत्नखचित चिलखत त्याच्या अंगांत घातले. बहुमोल मुकुट त्याच्या मस्तकावर घातला, खुवासिक कुलांचे हार त्याच्या गळ्यांत घातले. एकदरींत त्याला असा सजाविला की, त्याच्या विशेष परिचयाच्या मनुष्याला देखील त्याची ओळख पढूनये, अशी तजवीज केली, व हें त्याला सजविण्याचे काम लोकांला न कळविला, मोडचा वेतावाकाने करविले. नंतर वैरोचकाला मोडचा द्युगारलैल्या हस्तीवर चसवृष्ट चंद्रगुप्ताच्या बरोबर असणारे सर्व राजे व इतर सरदार वौरे लोक त्याच्या बरोबर देऊन, वैरोचकाची स्वारी मोडचा थाटाने बाहेर काढविली.

“चंद्रगुप्तही या स्वारीबरोबरच होता; पण चंद्रगुप्ताने त्याला पूर्वीच शिकवून डेविले होते, त्याप्रमाणे तो चंद्रवंशा नांवाच्या हस्तिगीवर बसून अगदीं साध्या थाटाने त्याच्या बरोबर निघाला. विचाऱ्यां दुईव्ही वैरोचकाला, आपला हा एवढा मोठा थाटमाट चालला आहे यांतला हेतु काय, याविषयीं मुळींच संशय देखील आला नाही! अणुं काय तो मुत्युच्या तीँडांतच प्रवेश करण्याकरितां निघाला आहे. असा नेमलेल्या वेळीं छावणींतून निघून रुमतरभत दारवध्याने तथारी कारून डेविली होती, त्या दरवाज्यांत येऊन पोंचला.

दरवाज्यांत येऊन पोंचतांच, चंद्रगुप्ताच्यां बरोबरचे सरदारलोक जे वैरोचकाबरोबर आले होते, त्यांनी आपले घोडे एकाएकीं उभे केले.

दार्शवर्म्यानि यंत्राची रचना करून त्या दरवाज्यांत एक तोरण बांधले होते, व त्याची अशी योजना केली होती की, चंद्रगुप्त त्या तोरणाच्या खालीं येतांच एकाएकीं ते पेटून त्याच्या अंगावर पडतांने, व त्या योग्याने त्याचा नाश घावा, अशी योजना करून दार्शवर्मा आपण खालीं भुयारांत दडून बसला होता.

तुझीं चंद्रगुप्ताच्या नाशाकरितां ढागून जे जे मनुष्य नेमले होते, ह्यांत वर्वरक नांवाचा महात चंद्रगुप्ताजवळ डेविला होता हें आपणांस माहीत असेलच. दार्शवर्म्यानि तोरणाची अशी तथारी करून वर्वरकाला सूक्तना केली होती की, ‘तू हत्ती घेऊन येशील त्या वेळीं त्या तोरणाला मध्ये एक सोन्याचे फळ बांधून डेविले आहे, त्याला धरून ओढ, घ्यणजे मला इशारा पोचेल व मी पुढची योजना करीन’.

याप्रमाणे सकित होऊन वर्वरक हत्ती चालवीत होता. पण अंबारींत वैरोचक बसला आहे हें त्या विवाच्याला माहीत नव्हते. चंद्रगुप्ताच्या प्रवेशाची तथारी झाली असून त्याच्याकरितां हा सर्व प्रयत्न आहे, वैरोचकावळ अशी तथारी कोण करणार, असें समजून त्याने विशेष शोष केला नाही.

हत्ती दरवाज्यांत येऊन पोंचतांच वर्वरकाने एकदम तोरणाला हिसका मारला व तो वर हात करून तोरण धरीत आहे तों, त्याच्या पायाखालून हत्तीण पुढे निघून मेली. त्यावरोवर तो हुईवी महात खालीं पडून त्याचा चेदामेदा झाला!

इकडे दार्शवर्म्यानि हत्तिणीवर बसलेला हा चंद्रगुप्तच

असेल असें समजून पूर्वसंकेताप्रमाणे तोरण त्याच्या
अंगावर पाढून विचाऱ्या वैरोचकाला जागच्या जागीं
मारून टाकिले!

हे ऐकून राक्षस चडफडून झाणाला, ‘अरेरे! एका
कृत्यांत होन अनर्थ प्राप्त झाले. आदीं चंद्रगुप्ताला मार-
प्याचा प्रथल केला होता तो एकाच बाजूस राहून, वैरो-
चक आणि वर्वरक हे दोषिही मेळे, बरै, पण त्या दाहव-
र्धाचें काय झाले!’

विराधगुप्त झाणाला, ‘त्याचें का? त्या दुर्दैव्याला
कोण जिवत ठेवणार? त्याने वैरोचकाचा घास केला हे
पहातांच, त्याच्या वरोवरच्या लोकांनी दगड मारून त्याला
जागच्या जागीं ठार केले!’

हे ऐकून राक्षस डोऱ्यांत अशु आणून झाणाला, ‘शि-
व शिव! दाहवर्धा आमचा परम मित्र होता. आमच्या-
वर त्याचा अतिशय विश्वास होता. आज त्याचा वियोग
झाला! बरै, पण तेरें अभयदत्त नांवाचा एक वैद्य होता,
त्याने काय केले ते सांग.’

विराधगुप्त झाणाला, ‘त्याने का? त्याने सर्व कांहीं केले?’

हे ऐकून राक्षस अनेंद्रित होऊन झाणाला, ‘काय! त्या
दुरात्प्या चंद्रगुप्ताला मारला?’

विराधगुप्त झाणाला, ‘प्रधानजी, त्याने आपल्याकडून
तसा प्रथल केला होता; पण दैवाने मारू दिला नाहीं.’

हे ऐकून राक्षस दुखित होऊन झाणाला, ‘तर मग सर्व
कांहीं त्याने केले, असें तु म्हटलेंस ते काय?’

विराधगुप्त झाणाला, ‘महाराज, त्याने विष घालून एक
उत्तम प्रकारचे चूर्ण चंद्रगुप्ताला देण्याकरितां तयार

केले होते; पण चंद्रगुप्त चाणक्याला दाखविल्याचांचून कांहींच खात नाहीं. ते चूर्ण चाणक्याने पाहिले तेव्हां त्याची परीक्षा करण्याकरितां त्यांने ते सोन्याच्या भांडांत घातले. कांहीं वेळांने त्याचा रंग बदलला. तेव्हां त्यांन विष आहे असे सांगून, चाणक्याने, चंद्रगुप्ताला ते खाऊ नको, ह्याणून सांगितले!

राक्षस द्याणाला, 'अरे! तो दुष्ट चाणक्य मोठाच लबाड आहे. वरे, पण तो वैद्य सुखरूप आहेना?'

विराधगुप्त द्याणाला, 'तो आतो अक्षयदुखाचा अनुभव घेत आहे. त्या औषधांत विष आहे असे समजतांच, तेच औषध चाणक्याने त्याच्याकडून खावविले. अर्थात् विचारा वैद्य मेला!'

हे ऐकून राक्षस खिन्ह होऊन द्याणाला, 'फार वाईट गोट झाली! मोठा अनुभवी वैद्य नाहींसा झाला! बाकी सर्वीची काय अवस्था झाली ते कळले. पण शेजघरावरचा मुख्य अधिकारी प्रमोदक, याची काय हवाल आहे ती सांग.'

विराधगुप्त द्याणाला, 'त्याची आणखी निराळी ती कसली असणार! जी बाकीच्यांची, तीच त्याची.'

हे ऐकून राक्षस उद्दिम होऊन द्याणाला, अरे 'असे काय द्याणतोस? नीट सांग.'

विराधगुप्त द्याणाला, 'महाराज, काय सांगू? एकापेक्षां एकेक अशीं दुःखकारक वर्तमाने ऐकविष्ण्याची माझ्यावर पाळी आली आहे, याचे मला फार वाईट वाटले. अहो त्या मूर्खाने फारच अजागलपणा केला. तुल्यी त्याला एकदम पुष्कळसे द्रव्य दिले, त्याच्या योगाने तो अगदीं

बेकाम झाला. त्यांने मोद्या श्रीमंतीचा थाट घातला, तेव्हां अर्थात् ही गोट चाणक्याच्या कानावर गेली. त्या गरिबाला इतके द्रव्य कोडुन प्राप्त झाले, अशी शंका येऊन चाणक्यांने त्याला विचारिले, तेव्हां भलतेच कांहींतरी सांगूलागला. त्यामुळे चाणक्याची पक्की खातरी होऊन, तो तुमच्या पक्षाचा आहे, असे समजून त्यांने त्या प्रमोदकाळा विचित्र रीतीने मारविले!

हें ऐकून राक्षस फारच खिन्न झाला. विराधगुप्ताच्या तोंडांतून एक तरी आनंदाची गोष्ट ऐकायला मिळेल, अशी त्याला मोडी आशा होती. पण ती पूर्ण न होतां एकापुढे एक दुखकारक वर्तमाने ऐकतां ऐकतां त्याचें भन फारच अस्वस्थ झाले, तो झाणाला, 'प्रमोदकाच्या हातून तरी कांहीं होईल असे मला वाटले होतें; पण तेथें दोखील हैवाने आमचा घात केला. असो. पण कायरे, चंद्रगुप्त ज्या ठिकाणी निजतो, तेथपर्यंत भुयार तयार करून त्यांत बीभत्सक इत्यादि मारेकरी आहीं डेविले होते, त्यांची काय खवर आहे?

विराधगुप्त झाणाला, 'दिवागसाहेब, ते मला विचारून का. फार भयंकर वर्तमान आहे.'

हें ऐकून राक्षस झाणाला, 'काय, इतके भयंकर वर्तमान आहे झाणतोंस, तरदुष्ट चाणक्याला, ते तेथें राहतात, असे समजले काय!'

विराधगुप्त झाणाला, 'आणखी काय तर? चंद्रगुप्त राजवाड्यांत प्रवेश करणार, त्याच्या पूर्वीच त्या दुरात्म्या चाणक्यांने तो वाढा लक्ष्यपूर्वक तपासून पाहिला. पाहतां पाहतां तो शेजघरांत आला. तेव्हां तेथें भितीला छिद्र पडले असून त्यांतून एक मुंगी बाहेर निघालेली त्याच्या दृष्टीस

पडली, तिच्या तोंडांत भाताच्या शितकणाचा कांहीं अंश होता; तेव्यावरुन त्या भूर्तीला संशय आला, व त्याने तल्काल विद्रोष तपास केला. तेहां एर्थे कांहीं तरी दगा अहि असें समजून, एकदम त्याने त्या शेजघरालाच वन्ती लावून दिली, तेहां जिकडे तिकडे धूर कोंडल्यामुळे तेथून निघण्याचा जो मार्ग होता, तो भुयारांत असलेल्या वीभत्सादिकांला मुळींच दिसला नाहीं. यामुळे ते तेथेल्या तेशेच जळून मेले!

‘हे ऐकून राक्षस दुखाशु टाकीत होत्साता झणाला, ‘हाय हाय ! मोठी वाईट गोष्ट झाली. गद्या विराधगुप्ता, त्या दुराम्या चंद्रगुप्ताचे दैव त्याला कसें अनुकूळ आहे ते पहा ! कारण, त्याला मरण्याकरितां मीं मोठच्या बंदो-बस्ताने विषकन्या पाडविली. तिच्या योगाने तो तर मेला नाहींच ; पण दुईवाने त्याच्या राज्याचा अर्धा हिस्से-दार पर्वतक मरण पावला. तसेच जे शाखाखांनी त्याला मारण्याच्या कामांत व औषधांच्या कामांत नेमले होते ते आपल्याच कृतीने आपण मेले. चमत्कार पहा की, मी जी कांहीं भसलत करतो, तो त्या चंद्रगुप्ताला फलदूपच होते !’

विराधगुप्त झणाला, ‘आपण म्हणतां तसें आहे खरें, तथापि आरंभलेली गोष्ट आतां आपण सोडू नये. सामान्य मनुष्य असतात, ते, पुढे कांहीं विन्न येईल हणून, कोणत्याही कामाला आरंभत करीत नाहींत. मध्यमलोक, प्रारंभ केला असून मध्ये काहीं विन्नें आलीं झणजे ते काम सोडून देतात, पण जे उत्तम गुणवान् पुरुष आहेत, ते वरचेवर अनेक निंद्ये आलीं तरी आरंभलेले काम मुळींच सोडीत नाहींत.’

‘आणखीं असें पहा कीं, थोरांनी आपण आरंभलेले काम सोडतां नये. शेष आपल्या मस्तकावर नेहमीं पृथ्वी धारण करतो, तो काय तिचा त्याला भार वाटत नाहीं, द्याणून धरवो काय? नसाच हा सूर्य सारा दिवस किरत असतो, तो, त्याला त्याचे अम वाटत नाहींत द्याणून फिरतो काय? तर ज्याचा आपण अंगीकार केला, तें सोडण्याविषयीं मोठे पुरुष लाजत असतात. ज्या कार्याचा स्वीकार केला, तें शेवटास नेऊन पोंचविणे हें थोरांचे कुलग्रन्थ आहे.’

राक्षस म्हणाला, ‘सख्या विराधगुप्ता, अरे, आरंभलेली गोष्ट मीं सोडली नाहीं, याचा प्रत्यक्ष तुला अनुभव आहेच. बरै, पुढे काय झाले तें सांग.’

विराधगुप्त द्याणाला, ‘शेजवरांतील ही हकीकत झाली, त्या दिवसापासून चाणक्य पहिल्यापेक्षां अनेक रीतीने चंद्रगुप्ताचे रक्षण करण्याविषयीं तत्पर राहू लागला. त्यानें तुमच्या पक्षाची द्याणून जेवढी मंडळी होती, त्यांला वेळून काढून त्यांचा पक्का बंदोबस्त केला.’

राक्षस द्याणाला, ‘बरै, सांग सांग, कोणांकोणांला त्याने काय काय शिक्षा दिली तें.’

विराधगुप्त द्याणाला, ‘तुमचा परमविश्वासू जीवसिद्धि नांवाचा क्षणिक, याचे पांच पाठ काढून त्याला आधीं नगरांतर हांकून लावला.’

हें ऐकून राक्षस मनांत द्याणाला, यांत कांहीं मोर्डेसे नाहीं. त्या जीवसिद्धीला कांहीं आश्रयच नव्हता, तेव्हां त्याला बाहेर घालवून दिलें तरी त्यांत फारसे कांहीं नाहीं. विराधगुप्ताला म्हणाला, ‘अरे, पण त्याचा कोणता अपराध पाहून त्याला ही शिक्षा दिली?’

विराधगुप्त ज्ञानाला, 'तुम्हीं पाठविलेल्या विषकन्ये-
करवीं पर्वतेश्वराला मारले; म्हणून त्याने त्याला
घालविले.'

राक्षस हाही मोठा कारस्थानी व चाणक्याच्या तोडी-
चाच दुद्धिमान् पुरुष होता. जीवसिद्धीवर जो दोष टे-
वून त्याला त्याने शहरांतून बाहेर घालविले त्यावइल
कौटिल्याच्या शहाणपणाचे राक्षसाला मोठें कौतुक वाटले.
तो मनांत म्हणाला, शाबास! इकूण पका शहद्रुणा अहेस.
खरोखरी तुझ्या मस्तकावर जें अपयश पुडले होते, तें
युक्तीने तूं आमच्यावर लोटून दिलेस, व अध्याँरी राज्याचा
वारस (पर्वतराज) त्यांतल्या त्यांत मारविलासी. याप्रमाणे
एका मसलतीच्या बीजापासून अनेक फले प्राप्त करून
घेतलीस, यावइल तुला धन्यवाद दिला पाहिजे. विराध-
गुप्ताला ज्ञानाला, 'पुढे काय ज्ञाले तें सांग.'

विराधगुप्त ज्ञानाला, 'नंतर तुमचा मित्र शकटदास या-
च्यावर संक्रान्त आली. दासवर्मा इत्यादिकांनी जो प्रथल
केला तो सर्व या शकटदासाच्या सांगण्यावरून' असून,
हा राजद्रोही आहे असा शहरभर पुकारा केला,
व त्या गरिबाला सुळावर चढविला.'

हे ऐकून राक्षसाच्या डोक्यांतून अशु वाहूं लागले. तो
ज्ञानाला, 'मित्रा शकटदासा, तुला अशा वाईट रीतीने
मरण यायेच नव्हते. अथवा ज्यापेक्षां तूं आपल्या धन्या-
करितां मेलास, त्यापेक्षां तुझ्यावइल शोक करण्याचे कांहीं
कारण नाहीं. वस्तुतः आझीच शोच्य आहों. कारण,
आझी नंदकुलाचा नाश ज्ञाला असूनही, अद्यापि वांच-
ण्याची इच्छा कारितो!'

विराधगुप्त द्वाणाला, ‘दिवाणसाहेब, आपण देखील
यजमानांच्या कार्याकरितांच झटत आहां.’

राक्षस द्वाणाला, ‘अरे, आद्यी अद्यापपर्यंत प्राण डे-
विले आहेत, ते हीच गोष्ट मनांत आणून डेविले आहेत.
केवळ वांचण्याच्या इच्छेने या जगांत राहिलो आहो असें
नाहीं. द्वाणूनच, महाराज परलोकाला गेले असूनही आही
कृतज्ञ अद्यापि त्यांच्यामागून जात नाहीं. वरै, तुला आणखी
काय काय गोष्टी सांगायच्या असतील त्या सांग. मित्रांचे
संकट ऐकण्याविषयीं हा भी पाषाणहदय तयार झालो
आहे.’

विराधगुप्त द्वाणाला, ‘शकटदासादिकांला आप्रमाणे
शिक्षा झाल्या, तेव्हां आपले परम भित्र चंदनदास शेटजी
यांनीं तुमच्या कुटुंबाला पळवून दुसरीकडे नेऊन डेविले.’

राक्षस द्वाणाला, ‘अरेरे! तो भटीबा (चाणक्य) फारच
कूर आहे. त्याच्या विरुद्ध चंदनदासाने ही गोष्ट केली
हैं चांगले केले नाहीं.’

विराधगुप्त द्वाणाला, ‘ते कदाचित् अयोग्य असलें तर
असो; पण त्यांचे तसें न केले असर्ते तर मित्रद्वौह झाला
असता, व तो तर त्याच्याहीपेक्षां अयोग्य !’

राक्षस द्वाणाला, ‘मग पुढे काय झाले ?’

विराधगुप्त द्वाणाला, ‘चाणक्यानें चंदनदासाला बौ-
लादून, तुमचे कुटुंब आपल्या हवालीं करण्याविषयीं पुष्कळ
सामोपचाराच्या गोष्टी सांगितल्या, तथापि त्यांने ते मुळींच
कबूल केले नाहीं, द्वाणून अत्यंत सृष्ट होऊन चंदनदा-
साला—त्याच्या घरांत काय होईने नव्हते ते सारे लुडन
पोरांबालांसहवर्तमान प्रतिबंधांत डेविले.’

हें ऐकून राक्षस द्वागाला, 'तर मग, माझ्या कुडुंबाला चंदनदासाने पळविलें द्वागून मोठ्या संतोषाने काय सांगतोस ? चंदनदासाला प्रतिबंधांत डेविलें, या योगाने त्या चागऱ्यबद्दूने पीरांबाळांसहवर्तमान राक्षसाला करकरून बांधला असेच कों द्वागेसना ?'

विराधगुप्त कुमुमपुराहून निघाला त्यापूर्वी वर सांगितलेल्या सर्व गौटी घडल्या होत्या. शकटदासाला सुक्लावर चढविण्याचा हुकूम द्वागाला, व त्याप्रमाणे द्वालीं देणार, हें वर्तमान त्याने ऐकलें होतें; पण सिद्धार्थकाने त्याला तेथून सोडवून नेलें, हें त्याला डाऊक नव्हते, द्वागून शकटदासाला सुक्लावर दिले असेच त्याने राक्षसाला सांगितले.

शकटदास तेथून पळून गेला, त्यानंतर विराधगुप्त कुमुमपुरांतून निघाला. तथापि तो अतिशय वाईने निघात्यामुळे शकटदास राक्षसाजवळ येऊन पौचण्यपूर्वीच तो आला. मागाहून शकटदासही सिद्धार्थकासहवर्तमान हळुहळू मार्गक्रमण करीत करीत राक्षसाजवळ येऊन पौचला. योगयोग असे घडून आले कीं, विराधगुप्त राक्षसाला कुमुमपुराकडील वर्तमान सांगत असतां, तोही दरवाज्यावर आला, तेव्हां एक हुजन्या आंत येऊन राक्षसाला मुजरा करून द्वागाला, 'बाहेर शकटदास आपल्या भेटीची बाट पहात आहे.'

हें त्याचें सांगें राक्षसाला प्रथम खरें वाटले नाही. कारण, तुकीतेच विराधगुप्ताने त्याला सुल्यावर चढविल्याचें वर्तमान सांगितले होतें, द्वागून राक्षस हुजन्याला द्वागाला, 'बाबा, तूं सांगतोस हें खरेच का ! शकटदास बाहेर

आला आहे आणि तो माझ्या भेटीची इच्छा करतो आहे,
यांत कांहीं खोटे नाहीं ना !'

हुजव्या द्वाणाला, 'सरकार, मी कधीही आपल्या पा-
यांजवळ खोटे बोललो आहें का ?'

हे ऐकून राक्षस विराधगुप्ताकडे पाहून द्वाणाला,
'गडचा, हा सांगतो हे काय, तें तू ऐकलेंस ना ?'

विराधगुप्त द्वाणाला, 'हो, नाहीं कोणी द्वाणावें ? कदा-
चित् नसेही होईल. कारण, ज्याचें नशीब सबळ असेल,
त्याला भवितव्यता रक्षण करीत असते.'

राक्षस हुजव्याला द्वाणाला, 'अरे प्रियंवदका, तर मग
वेळ कां लावतोस ? त्याला लवकर आंत घेऊन ये.'

याप्रमाणे हुकूम होतांच प्रियंवदक बाहेर जाऊन त्याने
शकटदासाला राक्षसाजवळ आणले. शकटदास या
वेळीं आपल्या मनांत द्वाणाला, काय सांगावें ? या पृथ्वी-
च्या पोटांत जणू काय सूखच रोंविला आहे असे त्या
चंद्रगुप्तावें सिंहासन स्थिर झालेले पाहून, व अंतःक-
रणाला कालवून सोडणारी अशी त्याची राज्यलक्ष्मी,
हीच कोणी एक सुव्वावर ढहविण्याला नेलेल्या पुरु-
षाच्या गळयांतली माळ, तिळा पाहून, व आमच्या
यजमानांच्या विहळ ते ज्या गर्जना करितात त्याच कोणी
एक हलग्या, त्यांचा शब्द ऐकून, हे माझें कठीण मन नष्ट
झालें नाहीं हे मोर्डे वाईट झालें. राक्षसाकडे पाहून
द्वाणाला, 'राजा नंद जरी क्षीण झाला, तथापि ज्याची
स्वामिभक्ति क्षीण झाली नाहीं, व आपल्या यजमानाक-
रितां जो एकतारखा झटणारा असा हा अमात्य राक्षस,
हा पृथ्वीवर स्वामिभक्तांचा मासला कसा असतो तो

दत्तविष्णवाकरितांच कीं काय, जिवंत राहिला आहे?

त्याच्या जवळ जाऊन, ‘दिवाणजीचा जयजयकार असो,’ असें ह्याणाला, त्याला पाहून राक्षस हर्षानें एकदम आसनावरून उठून, ‘सख्या शकटदासा, त्या दुष्ट चाणक्याच्या हातांत सांपडलास असूनही तूं दैवानें सुटलास, तर आतां मला एकदा कडकडून भेट,’ असें बोलून राक्षसानें त्याला मिठी मारली.

ब्राह्म वेळ मित्राच्या भेटीचा आनंद अनुभवून राक्षसानें त्याला आसनावर बसवून घेतले. कांहीं वेळ दोघेही सद्गुदित झाल्यामुळे एकमेकांशीं बोलण्यास समर्थ झाले नाहीत. नंतर राक्षस आपलें मन स्थिर करून ह्याणाला, ‘सख्या शकटदासा, यावेळीं तुझी भेट माझ्या हृदयाला येवढा मोठा आनंद देण्याला कारण कशी झाली, ती सांग.’

सिद्धार्थक त्याच्यावरोबरच होता. शकटदास त्याच्याकडे बोट दाखवून ह्याणाला, ‘वस्तुतः तुमची भेट होण्याचा संभवत्र नव्हता; पण हा प्रियमित्र सिद्धार्थक यानें सुळावर नदविणाऱ्या मांगाला पिटळून लातून तेथून मला पळवून आणले, ह्याणून याच्या कृपेने हा योग आला.’

शकटदास हा राक्षसाचा जिवलग मित्र होता. सिद्धार्थकांशीं त्याचा कांहीं संवंध नव्हता, तरी शकटदासाला त्यानें वांचविले हें ऐकून राक्षसाला मोठा आनंद झाला. तो ह्याणाला, ‘बाबा सिद्धार्थका, तूं जें काम केलेसे त्याच्या लायक असे दुसरें कांहींच नाहीं, तथापि हें थोडेसे तुला वक्षीस घे.’ असें ह्याणून त्यानें आपल्या अंगावरचे सर्व दागिने काढून सिद्धार्थकाला दिले.

* ते दागिने घेऊन सिद्धार्थकांने राक्षसाला नमस्कार केला. तो बोलूनचालून चाणक्याचा हेरच होता. तो मनांत झणाला, वाहवा! आर्य चाणक्य विलक्षण बुद्धिमान् खरा. त्यांने मला सांगितले हीतें तसेच अनुभवास आले. असौ; आपण आतां त्याच्या सांगण्याप्रमाणे पुढीची व्यवस्था करावी.

राक्षसाला झणाला, 'महाराज, मी या डिकाणी नवाच आलों आहें. माझ्या परिचयाचें येथे कोणी नाहीं. तेव्हां हे दागिने मी डेवावे कोटीं? माझी अशी विनंती आहे की हे आपल्याच जवळ असतील तर वरे. ही मोहोर केली दणजे झालें. ज्या वेळी मला गरज लागेल त्या वेळीं मी मागून घेईन.'

यावर राक्षस झणाला, 'बाबा, असेनात कां? काय हरकत आहे? शकटदासा, तो सांगतो त्याप्रमाणे मोहोर करून त्याचे दागिने डेवून घ्या.'

राक्षसानें याप्रमाणे कबूल केले, तेव्हां सिद्धार्थकांने आपल्यां हातांतली मोहरेची आंगठी काढून शकटदासा-च्या हातांत दिली. निपुणक नांवाचा चाणक्याचा हेर प्रधानादिकांची हालचाल समजण्याकरितां कुसुमपुरांत संचार करीत असतां, ती आंगठी त्याला चंदनदासाच्या घरी मिळाली. ती त्यांने चाणक्याजवळ दिली असून, चाणक्यांने पुढच्या कार्याकरितां ती सिद्धार्थकाला दिली होती.

राक्षसाच्या नांवाची आंगठी पाहून शकटदासांने हळूच ती राक्षसाला दाखविली, आणि 'तुमच्या नांवाची ही आंगठी द्याच्या हातांत कशी प्राप्त झाली,' झागून विचारले.

तेव्हां राक्षस ती आंगठी हातांत घेऊन मनांत ह्यणाला,
बरोवर, मी कुसुमपुरांतून निचालों त्यां बेळीं तिने (बाय-
कोऱ्ये), आपल्याला कर्मण्यकीकरितां एवढी असूं द्या, ह्याणून
मुझाम माझ्या हातांतून ही आंगठी काढून घेतली होती;
पण ती याच्या हातांत कशी आली हें कांहीं समजत नाहीं.
सिद्धार्थकाला म्हणाला, ‘बाबा, ही आंगठी कोटून तुझ्या
हातांत आली ?’

हें ऐकून सिद्धार्थक म्हणाला, ‘महाराज, कुसुमपुरांत
चंदनदास नांवाचा प्रसिद्ध जवाहिन्या आहे, त्याच्या दर-
वाजाच्या जवळ ही पडली होती, ती मला मिळाली.’

हें ऐकून राक्षस म्हणाला, ‘बरोवर, आतां मात्र
जुळतें खरैं.’

सिद्धार्थक ह्यणाला, ‘दिवाणसाहेब, जुळतें असें आपण
म्हटले. पण येथें जुळण्यासारखे काश आहे !’

राक्षस म्हाणाला, ‘बाबा, मोठे द्रव्यवान् लोक अस-
तात त्यांच्याच घरीं अशा जिनसा कोंडे तरी पडतात, व
त्या कोणाला तरी मिळतात. गरिबांच्या घरीं कोटून
मिळणार, असें मी म्हटले.’

शकटदास ह्यणाला, ‘मित्रा सिद्धार्थका, ही आंगठी
अशी तशी नाहीं. दिवाणजींच्या नांवाची यावर मोहोर
आहे, तेव्हां हिच्या संवंधानें दिवाणसाहेब तुला पुष्कळ द्रव्य
देऊन खुष करतील. ही त्यांची आंगठी त्यांना परत दे.’

सिद्धार्थक ह्यणाला, ‘महाराज, दिवाणसाहेब ही आं-
गठी घेतील तर मजवर मोठा अनुयहत्र होईल. त्या-
विषयां माझ्याकडून ना मुळांच नाहीं.’ असें बोलून
त्यांनें ती आंगठी राक्षसाच्या हातांत दिली.

तीच आंगडी राक्षसानें शकटदासाच्या हवालीं करून,
‘तुझ्याकडून जो क्रागदपत्र वैगेरे वाहेर जावील त्यांवर तू
हीच मोहोर करीत जा’ असें सांगिनले,

शकटदासानें ती गोट मान्य केली, नंतर सिद्धार्थक
हात जोडून झणाला, ‘दिवाणसाहेब, माझी एक विनंती
आहे.’

राक्षस झणाला, ‘काय तुम्हें झणणें असेहे तें खुशाल
मोकळ्या मनानें सांग.’

सिद्धार्थक झणाला, ‘महाराज, दुसरें काय सांगावयाचें
आहे? त्या चाणक्यबटूतें अपिय करून कुसुमपुरांत
राहण्याची कोणाचीही ढाती होईल असें मुळींच नाहीं, हें
आपल्यालाही माहीत असेलच. मीं तर उघडउघड
त्याच्या विशद्ध वर्तन केलें आहे. तेव्हां आतां तिकडे
जाण्याची मला आशा करावयास नको, म्हणून माझ्या
मनात भापल्या पायांची सेवा करून येथेच रहावें असें आहे.’

शटकदासाला त्यानें वांचविले म्हणून राक्षस सर्व
प्रकारे त्याचा आभारी झाला होता. तशांतून चाणक्याच्या
विशद्ध वर्तन करणारे लोक मिळतील तितके त्याला पा-
हिजेच होते, व सिद्धार्थकानें त्याच्या नंवाची आंगडी
आणून दिली होती, व स्वतः ती आंगडी राक्षसानें मागित-
त्यावरून सिद्धार्थकानें दिली. वस्तुतः ती राक्षसाला हार
खाण्याची दोरीच दिली, असें म्हटलें तरी चालेल. पण
राक्षसाला तिची प्राप्तिझाल्यामुळे मोठा आनंद झाला होता.
झणून तो सिद्धार्थकाला म्हणाला, ‘बाबा, तूं म्हणतोस तसें
करवील तर आझांला फार संतोष होईल. आझी होऊनच
तुला तसें करण्यास सांगावयाचें; पण तुझा अभिप्राय काय

आहे हें न समजल्यामुळे इतका विलंब लागला, तर तूं
खुशाल आमच्या येथे रहा. व हें घर आपले आहे असें
समज.’

वस्तुतः सिद्धार्थकाला कोणतीही अडचण नव्हती, व
त्याला राक्षसाच्या चाकरीची मुळीच गरज नव्हती; पण
चाणक्यानें त्याला जी कामगिरी सांगितली होती, ती क-
रण्याकारितांच त्यानें मुद्दाम हें सर्व ढोंग केले होते.

राक्षसानें आपल्या घरीं राहण्याविषयीं आज्ञा दिली
तेब्बा मोठा आनंद झाल्यासारखे दाखवून सिद्धार्थक
त्याच्या पायांवर ढोके ठेवून झणाला, ‘महाराज, खरो-
खर आपण हा मजवर मोठा भनुग्रह केला.’

राक्षस झणाला, ‘शकटदासा, तुला पुष्कल अम झाले
असतील, व हा सिद्धार्थकही विचारा श्रमला असेल, तर
याला घेऊन जा आणि तुझी खुशाल विश्रांति घ्या.’

याप्रमाणे त्याची आज्ञा होतांच, शकटदास सिद्धार्थ-
काला घेऊन दुसऱ्या चौकांत गेला. शकटदासाशीं हें
राक्षसाचें बोलणे चालले होते तोपर्यंत विराधगुप्त मुका-
टचानें तेथे बसला होता. ते दोघेही निघून जातांच राक्षस
त्याला झणाला, ‘सख्या विराधगुप्ता, तुझे आणखीं कांहीं
सांगायाचें राहिले असेल तर ते आतां सांग. वरें, पण मला
एक गोष्ट अवश्य समजून व्यावयाची आहे. त्या दुरात्म्या
चंद्रगुप्ताचा नाश करण्याकारितां आढळी जे कांहीं प्रयत्न
करितों, ते दरबारांतल्या लोकांना सहन होतात किंवा
नाहीं व त्यांविषयीं त्यांचा काय अभिप्राय आहे ते सांग.’

विराधगुप्त झणाला, ‘दिवाणसाहेब, खरें विचारात तर
दरबारांतल्या सर्व मंडळीला हे तुमचे प्रयत्न मनापासून

आवडतात. व ज्यांना जशी सवड मिळेल नसे ते या कामीं अनुकूल होतात. कित्येक उघडपणे देखील त्याला आपली संमति देतात. आणखीं दुसरी एक तेरें प्रसिद्ध झालो आहे.’

‘हे ऐकून राक्षसाला अंमळ उमेद आली. तो झाणाला, ‘कसली कसली ती प्रसिद्ध आहे, ते सांग.’

विराधगुप्त झाणाला, ‘तेरें अशी अफवा उठली आहे कीं, मलयेकेतु पळून गेला त्या दिवसापासून चंद्रगुप्त चाणक्यावर फार रागावला आहे, असें लोक झाणतात. नसेच चाणक्यही, त्याची विशेष प्रतिष्ठा झाली असून जिकडे तिकडे दरारा बसला असल्यामुळे, चंद्रगुप्ताला मुळींच मानीत नाही. ज्या त्या कामांत चंद्रगुप्ताचा अपमान करून तो त्याला फार केश देतो, असेही लोकांत प्रसिद्ध झाले आहे. ही झाणजे केवळ ऐकीच गोष्ट आहे असें नाहीं. चाणक्य चंद्रगुप्ताचा अपमान करतो हे माझ्यासुद्धां पाहण्यांत आले आहे.’

‘हे ऐकून राक्षसाला अतिशय आनंद झाला. तो म्हणाला, ‘गडचा विराधगुप्ता, तर मग, आमचें काम फक्ते होईल असें वाटते. तुकताच तुं श्रमून आला आहेस, तरी मी तुला आतांच दुसऱ्या एका कामगिरीवर नेमतो, तुं आता येथें विश्रांति घेत बसू नको. हाच वेषानें असाच परभारे तुं कुसुमपुराला जा, आणि तेरें माझा प्रियमित्र स्तनकलश नांवाचा भाट आहे, त्याला माझ्या सांगण्यावरून असें सांग कीं, चाणक्याने चंद्रगुप्ताचा आज्ञाभंग केला म्हणजे त्या त्या वेळी तुं चंद्रगुप्ताला ईर्षा कढेल अशा तद्देश्या कविता रचून त्या त्याला ऐकवीत जा. आणि वरचेवर कांहीं महस्त्वाची गोष्ट होईल ती करधक नांवाच्या तुझ्या

मित्राच्या हातीं मला सांगून पाठवीत जा. असा माझा
त्याला निरोप सांग.''

विराधगुप्त हात जोडून द्वाणाला, 'जशी आपली आज्ञा
असेल त्याप्रमाणे करतीं.'

राक्षसानें त्याला आग्रहपूर्वक सांगितल्यावरून विराध-
गुप्त परत कुसुमपुराकडे जाण्यास निघाला.

चंद्रगुप्तानें पर्वतकाची उत्तरक्रिया केली असून, पर्वतराज
बहुमोळ असे जे तीन दागिने आपल्या अगावर धारण करीत
होता, ते चाणक्यानें पाठविलेल्या विश्वावसु इत्यादि तिथां
ब्राह्मणांला, देण्याचा संकेत झाला होता वै पूर्वी सांगित-
लेंच आहे. त्याप्रमाणे ते तीनही दागिने त्या तिथां ब्राह्म-
णांनीं चंद्रगुप्तापासून दान घेतले, व लगेच चाणक्याला
आणून दाखविले. तेहांचा चाणक्यानें त्याना जब्हेच्यांचा
वेष घेऊन राक्षसाकडे जाऊन ते तीन दागिने त्याला
विकून येण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे विश्वावसूनें ते दागिने
घेऊन जवाहिन्याच्या वेषानें ते विकण्याकरितां राक्षसा-
जवळ आणले.

तो प्रथम दरवाज्यांत आला त्या वेळीं शिपायांनी त्याला
शकटदासाची भेट करून दिली. शकटदास हा तेथें
आल्यापासून राक्षसाचा कारभारीच झाला होता. त्यानिं ते
दागिने पाहून विकूत घेण्याला योग्य आहेत असे समजून,
हुजन्याच्या हातीं राक्षसाला निरोप पाठविला, व ते तीन
दागिनेही त्याच्याकडे धाडले.

राक्षसानें, ते पर्वतराजाने दागिने आहेत किंवा दुसऱ्या
कोणाचे आहेत, याविषयीं मुळीच चौकशी केली नाहीं;
व त्याला ते मुळीं माहीतही नव्हते. दागिने पाहतांच

त्याला ते पसंत पडल्यावरून त्यांने, नागेल तितके द्रव्य देऊन ते खोरेदी करावे, असा शकटदासाला निरोप पाठविला. व त्याप्रमाणे शकटदासाने त्यांची योग्य किमत करून ते दागिने विकत घेतले.

स्तनकलश नांवाच्या चारणाला* (भाटाला) सांग-
याकरितां विराधगुप्ताला कुसुमपुणकडे पाठविले होते, व
तिकडून उत्तर आणण्याकरितां करभकाची योजना केली
होती; पण तो करभक राक्षसाजवळच होता. त्याला काय
सांगायाचे ने सांगून राक्षसाने त्याला तिकडे रत्नाना केले.

* चारण हा शब्द महाराष्ट्र लोकांस काहींसा अपरिचित वाटेल. संस्कृत
भाषेत तर हा प्रसिद्ध आहे. पूर्वकालीं राजेलीकांजवळ सूत, मागध,
बंदी आणि चारण या नांवाचे लोक असत, व त्यांची कमिही निरनिराची
नैमकेलीं असत. सूत आणि मागध या दोघांचे काम साधारणतः एकच
झटके तरी चालेल. राजाजवळ त्याच्या पूर्वजांचे गुणानुवाद मोक्ष सुरस
दीतीने वर्णन करणे हे यांचे मुख्य काम. बंदी इणजे मराठीत ज्याना भाट
झगतात ते. हे मोठे बुद्धिमान् असून बहुशुत व चतुर असले याहिजेत. प्रसंग
पाहून एखाद्या गोटीचे योग्य रीतीने राजाजवळ वर्णन करणे व त्याची
स्तुति करून त्याला युद्धादिकांविषयीं प्रोत्साहन देणे हे यांचे मुख्य काम.
चारण इणजे कथक वर्थात् समय पाहून उचम कथा सांगणारे. वैलोवेलीं
अनेक दृष्टांत सांगून स्तुति वैरेर करून राजांचे सभ एखाद्या गोटीकडे
वळविणे अथवा त्याचा प्रतिकूल प्रह होईल असे करणे, हे यांचे मुख्य
काम. सांप्रत राजस्थानांत जी जुर्नी संस्थाने आहेत तेथेच चारण या
नांवाचे लोक आहेत; सूत, मागध आणि बंदी या नांवाचे मात्र कोठे अस-
ल्याचे उपलब्ध होत नाही. जावेपूर, जायपूर, बैगरे संस्थानांतील राजांच्या
पदरी ले चारण लोक आहेत यांचे दण्डारात मेंट वजन आहे. हे लोक
कैवळ स्तुतिपाठकच नसून ते त्या राजांचे पुरोहित बनले आहेत. धर्मसंबं-
धांत व चालांरीतीत यांच्या संमतीवांचून कोणताही केरफार होऊं शकत
नाही. हे चांगले बहुशुत असून देशभिंत कविता करतात. यांनी आणपेल्या
राजांचे कवितावर इतिहास लिहिले आहेत. राजपुतान्याचा इतिहास
यांच्या भंयांवरूनच पिलतो. प्रसिद्ध ग्रंथ पृथुराजरास याचा कर्ता अंदब-
द्याची हा चारणच होता.

तो मनांत स्वणाला, काय! दुरात्मा चाणक्य चंद्रगुप्ताच्या विसूद्ध जाईल काय? विराधगुप्तानें मला हें वर्तमान सांगितव्यावरून आपले काम फक्ते होईल असें वाटते. कारण, संप्रत चंद्रगुप्त हा कांहीं सामान्य नाहीं. तो सार्वभौम पदवीचा अधिकारी झाला असून, इतर सर्व राजांला छुक्कुम करणारा झाला आहे, तेव्हां त्याच्या मनांत आपल्या पदवीचा मोठेपणा येणे अगदीं साहजिक आहे. चाणक्यही मनांत समजत असेल की, चंद्रगुप्त चंद्रगुप्त द्याणजे काय? हा माझ्या आश्रयानें एवढच्या योग्यतेला खडला आहे. तेव्हां चाणक्याला त्याची कांहींच पर्वा वाटत नसेल, एवढे मोठे राज्य आपल्या हातीं आल्यामुळे चंद्रगुप्त आपले काम झाले असें मानीत असेल, व चाणक्य आपली प्रतिज्ञा पूर्ण झाली असें समजून स्वतःला कृतकृत्य मानीत असेल. तेव्हां या योगानें त्या उभयतांत्रे सख्य, ही कृतकृत्याच खरोखर नाहीसें करील, यांत कांहीं संशय नाहीं.

भाग तिसरा.

राक्षस ज्या मलयकेतूचा आश्रय करून राहिला होता व ज्याच्या जिवावर चंद्रगुप्ताचा नाश करण्याचा प्रयत्न करीत होता, त्याचें आणि त्याचें चाणक्याला परस्पर वैर पाडावयाचें होर्ते. मलयकेतु हा राक्षसावर आपला पूर्ण विश्वास ठेवून बसला होता, व राक्षसाही त्याच्याशीं अगदीं शुद्धमनानें वागत होता, तेव्हां त्या दोघांत वैर उत्पन्न करावयाचें तें, राक्षसाचें मन आपल्याविषयीं शुद्ध नाहीं, अशी मलयकेतूची खातरी झाल्यावांचून, होणार

नाहीं झाणून चाणक्यानें तशा प्रकारचा प्रयत्न आरंभिला.

विराधगुप्तानें, चाणक्याची आणि चंद्रगुप्ताची आपसांत धुमफुस चालली आहे, असें जे राक्षसाला कळविलें ते खेरे होतें. पण चाणक्यानें चंद्रगुप्ताला सांगून मुहाम तो प्रकार करविला होता. राक्षसाचे हेर कुसुमपुरांत फिरत असून ते वरचेवर त्याला इकडची खबर देतात हें चाणक्याला माहीतच होतें, झाणून तो पदोपदीं चंद्रगुप्ताचा अपमान करीत होता, व चंद्रगुप्तही चाणक्याच्या विशद्व वरचेवर उद्धार काढीत होता. कुसुमपुरांतील बहुतेका लोक मनापासून राक्षसाच्या पक्षाचे होते यामुळे चाणक्य आणि चंद्रगुप्त यांच्या दरम्यान वारीक सारीक कांहीं गोष्ट झाली तरी ती लोकांत तेव्हांचे प्रसिद्ध होत होती. त्यावरूनच विराधगुप्तानें राक्षसाला ते वर्तमान कळविलें. आपले आणि चंद्रगुप्तानें हल्लूहल्लू नांकडे पटले आहे, ही गोष्ट राक्षसाच्या कानावर गेली असून तो त्या संवधाने फार खुष होऊन प्रयत्न करीत आहे, हे वर्तमान चाणक्याला समजले. तेव्हां अगदी उघडपणे चंद्रगुप्ताशीं भांडण करावीं व ते वर्तमान राक्षसाच्या कानावर जावें असा विचार करून, चाणक्यानें कौमुदीमहोत्सवाच्या निमित्तानें तसें करण्याचा निश्चय केला.

चंद्रगुप्तानें कौमुदीमहोत्सव करण्याविषयीं हुक्कम द्यावा व त्याप्रमाणे सर्व तयारी होऊन आयतेवेळीं चाणक्यानें तो मना करावा, असा त्या उभयतांचा निश्चय ठरला होता, त्याप्रमाणे चंद्रगुप्तानें आपल्या चोपदाराला हुक्कम दिला. तेव्हां तो द्यातारा चोपदार, काडी टेंकीत टेंकीत चाललण्याच्या अमानें वैतागल्यासारखा होऊन झाणाला, ‘ही

राजसेवा आतां पुरे झाली. हातीं मोठा अधिकार अ-
सल्यामुळे एक प्रकारे मनाला कांहीं आनंद वाटतो, पण
अगांत शक्ति असली तर सान्या गोष्टी. आतां ह्या ल्ला-
तारपणीं मी खुशाल हरि हरि झाणत बसावै, पण वेटी
आशा शुटत नाहीं. तिच्यामुळे, मधांत माशी शुटमळते
त्याप्रमाणे माझा जीव घोटाळत आहे !'

आशेला उद्देशून झाणाला, 'हे तृष्णे ! शब्द, स्पर्श, रूप
इत्यादि विषयांचा स्वीकार करून त्यापासून आपल्याला
सुख मिळेल अशी तू हच्छा केलीस; पण इंदियें दिथिल
झाल्यामुळे त्यांच्यानें ते आपापले विषय घेववत नाहीत.
तू एखाद्या विषयाकडे मौठचा जोरावै खांवत असतेस,
पण विकल झालेली हीं गांव तुझा हुकूम मुळींच मानीत
नाहीत ! ह्या जरेने तुझ्या डोक्यावर पाय दिला आहे,
असे असून तू उगीच कां तकमळतेस !'

अंमळ पुढे जाऊन सुगांग नांवाच्या राजवाड्यांतल्या
महालावरच्या अधिकाऱ्याला हांक माळून झाणाला, 'काम-
दारांनो, महाराज चंद्रगुप्त तुझांला आज्ञा करीत आहेत
कीं, आज शहरांत जिकडे तिकडे कौमुदीमहोत्सव सुरु
झाला आहे. तेव्हां ह्या महालाच्या गच्चीवर वसून नगराची
शोभा पहावी अशी सरकारची इच्छा आहे, तर ती गच्ची
साफचुक्का करून उत्तमप्रकारे लुशोभित करून ठेवा !'

वर सोंगितल्याप्रमाणे कौमुदीमहोत्सव करण्याविषयीं
चंद्रगुप्ताचा हुकूम शुटला होता, व त्याबरोबरच उत्सव
वगैरे कांहीं एक करूं नये असा चाणक्याचा हुकूम झाला
होता. सुगांग राजमहालावरच्या कामदारांला हे दोनही
हुकूम माहीत होते. व राजाच्या हुकुमापेक्षा चाणक्याचा

हुकूम विशेष मान्य होईल असे समजून, ते कौमुदीमहो-
त्सव होणार नाहीं अशी आपल्या मनांत गंड मारून
स्वस्थ बसले होते.

चोपदाराने गच्छी शृंगारण्याविषयीं चंद्रगुप्ताचा हुकूम
कळविला, तो ऐकून ते कामदार ह्याणाले, ‘अहो, तुझी काय
सांगतांहें? शाहरांत उत्सव वगैरे कोणी कांहीं करू नये
असा दुसरा हुकूम केव्हांच झाला आहे, तें महाराजांला
कळलें नाहीं का?’

चाणक्य आणि चंद्रगुप्त यांचीं काय कारस्थाने आहेत
तीं कोणाला कळत नव्हतीं, ह्यणून नौकर लोक त्या संबं-
धाने कांहीं बोलत नव्हते. चोपदार ह्याणाला, ‘अरे, तुझांला
या गोष्टी कशाला पाहिजेत! तुमने घडे भरले आहेत
कीं काय? ह्या गोष्टी बोलणीं ह्याणजे आतांच तुमच्या
प्रणांवर बेतण्याचा प्रसंग आहे! मी सांगतों तसें तुझी
मुकाटचाने करा ह्याणजे झालें. तुझी लवकर उत्तम प्रका-
रची तयारी करा. छुवासिक वस्तु ज्यांना लावल्या आहेत
व फुलांच्या माळा बांधल्या आहेत, अशा खांबाला पूर्ण-
चंद्रालारख्या शुभ्र दिसणाऱ्या चंवण्या बांधा. जिकडे
तिकडे चंदनाचे सडे घाला, फुले विखरा, सिंहासन तयार
करून ठेवा. याप्रमाणे सर्व तयारी होऊंद्या.’

चोपदारांचे हें भाषण ऐकून ते कामदार अनिश्चय भ्याले.
ते आपसांत ह्याणाले, ‘हा सांगतो हें खरें आहे. आपल्याला
ती पंचाहत हवी कशाला? हुकूम होईल त्याप्रमाणे काम
केले ह्याणजे झालें. चोपदाराला ह्याणाले, ‘दादा, हे पहा, आझी
सरकारच्या हुकूमप्रमाणे आतांच सर्व तयारी करतों?’

चोपदार ह्याणाला, ‘हो हो, लवकर करा. सरकारस्वारी-

ही आलीच पहा. स्वस्थ असून मजबूत अशा आपल्या अवयवांनीं उंचसखल असलेल्या मार्गीत देखील एकसारखा चालणारा, व बहुत दिवस दुसऱ्या धूर ओढणाऱ्याने वाहिले-ला, असा मोठा राज्यरूपी गाडाचा भार अगदीं तरणपणीत आपल्या मानेवर घेण्याविषयीं ज्याचा दृढ निश्चय झाला आहे, असा हा चंद्रगुप्तरूपी वृषभ मोठा गमीर असून वरचेवर हिसके बसले तरी दुःखित होत नाहीं. '

चोपदारांनि सांगितल्याप्रमाणे सुगांगराजमहालांत तेथील लोकांनीं क्षटपट सर्व तयारी करून राजाला खवर दिली. तेव्हां चंद्रगुप्त जनानखान्यांतल्या चोपदारणीसहवर्तमान तिकडे जाण्यास निघाला. आपण हें जें भांडणाचें ढोग केले आहे, तें अखेरपर्यंत योग्य रीतींने कसे पार पडेल, याची त्याला मोठी काळजी लागली होती, व वरचेवर तत्संबंधी विचार व्याच्या भनांत घोळत होते. तो आपल्याशींच झणाला, हें राज्य झाणून जें कांहीं आहे तें आपल्या राजपणाला उचित कर्तव्य करणाऱ्या राजाला, लोकांनी अप्रीति संपादन करण्याचें एक स्थानच आहे, असे झटले तरी चालेल. कारण, प्रजेकडून योग्य करभार इत्यादि वेळच्यावेळीं वसूल करून त्याची नीट व्यवस्था लावण्याकडे लक्ष्य दिले, तर सारा दिवस तिकडे च मोडल्यामुळे राजाला स्वच्छंदपणा मुळींच मिळत नाहीं. वरें, तसें झालें झणजे मग तो राजा तरी कसला? चाकराचा पडचाकर झटला तरी चालेल. कदाचित् राजधर्म आहे झाणून स्वार्थ सोळून परार्थाविषयीं त्यानें यल करावा असे झटले, तर राजा पराधीन होतो, व पराधीन झालेल्या मनुष्याला सौख्य कधींही मिळावयाचे नाहीं. हेंच सर्वांच्या अनुभवास येत आहे.

आणखी दुसरें असें आहे कीं, इंद्रियनिप्रह करणाऱ्या अशा मोठ्या राजांच्या हातून देखील त्या राजलक्ष्मीचें रक्षण होणे हें काम मोर्डे कठिण आहे. कारण, ही लक्ष्मी, कडक स्वभावाचा राजा असला तर, त्याच्याजवळ फार वेळ राहण्यास नाखुष असते, गरीब स्वभावाचा असला, तर लोक त्याचा अपमान करतात, त्या दुःखानें ती त्याच्या-जवळ देखील उमी राहत नाहीं. मूर्ख असला, तर त्याचा द्वेष करते, बरे, भोटा विद्वान् असला तथापि त्याच्यावर द्व्यग्ने ही प्रीति करील असेही नाहीं. मोठा शूर असला तर त्यापासून भय पावते. भिन्ना असला तर त्याचा उपहास करते. एकदरींत—कामुकाळा वश करून घेण्यांत विशेष प्रवीण झालेल्या वेश्येसारखी ही राजलक्ष्मी राजीखुर्षीनें संभाळणे फारच कठीण आहे !

साप्रत माझ्यावर एक मोठेंव संकट आले आहे. दाढून कांहीं तरी भांडण काढून थोडे दिवस अगदीं स्वतंत्र-रीतीनें राज्यकारभार चालवावा अशी आर्य चाणक्याची आज्ञा शाळी आहे. वस्तुतः चाणक्याच्या विशद्द एक अक्षर देखील तोंडावाटे काढणे हें माझ्यानें कधीही व्हावयाचे नाहीं, पण त्यांच्या आग्रहास्तव मी तसें करण्याचे कवूल करून, जागूनबुजून निरुपायास्तव एकाद्या पात-काचा स्वीकार करावा, त्याप्रमाणे ती गोष्ठ मी मनांत आणली आहे. वस्तुतः मी परतंत्र आहे असें मानण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. आर्य चाणक्याच्या हितकारक उपदेशानें माझ्या बुद्धीवर जे चांगले संस्कार घडत आहेत, त्यांच्या योगानें मी नेहमीं स्वतंत्रच आहें. कारण, मी कोणतेही चांगले काम करण्याविषयीं प्रवृत्त झालों असतां, गुरुजी

(चाणक्य) मला कधीं नको द्यगत नाहींत. मूर्खपणार्ने जेव्हां रस्ता सोडून जाऊ लागेन, तेव्हां मात्र ते अंकुशासारखे आहेत. गुरुला मुख्यत्वे विनयाची अफेक्षा असते. तशा रीतीने वागणारे शिष्य नेहमी योग्य कामांत स्वतंत्रच असतात. याहून जें अधिक स्वातंत्र्य असेल त्याची आद्धारालाही गरज नाहीं.

वैहीनरी नांवाचा ह्यातारा चौपदार बरोबर होता, त्यासहवर्तमान चंद्रगुप्त सुगांग नांवाच्या महालांत येऊन पैंचला, तेथे शृंगारलेल्या गच्छीवर उभा राहून आसमंतातच्या प्रदेशाची शोभा पाहून द्याणाला, 'या शरदृतूची रमणीयता मोठी वर्णन करण्यासारखी असते. कारण, दिशा हळु-हळु स्वच्छ होत जातात, आकाशांत मेघ पांढरे सफेत इकडून तिकडे संचार करितात. तसेच नद्यांचे प्रवाह बारीक बारीक होत जाऊन त्यांच्या दोहों बाजूला सफेत वाळवटे फारच लुशोभित दिसतात व त्यांवर मधुर शब्द करणारे सारसपक्षी संचार करीत असतात.

आकाशांत चंद्राचा स्वच्छ प्रकाश असल्याने दाहाही दिशा उज्ज्वल दिसतात, व नक्षत्रांचा प्रकाशही फार रमणीय दिसतो. तुकान झालेले पाण्याचे प्रवाह या दिवसांत बेतावाताने वहात असतात. तशीच कणसे आलेलीं भार्ते, ऐश्वर्यवान् पुरुषाप्रमाणे, आपले मस्तक नम्र करून असतात. त्यामुळे था शरदृतूने सर्वे लोकांला जर्णु काय नम्रच केले आहे असे वाटते !'

नगराच्या जवळून वाहणाऱ्या गंगेच्या प्रवाहाकडे पाहून द्याणाला, 'अनेक नद्या शाच कोणी एक ज्याच्या लिंया, असा आपला पति जो समुद्र, याच्या पुष्कळ बायका अव-

लोकन करून, दुःखानें कुश होणाऱ्या अशा श्या गंगेला,
रतिकथा सांगणाऱ्या परम चतुर अशा दूतीप्रमाणे, ही
शरद समुद्राला नैजन भेटविते.’

इतक्यांत त्याला कौमुदीमहोत्सवाची आठवण झाली,
आणि चहंकडे पाहून द्याणाला, ‘अरे, पण हें काय? श्या
कुमुमपुरांत कौमुदीमहोत्सव छुरु झाल्याचे कोर्वेच कांहीं
चिन्ह दिसत नाहीं?’ चोपदाराला द्याणाला, ‘आया वैहीनरे,
अरे, माझ्या हुकुमाप्रमाणे सर्व शहरांत कौमुदीमहोत्सव
करावा अशी लोकांना वर्दी दिली होती कीं नाहीं?’

चोपदार द्याणाला, ‘होय महाराज. तेव्हांच चोहोंकडे
जाहीर केले होते.’

चंद्रगुप्त द्याणाला, ‘तर मग, कोर्डे कांहीं हालचाल दि-
सत नाहीं, यावरून शहरवासी लोकांनी माझा हुकूम मा-
नला नाहीं कीं काय?’

चोपदार कानांवर हात ठेवून द्याणाला, ‘शिव! शिव! अ-
सें कोसे होईल? साज्या पृथ्वीवर महाराजांचा हुकूम अमा-
न्य करण्याची कोणाचीच छाती नाहीं, तेथें नगरवाती
लोकांना तो अमान्य करण्याचे घैर्य कोटून येईल?’

चंद्रगुप्त द्याणाला, ‘तर मग अद्यापि शहरांत उत्सव
छुरु द्याला नाहीं, हें काय? चतुर व अनेक हास्यविनो-
दाच्या कथा सांगण्यामध्ये निपुण अशा विट*, नेट†, इत्या-

* विट हा शब्द मराठीत अप्रसिद्ध आहे. साहित्यशास्त्रकारांनी
याचे लक्षण असे वर्णिले आहे की, “ज्याने खियांच्या नादाला लगान
सर्वत्र घालविले आहे, जो स्वभावत मोठा धूत व चौसष्ठ कला ज्याला थै-
डथोड्यायेत आहेत, जो नेश्याला खुष करण्याच्या कामांत मोठा चतुर व चांगला
वक्ता असून मधुर भाषण करणारा व चारचौंस माय असून चांगल्या
वंशात उत्पन्न आलेला तो विट.” विट हे एक प्रकारचे वेद्याचे असुचर,
असे खटले तरी चालेले.

† चैट म्हणजे शुलास अथवा वंदा. हा बहुतकरून हीन जातीचा असा-

दिकांसहवर्तमान वेश्यांचे थवे शहरांत इकडून तिकडे अद्यापि मोठमोठच्या रस्त्यांवरून संचार करीत नाहींत. तसेच एकमेकांच्या चढाओढीने उघडंच वर्षे व अलंकार इत्यादिक धारण करून नागरिक जन प्रियांसहवर्तमान संचार करीत नाहींत. यावरून त्यांनी उत्सव मुळी केलाच नाहीं असेच वाटते?

चौपदार झणाला, 'होय सरकार, असेच दिलतें तर खरें'

राजा झणाला, 'पण तें असें कां तें सांग.'

चौपदार झणाला, 'त्यांत असें आहे.'

चंद्रगुप्त झणाला, 'असें मोघम बोलून नको. काय तें उघड सांग.'

चौपदार झणाला, 'होय, आजेप्रमाणे सांगतों. कौमुदी-महोत्सव करू नये, अशी ताकीद झाली होती.'

हे ऐकून चंद्रगुप्त मुहाम राग आल्यासारखे दाखवून झणाला, 'काय? उत्सव करू नये झणून सांगितले? वरें, कोणीं सांगितले तें?'

चाणक्यांने सांगितले होते, हे चौपदाराला वाजक होते, तरी भीतीभुळें चाणक्यांचे नांव वेण्याची त्याची भाती झाली नाहीं. तो झणाला, 'महाराज, यापुढची गौषट मी विदित करू शकत नाहीं.'

राजा झणाला, 'प्रेक्षकांच्या दुष्टीला अतिशय आनंद देणारा हा रमणीय उत्सव आर्यं चाणक्यांने तर वंद केला नसेलच.'

चौपदार झणाला, 'महाराज, जिवंत रहवें अशी ज्याची इच्छा असेल असा दुसरा कोण मनुष्य आपला हुकूम तोडण्यांचे साहस करील!'

वैहीनरीने पर्यायमात्रानें, कौमुदीमहोत्सव चाणक्या-
र्नेच बंद केला, असें सांमितरें तेव्हां चंद्रगुप्ताला फारच
राग आला. तो आसनावर बसून चोपदाराला द्याणाला,
'अर्थ चाणक्याची या वेळीं भेट व्याची अशी माझी हच्छा
आहे, तर त्याला बोलावून घेऊन ये.'

हे कून वैहीनरी मुजरा करून चाणक्याच्या घरीं
गेला.

इकडे चाणक्य अनेक मसलती योजीत असून, राक्षस
आपला द्रेष करितो द्याणून रागावला होता. तो त्याला
उंहेशून द्याणाला, 'अरे दुरात्मा राक्षसा, तू माझ्याशीं
द्रेष करतोस हे चांगले नव्है. जसा नंदाचा द्रेष करून
मी त्याच्या नगरांतून, रागावलेल्या सर्पीसारखा, बाहेर
निवालों आणि सतत प्रयत्न करून नंदाला मारून, चंद्र-
गुप्ताला राज्यावर बसविलै, तसा तूहीं रागाने कुसुमपुरां-
तून बाहेर जाऊन चंद्रगुप्ताचे ऐश्वर्य हरण करण्याविषयीं
हच्छा करीत आहेस. माझ्यापेक्षांही आपले शाहाणपण
विशेष दाखविण्याचा तुळा इरादा आहे. पण राक्षसा,
हे खूप समज कीं, प्रसंग माझ्याशीं आहे.' आकाशाकडे
लक्ष्य लावून द्याणाला, 'अरे राक्षसा, अरे राक्षसा! नको
उगोच, तू हे संकट आपल्या अंगावर घेऊन नकोस. हे सो-
डून दे. स्वतः उन्मत्त द्याला असून दुष्टप्रधानांवर ज्याने
सर्वस्वी भार टाकला होता, तो नंद या वेळीं गादीचर
नाहीं आहे. हा राजा चंद्रगुप्त आहे, आणि नंदाच्या
वेळचा मुख्य प्रधान जो तू तोही अधिकारावर नसून, मी
चाणक्य या वेळीं अधिकारावर आहें. तुझे मुख्य वैर
काय ते माझ्या कीर्तींचे अनुकरण करावें हेच दिसते.

पुनः कांहीं वेळ विचार करून ह्याणाला, 'याबद्दल मी इतका खेद करण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. कारण, माझे विश्वासु सेवक भागुराथण इत्यादिक यांनी पर्वतराजाचा पुत्र मलयकेतु, याला अगदीं वेढून टाकिले आहे. व ते सिद्धार्थक इत्यादिक माझे सेवक आपआपल्या कामाविषयी उद्युक्त आहिन. सांप्रत चंद्रगुप्ताशीं मीं कपटकलह करण्याचा घाट घातला आहे. आता चंद्रगुप्ताशीं भांडण करून पुढे योजून डेविलेल्या युक्तीप्रमाणे या शब्दाचा भेद मी करीन.'

चाणक्य याप्रमाणे विचार करीत बसला आहे तों, ह्यातारा चौपदार तेथें थेऊन पौंचला. खरौखर, त्या चौपदाराला या वेळीं भोडे लंकट पडलें होतें. आधीच तो ह्यातारपणामुळे वैतागला होता व त्यांद्वान सांप्रतचा प्रसंग तर फारत्र भवंकर होता. चाणक्याच्या विशद्द कांहीं बोलावें, तर तिकडून भय व चंद्रगुप्ताच्या विशद्द बोलावें, तर तिकडूनही भय. अशी कांहीं त्याची विलक्षण स्थिति झाली होती. तो ह्याणाला, ही राजसेवा मोठी कठीण खरी. आधीं राजाचें भय बाळगले पाहिजे. पुढे त्याच्या प्रधानाचें—तसेच राजाच्या मेहरवानीतल्या मनुष्याचें, तसेच राजवाद्यांत असलेल्या रिकामटेंकड्या व खुषमस्कन्या लोकांचें भय बाळगले पाहिजे. असें एकाचें कीं दोघाचें? कितिकाचें तरी भय बाळगावें? हे एवढेसे पोट जाळण्याकरितां कोणीं डोळे वटारले तर उगीच खालीं मात्र घातून उर्मे राहिले पाहिजे! अत्यंत हीनपणा देणाऱ्या ह्या चाकरीला श्ववृत्ति (कुच्याचें जिंये) ह्याणतात तें अगदीं खरें आहे!

असो; आपल्या नशीबीं तेंचे लिहिले आहे, यजमानांच्या
हुक्मप्रमाणे या आर्य चाणव्याच्या धरापर्वत तर आलेच.
आतां आंत जाऊन त्याला राजाचा निरोप सांगितला
व्यापजे झाले.

चाणव्य एक प्रकारे चंद्रगुप्ताच्या राज्याचा धनीच
होता, असे बाटले तरी चालेल. सर्व पृथ्वीचीं राज्यसूत्रे
त्याच्या हातांत होती, एवढा मोठा अधिकारी असूनही तो
स्वतः अगदी निरपेक्ष होता. दरवाज्यावर पाहरा करणारे
शिपाई तर नव्हतेच; पण एखाच्या तपस्वी ब्राह्मणाचा आश्रम
असावा, त्याप्रमाणे त्याच्या धरची स्थिति होती. चोप-
दार त्याच्या दरवाज्याच्या आंत गेला आणि एवढ्या मोठ्या
सर्वभौमाच्या दिवाणाच्या धरचें ऐश्वर्य पाहून त्याला मोठें
आश्रव्य वाटले. ते शेणाला, ‘ह्या पुरुषाच्या निरपेक्षतेची
कमाल आहे. ही याच्या अंगणात दगडाची कपर पडली
आहे ती, बहुतकरून अद्वितीयांत घालायचे सुकलेले शेणाचे
गोळे फोडण्याकरितां डेविली असावी असे वाटले. हा येथे
शिष्यांनी आणलेल्या समिधांचा भारा पडला आहे. वरें, घर
पाहिले तर वरचें आस्तरण जुने झाले असून, कौळे देखील
नाहीत; शवसानें शाकारलेले आहे. भांद्यांकुशांचे नांव
देखील नाही. जिकडे पहावें तिकडे भोपळे व लोटकीं
यांच्याशीं प्रसंग !

यावरून महाराज चंद्रगुप्ताला हे वरचेवर हाक मारतांना
वृषला वृषला (शूद्रा) झाणून हाक मारतात, हे योग्यत आहे.
कारण, यांला कशानीच गरज नाही. मग हे राजाची
एवढी भीड कशाला डेवतील? पुकळ लोक राजाच्या अंगीं
नसलेल्या गुणांचे मोठ्या गौलतेने वर्णन करून लोभाविष्ट

होत्साते त्याची सुति करितात. पण तो तृष्णोचा प्रभाव आहे. नाहींपेक्षा निस्पृह मनुष्याला राजा देखील तृष्णासारखा तुच्छ वाटतो!

वैहीनरी याप्रमाणे आपल्याशींचि बोलत होता, तों समोर चाणक्य बसलेला त्याच्या दृष्टीत पडला. चाणक्याचा दरारात्र कांहीं विलक्षण प्रकारचा होता. त्याला पाहतांच तो झातारा चोपदार चपापल्यासारखा होऊन म्हणाला, 'अरे! मी काय वेड्यासारखा गडबडतो आहे. हा आर्य चाणक्य येथे जवळच बसला आहे. ज्याने नंदराजाचा अस्त करून मौर्य (चंद्रगुप्त) राजाचा उदय केला आहे, असा हा पर्यायाने शीतल व उष्ण प्रकाश पाढणारा तेजस्वी सूर्य, हा भगवान् मूर्यनारायणपेक्षांही, मोठा तेजस्वी आहे.'

असें बोलून चाणक्याजवळ जाऊन वैहीनरीने गुडधे टेकून त्याला नमस्कार केला, तेव्हां चोपदाराला पाहून चाणक्य झाणाला, 'वैहीनरे, कां आला होतास ?'

चोपदार झाणाला, 'महाराज, गडबडीने नमस्कार करावयास येणाऱ्या हजारों राजोंच्या मस्तकांवरील मुकुटांत खचलेल्या माणकांच्या प्रकाशाने ज्यांचे चरणकमल लाल दिसत आहे, अशा महाराज चंद्रगुप्तांनी आपल्याला साठांग नमस्कार करून अशी विनंती केली आहे की, कोणत्याही कामाची हरकत नसेल तर मी आपल्या दर्शनाची इच्छा करीत आहे.'

चाणक्य झाणाला, 'वैहीनरे, चंद्रगुप्त माझ्या भेटीची इच्छा करीत आहे काय ? हा कौमुदीमहोत्सव मीं बंद केला हें वर्तमान तर त्याच्या कानांवर गेले नाहींना ?'

चोपदार ह्याला, 'महाराज, कसें न जाईल?'
हे ऐकून चाणक्य रागावून ह्याला, 'पण तें वर्तमान त्याला कोणीं सांगितले?'

यावर चोपदार भिजन ह्याला, 'महाराज, क्षमा असावी. कोणीं सांगितले नाहीं. सरकारीं आपणच सुगांग नंत्राच्या महालाच्या गच्छीवर जाऊन, शहरात कोडे उत्सव खुरु झाला नाहीं असें पाहून तें जाणले.'

चाणक्य ह्याला, 'तर काय, तो आपल्या आपणच समजला? आणि मग त्यावर तुळी खूप भर देऊन त्याला रागयेइल असें केले असेल नाहीं? असेंच असेल, आणखीं दुसरे काय असणार?"

याप्रमाणे चाणक्यानें उलट वैहीबरीवरच राग काढला.
हे पाहून तो भयानें कांपत कांपत मान खालीं घालून उभा राहिला. त्याला पुनः चाणक्य ह्याला, 'समजलों. तुळी राजाच्या भोंवतालचे चाकरलोक माझा फारद्वेष करतां, हे मला पक्के समजले आहे. बरे पण यावेळीं चंद्रगुप्त कोडे आहे?'

चोपदार कांपत कांपत ह्याला, 'सुगांग राजमहालाच्या गच्छीवर सरकारस्वारी बसली असून तेथून मला आपल्या पायांकडे पाटविले आहे.'

हे ऐकून चाणक्य आसनावरून उठला, आणि चंद्रगुप्तांकडे जाण्यास निघाला. बिचारा तो झातारा वैहीनरी लटलट पुढे चालला असून, चाणक्य दांत औंड खात त्याच्या मागून निघाला. वस्तुत: हे सारें ढोंगच होतें. जसा चंद्रगुप्त केवळ मुलाप्रमाणे त्याच्याशी एकानिष्ठपणे वागत होता, तसा तोही सदय वापासारखा त्याच्यावर प्रेम ठेवीत होता.

चाणक्य राजवाड्यांत जाऊन वैहीनरीने दासविलेल्या
मार्गाने गद्यीवर चढला आणि तेथें आसनावर बसलेल्या
चंद्रगुप्ताला पाहून मनांन झाणाला, शाबास, शाबास !
कुवेराच्याही ऐश्वर्याला तुच्छ करणारे व दुर्दैवी नंदाला
अंतरलेले असे सिंहासन सर्व राजांत परमश्रेष्ठ अशा या
चंद्रगुप्ताने सुशोभित केले अहे असे पाहून, व योग्य
राजाशी त्याचा समागम झाला झणून मला फार आनंद
होतो !

अंमळ पुढे जाऊन चंद्रगुप्ताला झाणाला, 'तुझा विजय
असो !' चाणक्याला पाहतांच तत्काळ आसनावरून उटून
चंद्रगुप्ताने त्याचे पाय घरले. तेहां दोन्ही हातांनी त्याला
वर उठवून चाणक्य झाणाला, 'वरून पडणाऱ्या भगी-
रथीच्या उदकाच्या तुषारांनी ज्याच्या शिळा गार झाल्या
आहेत, अशा हिमाचलापर्यंत उत्तरेस, व तीरावर अ-
सणाऱ्या अनेक रंगाच्या रस्तांनी चक्रचक्रीत दिसणाऱ्या
क्षारसमुद्रापर्यंत दक्षिणेस, वारंवार भयभीत झालेले राजे
तुला शरण येऊन आपल्या मस्तकावरच्या मुकुटांवरील
रस्ताच्या किरणांनी तुइया पायांच्या बोटांचे सांधे प्रकाशित
करोत !'

चंद्रगुप्त झाणाला, 'आर्या, आपल्या पायांच्या कृपेने
आपण झणतां त्या ऐश्वर्याचा सांपत मी उपभोग घेतच
आहै. आतां आसनावर बसावै.' याप्रमाणे त्याची
विनंती ऐकून उभयतां आपापल्या आसनावर बसले.

नंतर चाणक्य झाणाला, 'मला कों बोलाविले होतेस !'

चंद्रगुप्त झाणाला, 'आपल्या दर्शनाने स्वतःवर अनुग्रह
करून घेण्याकारितां बोलाविले होते.'

यावर चाणक्य हंसून द्याणाला, ‘हे नम्रपणाचें बोलणे एकीकडे असुदें. राजेलोक कामदारांला निष्कारण कधीही बोलावीत नाहीत.’

चाणक्याच्या मनांत पूर्वसंकेताप्रमाणे भांडणाची सुरवात करावयाची होती, हे समजून चंद्रगुप्त द्याणाला, ‘बरे, कौ-मुदीमहोत्सवाची आपण भनाई केली असे समजले, त्यांत आपण कोणता विशेष फायदा पाहिला?’

यावर चाणक्य हंसून द्याणाला, ‘तर मग आमची चांगली पूजा उत्तरण्याकरितां तू आद्यांला बोलावून आणलेंस असे वाटते.’

चंद्रगुप्त द्याणाला, ‘शिव शिव! असे कोण द्याणतो? मी शिव्याच्या नात्याने विनंती करण्याकृरितां बोलाविलें आहे.’

चाणक्य द्याणाला, ‘असे असेल तर ज्यांच्या जबळ विनंती करावयाची असेल, त्यांना कोणतीही एखादी गोष्ट बरी वाटली आणि ती त्यांनी केली, तर शिव्यांनी त्या कामीं त्यांना प्रतिबंध करू नये.’

चंद्रगुप्त द्याणाला, ‘होहो, बरोबर, आपण द्याणतां तसेच, पण आपण जे कांहीं कराल त्यांत कांहीं तरी हेतु असल्यावांचून रहावयाचा नाही. द्याणून कौमुदीमहोत्सव बंद करण्यांत काय हेतु आहे, तो समजून घेण्याकरितां प्रभ करण्याची मला सवड आहे.’

चाणक्य द्याणाला, ‘शाबास, चांगलें समजलास. कांहीं तरी हेतु असल्यावांचून हा चाणक्य अगदीं लहान-सहान गोष्ट करण्याविषयीं देखील कधीं प्रवृत्त होणार नाही, हे अगदीं खरे आहे.’

चंद्रगुप्त द्याणाला, ‘आर्या, द्याणूनच आपल्या मुखाने

उत्सव बंद करण्याचा हेतु ऐकज्याची मला इच्छा झाली.''

चाणक्य झगाला, 'चंद्रगुप्ता, एक तर. राजनीति जाणणाऱ्या पुरुषांनी, तीन प्रकारची राज्यपद्धति सांचितली आहे. ते प्रकार असे कों, केवळ राजाच्या हुक्मानें चालणारे, प्रधानाच्या हुक्मानें चालणारे, व राजा आणि प्रधान या उभयतांच्या सळळ्यानें चालणारे. या तिहींतून तुझे राज्य केवळ प्रधानाच्या सळळ्यानें चाललें आहे. तेव्हां कौमुदीमहोत्सव कां बंद केला, या गोष्टीची चैकशी तुला कशाला पाहिजे? कारण, राज्याचा सर्व भरिभार आमच्या डोक्यावर आहे. तेव्हां आज्ञां त्यांत कांहीं तरी योग्य कारण पाहिलंच असेल.'

चाणक्य राज्यसूत्रधार होता, तरी चंद्रगुप्ताजवळ त्याने असे ताढ्याचे भाषण कधींही केले नव्हते. तो प्रत्येक कामाची व्यवस्था आपणच लाची, तरी चंद्रगुप्ताच्या नांवानेच ते काम करीत असे. या वेळीं चंद्रगुप्ताला मुहाम राग आणावा, एतदर्थ त्याने असे भाषण केले. ते ऐकून चंद्रगुप्त रागाने लाल झाला; पण चाणक्याच्या विहळ कांहीं बोलण्याचे त्याला वैर्य होईना, द्विंदून तोंड एका बाजूला फिरवून तो स्तब्ध बसला.

इतक्यांत राक्षसानें मथवून ठेवलेला स्तनकलश नांवाचा भाट, आपल्या सोबत्यासहवर्तमान, राजाचे यश वर्णन करू लागला. स्तनकलश झगाला, 'लव्हाळ्याच्या कुलांसारख्या दिसणाऱ्या आकाशाला सफेत करणारी, सजल मेघ हेच कोणी एक हत्तीचे काळे चर्म ल्याचा चंद्राच्या किरणांनी काळेपणा दूर करणारी, कौमुदी (चंद्रकांति) हीच कोणी एक कपालमाला, तीप्रत धारण करणारी,

राजहंस हेच जिंचे हास्य, अशी ही शंकराच्या शरीरासारखी दिसणारी शरदृतूची शोभा आपले सर्व क्लेश हरण करो।'

तुन: क्षणाला, 'जे आपल्या तेजाने मदोनमत्त अशा हत्तीलाही जिंकण्यास समर्थ होतात, असे कांहीं मोठे तेजस्वी पुरुष विश्वकर्त्यानें उत्पन्न केले आहेत. सिंहाला आपल्या दाढा उपटलेल्या जसें सहन होत नाहीं, तसें मानी पुरुषाला आज्ञाभंग मुळींच सहन होत नाहीं. मग आपल्यासारखे मानी सार्वभौम राजे आज्ञाभंग कसे सहन करतील ?

दुसरे असे आहे कीं, पुष्कळ सोन्याचे अलंकार घातले, आणि मोठ्या चैरीन राहिले, द्यून राजाला राजपण येत नाहीं. ज्यांची आज्ञा मोडण्याविषयीं कोणीही समर्थ होत नाहीत, असे जे पुरुष असतील तशा पुरुषांलाच राजे आणतात.'

याप्रभाणे चंद्रगुप्ताला अधिक चिडविण्याकरिता स्तनकलश व त्याचा सोबती यांनीं, आज्ञाभंग सहन करू नये, असे सुचिविले. तेंऐकून चाणक्य मनांत क्षणाला, हा भाटांनी प्रथम, विशिष्टदेवता भगवान् शंकर, यांचे रूपक करून नुकत्याच प्रवृत्त झालेल्या शरदृतूच्या गुणांचे वर्णन करून, आदर्शाद दिला हें टीक केले. पण त्यानंतर जें त्यांनी क्षटले, त्याचा हेतु कांहीं समजला नाहीं.

अंमळ विचार करून क्षणाला, हंहं, समजले. त्या दुरात्म्या राक्षसाची ही मसलत असावी. त्यांने हा भाटांला फितूर करून, मीं चंद्रगुप्ताची आज्ञा मोडिली, याबद्दल त्याला राग उत्पन्न करण्याची ही यांच्याकडून

स्वचना केली असावी, पण कांहीं चिंता नाहीं. दुष्टा राक्षसा, तुला समजून येईल. हा चाणक्य निजला नाहीं, पुरता जागा आहे!

ते भाड राक्षसानें फितविलेले आहेत, हें चंद्रगुप्तालाही समजलें होतें; पण त्यांने, मुहाम त्यांनी सुचविलेली गोष्ट आपल्याला मान्य शाळी असें दाखविण्याकरितां, त्या दोघां भाटांला चांगलें बक्षीस देण्याविषयीं, चोपदाराला हळूम केला.

राजाच्या हुकुमाप्रमाणे चोपदार भाटांला बक्षीस देण्यास जाऊ लागला, तेव्हां हीच उत्तम संधि आहे असें पाहून चाणक्य वैहीनरीला झाणाला, ‘अरे थांब, जाऊ नको.’ चंद्रगुप्ताला झाणाला, ‘अरे निष्कारण हा एवढा मोठा खर्च करण्याचे काय कारण?’

हें ऐकून चंद्रगुप्त मोठा दुःखी होऊन झाणाला, ‘जिकडून तिकडून मला आपण असे प्रतिबंध करू लागलां, तर मला हें राज्यांसे वाटणार नाहीं, केवळ बंदिशाळेसारखे होईल.’

चाणक्य झाणाला, ‘अरे, स्वतः कारभार न करण्या राजांची अशीच स्थिति असते. तर तुला आमचे करणे आवडत नसल्यास तू आपला कारभार स्वतः चालवीत जा झाणजे शाळैं.’

चंद्रगुप्त झाणाला, ‘होहो, त्यांत काय अडवण? हा पहा मी आजपासून स्वतःच सर्व कारभार चालवितों.’

चाणक्य झाणाला, ‘तसें होईल तर फार चांगलें त्याचा आद्यांला मोठा संतोष वाटेल, व आदीही आपले काम करण्यास लागूं.’

चंद्रगुप्त महाला, 'जर असें आहे तर कौमुदीमहो-
त्सव आपण कां बंद केला, तें आधीं ऐकण्याची माझी
इच्छा आहे.'

चाणक्य द्वारा, 'कां बंद केला हें ऐकण्याची जशी
तुला इच्छा आहे, तशी कौमुदीमहोत्सव करण्यांत काय
भविक आहे, तें मलाही ऐकण्याची इच्छा आहे.'

चंद्रगुप्त महाला, 'त्यांतले मुख्य प्रयोजन इटले द्वारा
माझा हड्डूम तोडणे आणि माझ्या मनाला संताप देणे, हेच
बहुतकरून असावे असें वाटते.'

चाणक्य द्वारा, 'हो हो, तुझा हड्डूम अमान्य करा-
यचा हेच कौमुदीमहोत्सव बंद करण्याचें आमचें प्रयो-
जन आहे. कारण, तमालवृक्षाच्या कोवळ्या पानांसा-
रखीं ज्यांच्या तीरांवरील अरण्ये काळीं भोर दिसत आहेत,
व इतस्ततः संचार करणाऱ्या जलचरांनी ज्यांचे उदक उ-
चंबळचिरें आहे, अशा त्वारही समुद्रांच्या गळ्यांतली के-
वळ माळा, अशी शेंकडूं राजांनीं मस्तकावर धारण के-
लेली तुझी आज्ञा, फक्त माझ्याजवळच मात्र मोडली
जाते. यामुळे माझ्या डिकाणीं तुझी जी नम्रता आहे,
तिच्या योगाने तुझे राजपण शोभिवंत दिसणारे आहे,
असें सर्व लोकांता माहीत हेते. आणखी दुसरेही काहीं
कारण ऐकावे असें तुझ्या मनांत असेल, तर तेही सांगतों.'

चंद्रगुप्त महाला, 'तर मग, काय आहे तें सांगवे.'
हें ऐकून चाणक्य, शोणोन्तरा नंवाची चोपदारीण
जवळ उभी होती, तिला द्वारा, 'अग, तो कायस्थ अच-
लजी याला माझ्या आजेवरून सांग कीं, भद्रभट इत्यादि
मंडळी रागावून येथून पळून जाऊन मलयकेतूच्या आभ-

याला राहिली, आणि तेथून त्यांनी जे पत्र पाठविले आहे ते मी मागतो द्यावें.’

‘हे ऐकून शोणोन्नरा त्या कायस्थाजवळ जाऊन पत्र घेऊन आली, ते चाणक्य आपल्या हातांत घेऊन चंद्रगुप्ताला द्याला, ‘हे अमळ वाचून पहा.’

चंद्रगुप्ताने ते पत्र आपल्या हातांत घेतले अणि मनांतल्या मनांत वाचून लागला. त्यांत पुढे लिहिल्याप्रमाणे मजकूर होता.—

‘स्वस्तिश्री महाराज राजपूजित सार्वभौम श्रीचंद्रगुप्त-महाराज यांच्या सेवेशीं, आपल्या भायांच्या सेवेत तत्पर असणारे मुख्य मुख्य सरदार भयाने पद्धून येऊन आपल्याला वध्य अशा मल्यकेतूचा आश्रय करून राहिले आहेत. त्यांत पिलखान्यावरचा मुख्य अधिकारी भद्रभट, पागेवरचा अधिकारी पुरुषदत्त, मुख्य जमादार चंद्रभासुयाचा भाचा दिगरात, सरकारचा संबंधी महाराज बळदेवगुप्त, आपला अगदीं लहानपणाचा सेवक राजसेन, आपला सेनापति सिंहबल याचा धाकटा बंधु भागुरायण, माळव्याच्या राजाचा मुलगा लौहिताक्ष, व क्षत्रियांत परम शेष विजयवर्मी, आही इतकेजण महाराजांचे पाय सोडून येथे आलें आहों, तरी सरकारच्या कायीविषयीं तपर आहों.’

याप्रमाणे पत्र वाचून चंद्रगुप्त द्याला, ‘आर्या, पत्रांत इतकाच मजकूर आहे. पण हे आमच्यावर नाराज झाले याचे कारण काय ते मला समजले पाहिजे.’

वर दिलेले पत्र हे खरोखर त्या भद्रभट इत्यादिकांनी मुळीच पाठविलेले नव्हते. कारण, ते कुसुमपुरांतून

पळून गेले ते आपल्या इच्छेने गेले नसून चाणक्याच्या सांगण्यावरूनच गेले, व त्यांनी मुऱ्हाम मलयकेतूचा आश्रय केला. राक्षसाच्या मनात चाणक्य आणि चंद्रगुप्त या उभयतांत वैर पाडावयाचे होते, द्याणून चाणक्याने मुऱ्हाम हें एक बनावट पञ्च तयार करून या वेळी प्रसिद्ध केले. येथे काय काय गोष्टी घडतात त्या राक्षसाला अचूक समजतात हें चाणक्याला माहीतच होते. तेहां वर दिलेल्या पञ्चांतील मजकुरावरून चंद्रगुप्तावर त्यांचा मुळीच राग नव्हता. काय तो चाणक्याचा त्यांना केंटाळा आला होता असे व्यक्त होत असून हें वर्तमान राक्षसाला समजले क्षणजे तो फार खुष होईल असा चाणक्याचा हेतु होता.

चंद्रगुप्ताने भद्रभटांदिकांला नाराज होण्याचे कारण काय, ते विचारल्यावरून चाणक्य ह्याणाला, 'ऐक वावा, सांगतो. थेथे पिलखान्यावरचा अधिकारी व पांगवरचा अधिकारी भद्रभट आणि पुरुषदत्त नांवाचे जे दोघे सरदार होते ते नेहमीं चैनीत निमग्न असत. त्यांना दाढ पिणे, खियांशीं विलास करणे, नाचतमाशे पहाणे, यावांचून दुसरे कांहीं सुचत नव्हते. ते नेमलेल्या कामावर मुळीच लक्ष देत नव्हते; द्याणून मी त्यांना कामावरून दूर करून केवळ पोटगी देऊन टेविले होते. द्याणून ते रागावृन शत्रूच्या (मलयकेतूच्या) पक्षाला मिळाले. व ते येथे ज्या अधिकारांवर होते, तेच अधिकार मलयकेतूने त्यांना तेथे दिले आहेत. आतां दिग्गरात आणि वलगुप्त या दोघांला तुझ्यापासून नेमणुका मिळत होत्या, त्या त्यांना अगदीं कमी वाढू लागल्या व मलयकेतूकडे गेलों असतां याहून मोठच्या नेमणुका मिळतील असे समजून, येथून

पळून जाऊन ते मलयकेनुच्या आभयाला राहिले आहेत. आतां तुझा वाळपणचा हुजन्या राजसेन, याला तुझ्या मेहेरबानीने पुष्कळ ऐश्वर्यमिळाले, झणून तो आपल्या ठिकाणी कृतकृत्य झाला. व येथे राहिलो आणि कदाचित् तुझी इतराजी झाली, तर मिळालेली जिवगी जाईल झणून जवळ काय होते नव्हते तें चढ सारे गुडाळून, तो मलयकेनुजवळ राहिला आहे. आणि सेनापति, सिंहबलाचा धाकटा बंधु भागुरायण तोही पूर्वी येथे रहात होता तेव्हां पर्वतकराजांनी त्याचा विशेष खेह जडला होता. त्याच्या प्रीतीस्तवच त्यांने—‘तुझ्या आपला चाणक्यानेच मारविले’ असें गुप्तयांने मलयकेनुला सांगून त्याच्या मनांत आमच्याविषयी भय उत्पन्न करून, मलयकेनुला येथून पळविला; व नंतर राजद्रोह करणारे चंदनदास, शकटदास इत्यादिकांला कडक शिक्षा झाली, तेव्हां आपल्याच अपराधांने आपल्या ठिकाणीं साशंक होऊन, त्यांने येथून पळ काढून मलयकेनुचा आभय घरिला. मलयकेनुलाही असें वाटले कीं, भागुरायण हा आपला प्रणरक्षक आहे, तेव्हां त्यांने कृतज्ञताबुद्धीने त्याला आपला एक प्रधान केला. आतां, हुसरे ते लोहिताक्ष आणि विजयवर्णी यांचा आपसांत भाऊवंदकीचा लंटा होता. त्यांत तूं त्यांचा जो योग्य विभाग दिलास तो त्यांना भान्य झाला नाहीं, व मोठद्या गर्वाने त्यांनी तें सारे सोडून शत्रुपक्षाचा आभय केला. याप्रमाणे त्यांचीं नाराज होण्याचीं कारणे आहेत.’

चंद्रगुप्त झणाला, ‘ते असे नाराज झाले आहेत हे आपल्याला आर्धीं समजले नव्हते का? मग तेव्हांच त्यांचा चांगला बंदोबस्त कां केला नाहीं?’

चाणक्य द्वाणाला, 'त्यांचा बंदोवस्त करण्याला सवड
ज्ञाली नाहीं.'

चंद्रगुप्त द्वाणाला, 'तो कसा करावा तें समजले नाहीं
खणून केला नाहीं, किंवा तसें करण्यांत कांहीं हेतु होता?'

चाणक्य द्वाणाला, 'न समजेल का? कांहीं कारण
होतें खणूनच बंदोवस्त केला नाहीं.'

चंद्रगुप्त द्वाणाला, 'तर मग त्यांचे काय कारण होते
तें आतोंच मला ऐकावयाचे आहे.'

चाणक्य द्वाणाला, 'ऐक आणि नीट लक्षांत ठेव.
जे कामदार लोक नाराज झाले असतील, त्यांचा बंदो-
वस्त करणे तो दोन रीतींनी होत असतो. त्यांच्या
इच्छेप्रमाणे त्यांच्यावर मेहरबानी करावी, किंवा त्यांना
प्रतिबंधांत ठेवावें, असे दोन प्रकार आहेत. भद्रभट्ट
आणि पुरुषदत्ता या दोघांवर अनुग्रह करावयाचा
झटला झाणजे, त्यांच्याकडून जे अधिकार काढून
घेतले होते, ते त्यांना पुनः देणे, हत्ता होय. पण तशा
व्यसनी पुरुषांला एवढे मोठे अधिकार देणे, झाणजे
एक प्रकारे भापल्या राज्याचा नाश करून घेतल्यासार-
खेच होते; खणून त्यांच्यावर मेहरबानी केली नाहीं. दिं-
गरात आणि बलगुप्त हे दोघे फारच लोभी त्यांना तुळें
सर्व राज्य दिलें तरी संतोष वाटावयाचा नाहीं. मग त्यां-
च्यावर अनुग्रह कसा करितां येईल? राजसेन आणि
भगुरायण हे दोघे द्रव्य आणि प्राण सुरक्षित ठेवण्याचि-
वयां प्रथल करीत होते. तेच्हां त्यांच्यावर मेहरबानी
करण्याला सवड कोणती होती? तसेच लोहि-
ताक्ष आणि विजयदर्मा हे आपल्या वारसांचा दैव क-

रीत असून, स्वतः मोठचा ताठचार्ने वागणरे असल्यामुळे, त्यांच्यावर तरी कसा अनुभव करिता आला असता ! ह्यापून मेहरबानी करण्याचा पक्ष मुळीच सोडून दिला. आतां त्यांचा निभव करता आला असता; पण नंदाचें एवढे मेर्डे राज्य नुकर्तेच आमच्या हातीं आले आहे, तेव्हां त्यांच्यासारख्या मोठचा सरदारांला आहीं जवर शिक्षा दिल्या, तर नंदाच्या घराण्यावर विशेष प्रेम टेवणाऱ्या रयतेच्या विश्वासाला आपण पात्र होणार नाहीं; ह्यापून त्यांना शिक्षा केल्या नाहींत. तेव्हां याप्रमाणे आमच्या पक्षाची भांडळी बहुतेक मल्यकेतूला जाऊन मिळाली आहे, व इकडचा पुरता माहितगार, राक्षस, त्याचा मुख्य प्रधान हाला आहे. असा तो मल्यकेतु म्लेंड्छ राजांला अनुकूळ करून घेऊन, त्यांची मेर्डी फौज जमतून आपल्या बापाचा त्तुड उगविण्याकरिता आमच्यावर स्वारी करण्याला तार झाला आहे. तेव्हां सांप्रतची ही वेळ कांहींतरी उद्योग करण्याची आहे. चैनींत बसून नाच, रंग, उत्सव करण्याची ही वेळ नव्हे. या वेळीं आपल्या शहरची तटबंदी दुरुस्त करून किल्याची वगैरे तयारी करणे सोडून कौमुदीमहोत्सव करण्यात काथ आर्थ आहे ! ह्यापूनव मी तो मना केला आहे.'

‘हे ऐकून चंद्रगुप्त द्याणाला, ‘हं हं, समजलों, या संबंधाने मला पुष्कळ विचारावयाचें आहे.’

चाणक्य द्याणाला, ‘खुशाल विचार बापडा. मला ही पुष्कळ सांगावयाचें आहे.’

चंद्रगुप्त द्याणाला, ‘तुझी ह्या ज्या आता भयाच्या गोष्टी सांगता, त्यांचा पूर्वीच कां बंदोबस्त केला नाहीं ! ह्या सर्व

अनर्थाचें मूळकारण मलयकेतु आहे, त्याला येथून पळून जाण्याची सवड कांदिली !'

चाणक्य द्विषाला, 'त्याला जर जाऊ दिला नसता तर त्याच्या वापाला वचन दिल्याप्रमाणे अर्थे राज्य द्यावला पाहिजे होतें, किंवा त्याला कैद तरी केलें पाहिजे होतें. वरें, कैद करावें तर पर्वतकाला आदी मारलें, अशी जी शत्रुपक्षाच्या लोकांनी कंडी पिकविली होती, तिला आदीच्या हात दिल्यासारखे झाले असतें. वरें, प्रतिज्ञेप्रमाणे अर्थे राज्य वावें तर पर्वतक मारविला मेला त्याचें फळ काय? केवळ कृतग्रता मात्र आपल्या पदरीं आली असती. द्विषून मलयकेतु पळून गेला तरी त्याच्याकडे लक्ष्य दिलें नाहीं.'

चंद्रगुप्त द्विषाला, 'वरें विता नाही. मलयकेतूच्या संबंधाने आपण आद्यांला असे उत्तर दिलें, आणि तें घटकामर आदी कबूलही करिवो. पण आदी नंदांचे राज्य घेतल्यानंतर राक्षस कित्येक दिवस येयेच होता. त्याची आपण कां उपेक्षा केली? या प्रश्नाचें अपरांकडून काय उत्तर मिळेल वरें ?'

चाणक्य द्विषाला, 'हो हो. याच्यावर देखील आमचें योग्य उत्तर आहे. राक्षसांची आपल्या यजमानावर (नंदांवर) निश्चल भक्ति होती. त्यांतून तो येथें फार दिवस राहिला होता. तेहां त्याचा स्वभाव लोकांना माहीत असल्यामुळे नंदराजावर अनुरक्त असलेल्या प्रजेच्या विश्वासाला तो पाच होता. याशिवाय, तो स्वतः मोठा बुद्धिमान् व डूर असून जवरा उद्योगी. त्याचे साध्यकर्तेही पुष्कळ होते. इव्य तर त्याच्या जवळ अपरंपार भरलेले होतें. असा तो मोठा बलवान् असून येयेच

राहत होता. तेव्हां त्याच्यावर आप्हीं हळा केला असता तर मोठी गडबड उडाली असती. कदाचित् त्याला येथून हांकून दिला असता, तर बाहेरून कांहीं तरी अनर्थ उत्पन्न होण्याची भीति होती. हळून येथल्यायेथेच काहींतरी उपायांमध्ये तो अमुक्कूल होईल तर पहावें, असा विचार करून प्रथम त्याला राहू दिलें. पण कोणत्याही उपायांनी तो वश होत नाहीं असें वाटलें, तेव्हां, हदयांतला कांटा उपदून टाकवात त्याप्रमाणे, त्याला दूर पिटाळून लावला.’

चंद्रगुप्त व्याणाला, ‘पण इतके हवें होतें कशाला? लढाई करून त्याला जिंकून कैदेत भेविला असता ह्यांजे झालें होते.’

चाणक्य व्याणाला, ‘हं हं, राक्षस तो. तें काहीं सामान्य प्रकर्ण नाहीं. लढाई छुरु केली असती तर तुमच्या सैन्याचा त्यांने नाश केला असता. किंवा आषण मरून तरी गेला असता. तसें झालें असतें, ह्यांजे दोहोंकडूनही वाईटच होते. कारण, लढाईत त्याचा नाश झाला असता तर तसल्या शहाण्या मनुष्याचा घात करणे योग्य नव्हे. कदाचित् त्यांने तुझ्या फौजेचा नाश केला असता तरी मेरीं नुकसान झालें असतें. याकरितां जंगली हच्चीप्रमाणे त्याला युक्तीनेच वश करून घेतला पाहिजे होता.’

चंद्रगुप्त व्याणाला, ‘तुमच्या शहाणपणापुढे आमचें काहीं विशेष आहे असें नाहीं. तरी तुझी सांगितलेल्या गोष्टीवरून राक्षसचे अधिक शहाणा असें वाटते.’

हे एकून रागवून चाणक्य व्याणाला, ‘असें अर्धे कां बोलतोस? राक्षसाहतका तूं शहाणा नाहींस हें वाच्य तुझ्या तोंडांतून बाहेर यावयाचें राहिलें होते. वरें पण, तो तुला

एवढा शहाणा वाटतो, त्याने असें केले तरी काय तें सांग पाहूँ।'

चंद्रगुप्त द्विणाला, 'सांगतों ऐका, त्या चतुर पुरुषानें हें कुमुमपूर आमच्या हातीं आल्यावर देखील, आमच्या मानेवर पाय देऊन आपल्या इच्छेप्रमाणे हवे तितके दिवस येथे वास्तव्य केले. आमच्या नांशाचा दांडोरा पिटणाऱ्या आमच्या फौजेला पाहिजे तेव्हां अटकाव केला. आपल्या शहाणपणानें आझांला भूल पाडली. ज्यांच्यावर आदीं विश्वास उत्रावा, त्यांच्यावर देखील आमचा आविश्वास उत्पन्न करून त्यांला येथून धालविले, तेव्हां आणखी त्याने करावें तें काय ?'

हे ऐकून चाणक्य हंसून द्विणाला, 'हे, हे राक्षसांने केले एवढेचना ! मी असें समजलों होतों की, नंदाप्रमाणे तुला हाकलून देऊन, तु जसा नंदाच्या सिंहासनावर बसलास, तसा प्रलयकेतूला त्याने तुझ्या आसनावर बसविले असेल !'

चंद्रगुप्त द्विणाला, 'उगीच त्या गोष्टी हव्याल कशाला ! तें सर्व दुसऱ्यांनेच केले. त्यांत तुमचे काय ?'

हे ऐकून चाणक्य संतापून द्विणाला, 'अरे मत्सऱ्या ! मोठा राग आल्यामुळे स्फुरण पावणाऱ्या हाताच्या बोटांनीं आपली शेंडी मोकळी सोडून सर्व शब्दांचा नाश करण्याची उथ प्रतिज्ञा लोकांसमक्ष कोणीं केली ! व ती प्रमाणे नजदीचे नव्याणव कोटि द्रव्यांचे मालक ते नवनंद, राक्षस प्रत्यक्ष पहात असतां, बोकडासारखे कोणीं मारले तें सांग पाहूँ ? तसेच ज्यांच्या आसमंतात् गिरजांडे बसलीं आहेत, आकाशांत जाणरे धुराचे लोट एकसारखे चालत

असून त्यांच्या योगानें जगूं काय मेघांर्णीच दिशा व्यापल्या आहेत असा भास होत आहे, व ज्यांच्यापासून वसेचे लोट वाहत आहेत, असे त्या नवनंदांना जाळण्याला प्रवृत्त शलिले असि, अद्यापि इमशानवासी प्राण्यांला आनंद देत होत्साते पेटतहेत, हा कोणाचा प्रभाव? आणि असे असून तूं हें काय बोलतोस?

चंद्रगुप्त खणाला, 'आपण झाणतां तें सारे झाले खरे; पण तें दुसऱ्यानें केले इतकेच. त्याबाबूल आपण कुशारकी मारायला नको.'

हे ऐकून चाणक्य फारच संतापून खणाला, 'काय दुसऱ्यानें केले? वरे वरे, कोणी केले तें सांग पाहू!

चंद्रगुप्त खणाला, 'आणखी कोण करणार! त्या नंद-कुळावर प्रतिकूळ झालेल्या ईवानेच तें केले.'

चाणक्य खणाला, 'छत! ईवाला अडाणी लोक मुख्य मानतात.'

चंद्रगुप्त खणाला, 'अगि जे विद्वान् असतात तेही उगीच बडबड करीत नाहीत.'

यावर चाणक्य दांत ओट चावून खणाला, 'चंद्रगुप्ता, मला एक आपला चाकर समजून माझ्या डोक्यावर वसावयाला पहातोस? नंदांच्या वधाविषयीं प्रतिज्ञा करून मोकळी सोडलेली शेंडी वांधली होती,^{*} पण ती पुनः सोडण्याविषयीं माझा हात पुढे सरतो आहे.' जनिनीवर पाठ

* शेंडे मुलांत 'शेंडी वांधली होती' असें म्हटले आहे तें खरे नव्हे. कारण, राखसाला अगदी कुठित करून त्याला चंद्रगुप्ताचा दिवाण केल्यावाचून आपली प्रतिज्ञा पूरी झाली नाही असे चाणक्य समजत होता व शेंडीं त्यांने तसेच केले आहे. तेव्हा जर्से हें भांडण मुद्दास केले तसेच शिखावंधनही असावे असे दिसते.

‘आपटून झाणाला, ‘हा पाय, पुनः तशीच प्रतिज्ञा करावी झाणून, चलिन होतो. नंदाचा नाश झाल्यामुळे शांत झालेला माझा क्रोधात्रि काळानें घेरलेला तूं पुनः पेटविण्याची इच्छा करतोस, असें वाटते.’

उभयतांनी जाणूनबुजून हें नाटक केले होते. नेहांच्या चाणक्य वोंकडेतिकडे बोलला तरी चंद्रगुप्ताला त्याचें भय वाढले नाही, पण वरील भाषण ऐकून तो खरोखरच मिऊन मनांत झाणाला, या भाषणावरून आर्याला खरोखरच राग आला असें वाटते. काणण क्रोधानें स्फुरण पावणाऱ्या पापण्यांपासून पटपट जलावे थेंब खालीं पडत आहेत, व संतापानें नेत्रांपासून धूर निघूनच कीं काय कांति पिंगट झाली आहे असें दिसते. या वेळच्या यांच्या मुद्रेवरून, तांडवमृत्य करून रौद्ररसाचा अभिनय करण्याच्या महादेवाच्या पादप्रहाराची आठवण करून, या वेळीं यांचा पादप्रहार पृथ्वीमें सहन केला असेल!

चाणक्य बुद्धचा आणलेला राग अंमळ शांतकरूप झाणाला, ‘चंद्रगुप्ता, असा उगीच वाद करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. जर तुला आमच्यापिकां राक्षस अधिक बुद्धिमान् असें वाटत असेल, तर मला तुझ्या या राज्यकारभाराची कांहीं जरूर नाहीं. हे मी शाख खालीं ठेवतो, हे तू त्याराक्षसालाच दे.’ असें बोलून चाणक्यानें कंबरेची तरवार काढून खालीं ठेविली, आणि आकाशाकडे लक्ष्यलावून राक्षसाला उद्देश्य झाणाला, ‘अरे राक्षसा, अरे राक्षस! माझ्या बुद्धीला जिंकण्याची इच्छा करण्याच्या तुझ्या बुद्धीचा हा प्रकर्ष आहे. तू असें समजत आहेस कीं, चंद्रगुप्ताची चाणक्यावरची भक्ति चळली झाणजे मी त्याला सहज

भाषा चबया.

राक्षसानें, चाणवद्य आणि चंद्रगुप्त यांच्यांत वैर पाड-
प्याकरितां, विराघगुप्ताला पाठविले असून, त्याच्या मा-
मोमाग, तावडतोब तिकडची खबर आपल्याला देण्याक-
रितां करभकाला पाठविले होते, हे पूर्वी सांगितलेंच आहे,
त्याप्रगाणें ते दोघेही कुसुमपुरांत येऊन राक्षसानें त्यांला
जी काय व्यवस्था करण्यास सांगितली होती, ती त्यांनी
केली. वर सांगितल्याप्रमाणे चाणवद्य आणि चंद्रगुप्त
यांचा कलह झाला—वस्तुतः तो खरा नव्हता, तरी खरो-
खरीचाच आहे, असें समजून राक्षसाला ती खबर देण्या-
करितां करभक रात्र वेरात्र करून राक्षसाजबळ येऊन
पोंचला. त्यानें दीर्घप्रवास करणाऱ्या मुशाफराचा वेष
धरला होता. तो राक्षसाच्या दरवाज्यांत येऊन ह्याणाला,
'हजाचा हुक्कम मोठा जबर आहे. नाहीं तर येथे
उगीच कोण येरजाऱ्या घालील ! प्रभुनी आज्ञा पाहिजे
तिकडे जाऊन येण्यास सेवकांला पवृत्त करिते, हे अमात्य
राक्षसानें घर. तर आतां आंत जाऊन राक्षसाला
अनंदाचे वर्तमान सांगावें.' दरवाज्यांत उभा राहून ह्याणाला,
'अरे येथे दरवाज्यावर कोण आहे?' इतक्यांत एक मनुष्य
आला, त्याला ह्याणाला, 'बाबा, अमात्य राक्षसाला,
पाटलिपुत्रगराहून करभक आला असून तो तुमच्या
भेटीची हळा करीत आहे, अशी विनंती कर.'

हे ऐकून तो हुज्जन्या ह्याणाला, 'अरे बाबा, फार मोठ्याले
बोलू नको. गेल्या रात्रीं दिवाणसाहेब कांहीं महस्त्वाच्या
गौष्ठीवा विचार करीत होते, त्याखालीं त्यांना सारी रात्र

जागरण शाल्यामुळे योवेळी त्यांचे डोके दुखत आहे.
अशापही त्यांहीं विडाना सोडला नाही, तेज्हा, अंमळ यांव,
सवड पाहून मो त्यांग खबर देतों।

हे देकून करभक द्वाणाला, ‘बरें बाबा, तू सांगितलेंस
तसेच करतो. मो अंमळ बसतो येथे.’ असें सांगून तो तर्थेच
बसला, इकडे राक्षस रात्रीं झोप न लागल्यामुळे अस्वस्थ
होऊन विढान्यावर पडला आहे. जवळ शकटदास बसला
आहे, व त्यांचे कांहां बोलणे चालले आहे. इतक्यांत
राक्षस आपल्याशींच द्वाणाला, ‘मो वरनेवर एक एका
कायीची योजना करीत असतों दैव आपल्याला प्रतिकूळ
आहे असें समजून, व चाणक्याच्या कुटिल बुद्धीकडे
पाहून, यला मोठी काळजी उत्पन्न होते. तसेच मी
योजलेली मसलेत अगदीं फसली द्वाणजे, हे असें करें शाळे?
या गोष्टीचा विचार करीत असतां, रात्रीच्या रात्री माझ्या
त्या काळजींत जातात !

आणखी एकादा नाटक रचणारा व आमच्यासारखा
राजकारणांत व्याप्रृत असणारा, या दोवांची स्थिति एकसा-
रखीच आहे. अस्मी आधीं लहानशा कायीला आरंभ करतो,
व पुढे त्याचा विस्तार व्हावा अशी आमची इच्छा असते.
आरंभेलेल्या कायीत गर्भित असलेलीं बीजे अत्यंत गहन
असलीं, तरी तीं उकलावीं, असा आमचा प्रथन असतो.
नेहमीं त्याच्याविषयीं आद्यी सुक्षम विचार करीत असतों.
विद्येष विस्तार पावलेले कायी असलें, तरी तें पुनः आवर्ण
घेण्याचा आमचा प्रयत्न असतो. तात्पर्य, नाटक रचणारा
साणि आद्यी एकसारखे आहें, तथापि तो दुरात्मा चा-
णव्यवङ्ग—’

राक्षसाचे वाक्य पूर्ण झाले नाहीं तो, इतक्यांत प्रियंवदक आंत घेऊन म्हणाला, 'मधानजींचा जयजयकार असो.'

राक्षसांने त्याच्याकाडे मुळींच लक्ष दिले नाहीं. तो पूर्वी जें अर्थे वाक्य बोलला होता त्याच्यापुढे म्हणाला, — 'नियह करथाला शक्य होईल काय ?'

प्रियंवदक पुनः म्हणाला, 'दिवाणसाहेब.'

इतक्यांत राक्षसाचा डावा ढोळा लवू लागला. तें दुर्निमित पाहून मनांत म्हणाला, आतां जे हे आकस्मिक शब्द माझ्या कानवर पडले, त्यांवरून माझे आणि हा प्रियंवदकाचे वाक्य जुळवून पाहिले तर, दुरात्मा चाणवण्यावडु जयशाळी होईल. अमात्य (आपण) हरला जाईल असे वाक्य होते, व त्यावरून पुढे लक्षण काय आहे तेही लक्ष्यांत येत नाहीं. हा डावा ढोळा लवतो आहे, त्याने हाच अर्थ सुनविला आहे. तथापि उद्योग करायचे सोडना कामा नये. प्रियंवदकाला म्हणाला, 'बाबा, तुला काय सांगवयाचे आहे ?'

प्रियंवदक म्हणाला, 'करभक दरवाज्यांत उभा आहे.'

तें ऐकून राक्षस म्हणाला, 'त्याला लवकर आंत घेऊन ये.' याप्रमाणे हुक्म होतांच प्रियंवदक वाहेर जाऊन करभकाला आंत घेऊन आला. तो राक्षसाला मुजरा करून उभा राहिला, तेहीं राक्षसांने त्याला खाली बसण्यास संगीतल्यावरून मोडचा नश्रपणाऱ्ये तो नमस्कार करून खाली बसला.

राक्षस अनेक मसलतींत निमित म्हाला होता, व घरचेवर आफल्याला अपेक्षा येते म्हणून त्याचे मन कारखिच झाले होते. करभकाला कोणच्याद्दा कामावर

पाठविला होता इतकी त्याला आठवण होती. पण ते काम कोणतें, याचें त्याला स्मरण होईना; म्हणून तो विनार करू लागला.

इतक्यांत भलयकेतु राक्षसाची भेट घेण्याकरिता त्याच्या धराकडे आला. या वेळी त्याच्या बरोबर फारसा परिवार भवता. त्याचा सळाससलत देणारा भागुरायण, व एक चोपदार, एवढेच कायते त्याच्याबरोबर होते. त्याची सडी स्वासी होती, द्यून रस्त्यानें येणारे जाणारे लोक गैरमाहिनीने त्याच्या जवळून जाऊ लागले. तें पाहून एक मनुष्य त्यांना विसपटावून झाणाला, 'अरे, पलीकडे व्हा, पलीकडे व्हा, अरे, दूर सरा. काय तुम्ही पहात नाही? भटीची तर गोष्ठ दूरच असौ, पण सामान्य भनुव्याला मोडे दैवशाळी अशा मनुष्यदेवांचे देवांप्रमाणे दर्शन देखील होणे दुर्लभ.'

तो मनुष्य लोकांला पैस, पैस करू लागला, तेव्हां लोक झाणाले, 'अरे बाबा, उगीच आहांला कां भुडकावतोस?'

तो गृहस्थ झाणाला, 'अहो, काय तुम्हांला डाऊक नाही? हे कुमार मलयकेतु, दिवाणजी राक्षस यांचे डोके दुखतें आहे, असें ऐकून त्याच्या भटीकरिता निघाले असून इकडे येत आहेत, म्हणून तुम्हांला पैस केले.'

तो गृहस्थ असे बोलत आहे इतक्यांत भागुरायण आणि चोपदार यांसहवर्तमान मलयकेतु तेथें श्राप झाला. भागुरायण हा चरणकथाचा पक्षपाती असून त्यानेंच त्याला मुश्शम इकडे पाठविलें तेतें हैं पूर्वी सांगितलेंच आहे. भागुरायणांनी मलयकेतूला गोडगोड गोष्ठी सांगून तो त्याचा पुर्वी हितकर्ता बनला होता.

तो वरचेवर मळयकेतुला अशा गोष्टी सांगत होता कीं, त्यांच्या योगाने रक्षसावरचे त्याचे प्रेम व विश्वास हळुहळू कमी होईल. इतके दिवस रक्षस मसलत करीत आहे, व उगीच नाढ लावला आहे; पण अद्यापि कांही घडून येत नाही, हे विचार तो त्यांच्या मनांत भरवीत असे. याच गोष्टी मनांत आणुन यळयकेतु सुस्कारा सोडून मनांत झाणाला, बाबा (पर्वतराज) परलोकवासी झाले, त्याला आज दहा महिने होऊन गेले, आंही उंगीच आपल्या पुरुषत्वाचा अभिमान धारण करीत आहो. अद्यापि आमच्या हातून त्यांच्या नंत्राने पळीभेर पाणी देखील सुटले नाही. कारण, आंहीं आधीं तशीच प्रतिज्ञा केली आहे. ज्या वेळीं त्यांचा अंतकाळ झाला, आणि रक्षणाचित कंकर्णे तुटेपर्यंत तातीं बडवून घेतली, व अंगावरचा पदर अस्ताव्यरत झाला असून, हाय हाथ, असा आर्तशाश्व करून, कहणस्वराने जमिनीवरचे इजःकण भिजून जाईपर्यंत आमच्या मातुश्री रँडू लागल्या, तेहां—‘यावेळीं तुमची जी अवस्था झाली आहे तीच शत्रुंच्या बियांला जेहां प्राप्त होईल तेहांच मी बाबानं क्रियाकर्मातर करीन, अशी जी मी प्रतिज्ञा केली वोती, तीच सरी केली पाहिजे. कार काय सांगावे? शर पुरुषाला उचित अशा प्रकारचे कर्म करून लढाईन देहत्याग करून आपल्या बडिलांच्या पांढोपाठ जावे, अथवा आमच्या मातुश्री ज्या रडतोहेत, त्यांच्या डोक्यांत लेले अशु काढून ते शबूच्या पियांच्या डोक्यांत धालावे हेच आमवे मुख्य वर्तव्य आहे.

बरोबर जाणारी मंडळी निघण्याची तयारी करीत आहे असे पाहून चोपदाराला झाणाला, ‘आर्या जाजले, द्या आ-

मच्या बरोबरच्या राजेलोकांला सांग कीं, आपण यावेळीं माझ्याबरोबर येण्याचे श्रम कशाला घेतां? मी एकटाच, पूर्वी सूचना न करतां, एकाएकीं अमात्य राक्षस यांच्या भेटीला जाऊन त्यांना संतोष उत्पन्न करण्याची इच्छा करीत आहे.’

याप्रमाणे चोषदाराला आज्ञा होतांच, तो मार्गे फिरुन त्या राजांला उद्देश्यून द्याणाला, ‘अहो, कुमार मल्यकेतु सांगतात कीं, आपण माझ्या बरोबर येण्याचे श्रम वेऊ नका.’ हे ऐकून राजेलोक मार्गे फिरले. तेहां जाजली, आपला हुक्कूम मानून हे मार्गे फिरले, हे मल्यकेतुला दाखवून द्याणाला, ‘पहा, पहा, अस्यंत उंच धरलेल्या मानेला तीक्ष्ण लगामाणे आकर्षण करून कितीकांमीं आपले घोडे तेथल्या तेथेच उमे केल्यासुळे, ते आपल्या पुढच्या खुरांमीं जगुं काय आकाशाचे तुकडेच करीत आहेत असे वाटांच. कितीएक हत्तीवर बसलेले असून आपला हुक्कूम ऐकतांच, घांटांचा नाद बंद करून तेथल्या तेथे हत्तीला आवरून उमे राहिले आहेत. एकंदरींत समुद्राप्रमाणे आपली मर्यादा हे राजे उल्लंघन करीत नाहींत.’

मल्यकेतु द्याणाला, ‘आर्या जाजले, तूळी इतर मंडळीसह परत जा. एकटा भागुरायण माझ्याबरोबर वेऊ दे, द्यणजे झाले.’

मल्यकेतुची आज्ञा मान्य करून जाजली इतर मंडळीसह मार्गे परतला. तेहां मल्यकेतु भागुरायणाला द्याणाला, ‘सख्या, भागुरायण, मी आज इकडे यायला निघालो तेहां भद्रभट इल्यादिकांनीं मला विनंती केली कीं, आझी अमात्य राक्षस याच्या द्वारानें तुमचा आश्रय

केळा नाही; तर तुमचा सेनापति शिखरक याच्या द्वारानें आहीं आपला आश्रय केला आहे. दुष्ट प्रधान चागव्य याच्या संगतीने हूषित झालेल्या चंद्रगुप्तवर नाराज झालो, असून तुमच्या उन्नम गुणांकडे पाहून आपल्या आश्रयाला राहिलो आहो. तर त्यांनी जे असें घटले, त्याचा मी पुष्कळ वेळ विचार केळा, पण त्यांतला अभिशाश्र मला काहीं समजला नाहीं.’

भद्रभट्टादिकांनी वर सांगितल्याप्रमाणे मलयकेतूला कळविले, त्यांत त्यांचा असा हेतु होता की, राक्षसाची आद्वाला गरज नाहीं, व आद्वी त्याच्यावर विशेष प्रसन्न नाहीं, असें मलयकेतूला सुन्नवावयाचे होते.

मलयकेतूचे भाषण ऐकून भागुरायण झाणाला, ‘बरोवर त्यांतला अर्थ काहीं फारसा दुर्वैध नाहीं. शत्रूला जिक्काण्याची इच्छा करणारा व उन्नम गुणांक अशा पुरुषाचा, त्याच्या आवडता आणि अत्यंत हितकारी असा जो मनुष्य असेल, त्याच्या द्वारानें आश्रय करावा, ही गोष्ट त्यायाला अनुसरूनच आहे.’

भागुरायणानें आपल्या भाषणांत भद्रभट्टादिकांच्या बोल-प्याचें नांगले पुढीकरण कोले. ‘आवडता आणि हित करणारा याच्या द्वारानें आश्रय करावा,’ असें जे त्यांने सांगितले, त्यावरून सेनापति शिखरक हा आवडता असून, राक्षस नितका आवडता व हितकर्ता नाहीं, असे अर्थात् सिद्ध होते. ते ऐकून मलयकेतु झाणाला, ‘सख्या भागुरायणा, अमात्य राक्षस हाही आमचा आवडता असून हितकर्ता आहो.’

भागुरायण झाणाला, ‘हो हो, त्यांत काय संदेह? तो तुझा हितकर्ता आहे खरा, पण राक्षसांचे मुख्यत्वे काय ते चा-

गव्याशीं वैर आहे. चंद्रगुप्ताशीं त्याचा कांहीं देष नाहीं, तेव्हां कदाचित् चाणक्य अधिकारमदाने फुगला, आणि चंद्रगुप्ताला ती गोष्ट सहन झाली नाहीं, तर तो त्याला प्रधानगिरीपासून दूर करील. अर्थात् नंदकुलावर निशेष भक्ति असल्याकारणाने, चंद्रगुप्त हाही नंदाच्याच वंशांतला आहे असे समजून, व कुसुमपुरांत त्याचे आप इष्टमित्र पुष्कळ आहेत, तेव्हां त्याच्या लोभाने अमात्यं राक्षस कदाचित् चंद्रगुप्ताशीं सख्य करील. आणि चंद्रगुप्तही, आपल्या बडिलांपासून हा दिवाणगिरे करीत आला आहे असे समजून, त्याला आपला प्रधान करील. असे जर झाले, तर राक्षसाच्या द्वाराने आपण तुझा आश्रय केला असतां, नंतर तुझा त्याच्या संबंधाने आपल्यावर अविश्वास होईल तो न व्हावा झणून भद्रभट्ठादिकांनी, सेनापतीच्या द्वाराने, आजीं तुझा आश्रय केला आहे, असे सुचविले असेवे असे बाटते.

कुसुमपुरांत चाणक्याचे आणि चंद्रगुप्ताचे भाऊण झाले असून चाणक्य राज्यकारभार सेडून घरी स्वस्थ बसला आहे, व चंद्रगुप्त आपणच सर्व कारभार चालवितो, हे वर्तमान चाणक्याकडून गुप्त रीतीने भागुरायण, भद्रभट्ठ इत्यादिकांला समजले होते. झणूनच त्यांनी, चाणक्याने सांगितलेल्या पुढच्या कार्याची तयारी करण्याकरितां, मल्यकेतूला आज असे सांगितले. भागुरायणाने त्यांच्या भाषणाची जी व्याख्या करून सांगितली, तीत, राक्षस चंद्रगुप्ताला मिळेल, हे विचार त्याच्या मनांत पूर्णकर्णे विववून दिले, व मल्यकेतूने भागुरायणाचे क्षणणे कबूलही केले,

वर सांगितल्याप्रमाणे बोलत बोलत दोघेही राक्षसाच्या
घरांत आले. यावेळीं राक्षस करभकाला कुसुमपुराक
डील हकीकत विचारीत होता. मलयकेतु आपण आ-
ल्याची खबर न देतां पकाएकीं राक्षसाला भेटण्याच्या
संकेतानें गेला होता. तो, राक्षस ज्या टिकाणीं बसला
होता, त्याच्या जवळ जाऊन पोंचला, इतक्यांत करभ-
काला कोणत्या कामगिरीवर आपण पाढविले होते यावि-
षयीं विचार करीत बसलेल्या राक्षसाला अठवण झाली.
तो झाणाला, ‘वाचा करभका, तुं कुसुमपुरांत गेला होतास
तेथें सुला त्या स्तनकलश भाटाची भेट झाली होती का?’

करभक झाणाला, ‘होय महराज, तो भेटला होता.’

या दोघांचीं हीं वाचये घलयेकतृते ऐकिलीं, आणि
तो भागुरायणाला झाणाला, ‘कुसुमपुराकडच्या कांहीं गोष्टी
निघाल्या अहित. तर यवेळीं आपण पुढे न जातां येथेच
उमे राहून त्या गोष्टी ऐकू या. कारण राजेलोकांचा मनो-
भंग न व्हावा झागून त्यांचे कामदार बहुतकरून त्यांच्या
मनोरंजनार्थ खोटचा देखील गोष्टी सांगत असतात. पण
ते स्वच्छंदपणे ज्या वेळीं गोष्टी करितात, त्या वेळीं त्यांचा
खुलासा होत असतो. याकरितां अशा सहज चाललेल्या
गोष्टी अवद्य ऐकल्या पाहिजेत.’

यावर भागुरायण झाणाला, ‘तुं झाटलेंस तें अगदीं खरे
आहे.’ नंतर दोघेही राक्षस आणि करभक यांचा संवाद
ऐकत आड उमे राहिले.

राक्षस हा अनेक मसलती करणारा मुख्य प्रधान होता.
त्याच्यायेथे दुसऱ्या कोणाचा प्रवेश होणे कठीण असून,
त्याच्या ज्या कांहीं मसलती चालावयाच्या, त्या दुसऱ्याला

ऐकण्याचीही सवळ मिळावयाची नाही, मलयकेतु आणि भागुरायण याबेळीं त्याच्या गुप्त गोष्टी ऐकत बसले हें वर्तमान चाकरांनीं त्याला कळविले असतें, पण राक्षस हा सर्वप्रकारें मलयकेतूच्या आशयावर राहिलेला असून, उभयंतांचा कोणत्याही प्रकारचा फरकीपणा नाहीं असें समजून, कदाचित् हे दोघे मौजेने बाहेर उमे राहिले असतील अशा समजुनीने राक्षसाच्या सेवकांनीं आपल्या धन्याला ही खबर दिली नाहीं.

इकडे राक्षस करभकाला द्याणाला, ‘अरे, पण तें कार्य सिद्ध झाले ना?’

करभक द्याणाला, ‘आपल्या कृपेने सिद्ध झाले.’

हे ऐकून बाहेर बसलेला मलयकेतु भागुरायणाला द्याणाला, ‘गडचा, हा कार्य द्याणतो तें कोणतें असावे?’

भागुरायण द्याणाला, ‘हे प्रधान राक्षस आहेत. यांच्या गोष्टी फार खोल असतात. आतां ऐकलेल्या एवढचाशा वाक्यावरून अमुकक वार्ता असें सांगतां येणार नाहीं. तर लक्ष्यपूर्वक पुढे काय नें ऐक.’

इकडे राक्षस करभकाला द्याणाला, ‘अरे, विस्तारपूर्वक ती गोष्ट ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.’

करभक द्याणाला, ‘ऐकावै महाराज. आपण मला कुसु-मपुरांत जाण्यास सांगून, चाणक्याने बेळोवेळ चंद्रगुप्ताचे हुक्म मोडलेसे झाले द्याणजे त्याच्या बेळीं त्या स्तनकलश नांदाच्या भाटानीं स्तुतिपर शेक गाऊन, त्यांत ‘राजेलो-कांनीं आज्ञाभंग सहन करू नये,’ अशा अर्थाच्या सूचना चंद्रगुप्ताला करोत जाव्या, याचिषथीं त्याला सांगावै, द्याणून मला आपण पाठविले होते.’

राक्षस झाणाला, 'हो हो. असें सांगितले होते खरे, बरे,
मग पुढे काय झाले ?'

करभक झाणाला, 'आपल्या हुकुमाप्रमाणे मी पाटलिपु-
त्राला जाऊन त्या स्तनकलशाला आपला हुकुम कळविला.
याच संधीस नंदकुलाचा नाश झाल्यासुले दुखित झालेल्या
शहरवासी लोकांच्या मनांचा संतोष करावा, एतदर्थं चंद्रगु-
प्तांने कौमुदीमहोत्सव करण्याविषयीं सर्वीला हुकुम दिला
व तो उत्सव बहुत दिवस त्यांच्या परिपाठांतला असल्या-
सुले, लहानपणापासून जिचा सहवास घडला आहे अशा
खीच्या समागमाप्रमाणे, स्नेहपूर्वक नगरवासी जनांनीं
राजाची ती आज्ञा मान्य केली.'

राक्षसाला या वैळीं, नंदाच्या कारकीर्दीत कुसुमपुरांत
कौमुदीमहोत्सव कसा होत होता, त्याची आठवण झाली.
नंदराजावर निरतिशय भक्ति असल्यासुले, जेव्हां जेव्हां
त्याची आठवण होत होती, तेव्हां तेव्हां राक्षसाच्या डो-
ळ्यांतून अश्रुपात होत असे. त्याप्रमाणे या वैळीही डो-
ळ्यांत पाणी आणून राक्षस झाणाला, 'हायरे, माझ्या
प्रिय महाराजा नंदा! या वैळीं तूं कोठे आहेस? पृथ्वीला
आनंद करणारा चंद्रगुप्त असतांही, सर्व जगला आनंद
करणारा राजचंद्र तूं नाहींस, तेव्हां या कौमुदीमहोत्स-
वापासून लोकांला कितीसा आनंद होणार आहे?'

करभक झाणाला, 'नंतर सर्व लोकांच्या नेत्रांला आनंद
देणारा तो कौमुदीमहोत्सव, चंद्रगुप्ताची इच्छा नसतांही,
चाणक्यानें बंद केला. ही संधि पाहून आपला हुकुम
तोडल्यावदल चंद्रगुप्ताला राग येईल अशा प्रकारच्या
वन्याच कविता स्तनकलशानें गाइल्या.'

हैं ऐकून राक्षस आनंदित होऊन द्याणाला, ‘शावास, स्तनकलशा शावास ! विरोधार्थे बीज योग्य वेळी पेरले असतां, अवश्य त्याला फळ आल्यावांचून राहणार नाहीं. कारण, क्रीडारसांत निमित्त ज्ञालैल्या सामान्य मनुष्याला देखील त्याच्या क्रीडेत कोणी विघ्न आणिले, तर सहन व्हावथाऱ्ये नाहीं. मग सर्व लोकांहून अधिक तेजस्वी असा राजा ती गोष्ट कशी सहन करील ? वरे, पुढे काय ज्ञाले तें सांग.’

करभक द्याणाला, ‘नंतर आपला हुक्म मोडला हैं पाहून रागावलेल्या चंद्रगुप्ताने, त्या प्रसंगाला योग्य अशा रीतीने आपल्या (राक्षसाच्या) गुणांची तारीफ करून, चाणक्याला आपल्या अधिकारापासून भ्रष्ट केला.’

हैं ऐकून यलयकेतु द्याणाला, ‘सख्या भागुरायण, तुक-तेच तूं द्याटले होतेस तें खरे ज्ञाले. राक्षसाच्या गुणांची चंद्रगुप्ताने प्रशंसा केली, तेक्हां अर्थात् यांच्याकडे आपला पक्षपात आहे, असे त्यांने उघड दर्शविले, असे नाहीं का यावरून होत ? ’

भागुरायण द्याणाला, ‘गुणांची तारीफ केली यावरून पक्षपात आहे असे सिद्ध होते; परंतु त्याहीपेक्षा चाणक्याला अधिकारावरून दूर केला, यावरून अधिक पक्षपात असल्यांने सिद्ध होते.’

इकडे राक्षस द्याणाला, ‘कौमुदीमहोत्सव बंद केला हैं एकच कारण ज्ञाले, किंवा आणखीही कांहीं कारणे ज्ञाली होतीं, ज्ञानून चाणक्याला चंद्रगुप्ताने दूर केला ! ’

हैं ऐकून यलयकेतु द्याणाला, ‘अरे, चाणक्याला दूर

कारण्याच्या संबंधाने दुसरेही कांहीं कारण आहे का हणून हा शोध करितो, याचा हेतु काय?’

भागुरायण हणाला, ‘कुमारा, चाणक्य मोठा बुद्धिमान् आहे. तो विनाकारण चंद्रगुप्ताला राग येईल असें करणार नाहीं. चंद्रगुप्ती उपकार जाणणारा आहे. तो केवळ एवढचाच कारणावरून चाणक्याचा अपमान करील असें नाहीं, तेहीं चाणक्य आणि चंद्रगुप्त या उभयतांचा अनेक कारणावरून जो वियोग होईल, तो खरा व कायचा समजतां येईल, हणून हा इतर कारणांचा शोध करीत आहे.’

इकडे करभक महणाला, ‘चंद्रगुप्ताला राग येण्याचेंदुसरेही कारण आहे. मल्यकेतु आणि राक्षस हे दोघेही कुमुमपुरांतून पळून गेले, त्यांची चाणक्याने उपेक्षा केली. हे एक दुसरे कारण आहे.’

हे ऐकून, शाकटदास जवळ बसला होता त्याच्या हातावर टाकी देऊन राक्षस हणाला, ‘वाः फार त्रांगले झाले. चंद्रगुप्त माझ्या हातांत आला असे हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. आतां चंद्रनदासाला बंदिशाळेंतून सोडवीन व तुलाही आपल्या आप इटमित्रांचा व बायकापेरांचा समागम होईल!’

‘चंद्रगुप्त माझ्या हातांत आला’ असे राक्षसाने हाटले. ते ऐकून मल्यकेतु भागुरायणाला महणाला, ‘हा असे हणतो यांतला काय अभिप्राय असावा वरै?’

भागुरायण हणाला, ‘दुसरा काय असणार? चाणक्यापासून निराळा झालेल्या चंद्रगुप्ताला राज्यावरून हाकून दिला, तर त्यापासून कांहीं आवश्यक विशेष कार्य होणार आहे, असे राक्षसाला वाटत नसेल हणून तो असे हणतो.’

वस्तुतः भागुरायणाने राक्षसाच्या बोलण्याचा जो हा अर्थ केला तो अगदी उलट होता. ‘चंद्रगुप्त चाणक्याच्या सळामसलतोने वागणारा असून, चाणक्य विशेष बुद्धिमान् असल्या कारणाने ते उभयनां एक विचाराने आहेत तोंपर्यंत आपले कार्य सिद्ध होणार नाहीं. आतां चाणक्याशीं त्याचा वियोग झाला आहे, तेव्हां चंद्रगुप्त सहज आपल्या हातांत मिळेल’ असे राक्षसाने छटले असून, भागुरायणाने मलयकेतूला वाईट वाटावै एतदर्थ त्याचा दुसराच अर्थ केला.

इकडे राक्षस करभकाला झाणाला, ‘अरे, पण अधिकारभृष्ट झालेला तो भटोवा सांप्रत कोर्डे आहे, हे तुला ठारक्क आहे का?’

करभक झाणाला, ‘तेथेच ते रहात आहे. कामकाज मात्र सर्व सोडून दिले आहे.’

राक्षस आवेशाने झाणाला, ‘काय? असा अपमान झाला असून अद्याप तेथेच राहिला आहे? तपोवनाला गेला नाहीं, किंवा पूर्वीप्रमाणे प्रतिज्ञाही केली नाहीं?’

करभक झाणाला, ‘दिवाणसाहेब, ते तपोवनाला जाणार आहे असे मी ऐकले आहे; पण अद्याप गेला नाहीं.’

यावर राक्षस शकटदासाला झाणाला, ‘मला हे खरे वाटत नाहीं. कारण, या भूमंडलाचा केवळ इंद्र असा महाराज नंद, याने त्याला मुख्य आसनावरून उढविले, ही गोष्ट ज्याने सहन केली नाहीं, तो मनुष्य, स्वतः त्यानेच ज्याला राजा बनविला आहे अशा चंद्रगुप्ताने एवढा अपमान केला असून, तो कसा बरे सहन करील?’

राक्षसाच्या गोष्टी ऐकत बसलेल्या मलयकेतूला, राक्ष-

साच्या बोलण्याचा विपरीत अर्थ सांगून भागुरायणानें त्यांचे मन अंमळ दूषित करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. यामुळे मलयकेतूला त्याच्या प्रत्येक वाक्यावर शंका उत्पन्न होत होती. राक्षसांचे हैं बरील भाषण ऐकून मलयकेतु द्याणाला, 'गडचा भागुरायण, चाणक्य अरण्यांत गेला, किंवा त्याने पुनः प्रतिज्ञा केली तर त्यापासून याचा (राक्षसाचा) कोणता स्वार्थ सिद्ध होणार, असें याला वाटते बरे?'

भागुरायण द्याणाला, 'हो गोष्ट फारशी गूढ नाही. जसा जसा चाणक्य चंद्रगुप्तासून दूर होईल, तसा तसा याचा (राक्षसाचा) स्वार्थ सिद्ध होणारच आहे.'

चाणक्य तपोबनांत गेला नाही, व त्यानें प्रतिज्ञाही केली नाही, हैं ऐकून राक्षसाला, त्याने चंद्रगुप्ताशीं भांडण केले, त्याविषयीं शंका आली होती. त्यावर शकटदास द्याणाला, 'उगीच भलतीच कल्पना घेऊ नका. असें होर्णे हैं योग्यच आहे. कारण असें पहा कीं, अनेक राजांच्या रलखचित मुकुटांनी अलंकृत अशा मस्तकावर ज्याने पाव ठेविला आहे, असा मौर्य चंद्रगुप्त आपल्याच सेवकांनीं आपला आज्ञाभंग केला तर ती गोष्ट कां सहन करील? चाणक्य गोडा रागीड आहे हैं खरे, नथापि स्वयंगेव अगिचार करण्याच्या कामांत किती दुःखे आहेत, हैं त्याला चांगले ठाऊक आहे. एकवेळ त्याने प्रतिज्ञा केली होती ती दैवाने पूर्ण झाली. अतां, केलेली प्रतिज्ञा पुरी करण्याच्या दुःखाविषयीं भ्यालेला चाणक्य पुनः प्रतिज्ञा करण्यास तयार झाला नाही, हैं योग्यच आहे.'

शकटदासांचे हैं वोलणे राक्षसाला मान्य झाले, व चाणक्याचा आणि चंद्रगुप्ताचा झालेला कलह खरोखरी-

चाच आहे, अशी त्याची समजूत झाली! वस्तुतः येथेच त्याच्या शहोणपणाला बडा लायला, व पुढे त्याला हार खाची लागली, त्यालाही हीच गोष्ट कारण झाली. दर्भ पायाला लागून त्यानें कांकोरा निघाला, ही गोष्ट न सहन करून, दर्भाचे बेटांचे बेट खणून काढण्याविषयीं प्रयत्न करणारा इतक्या रामीट स्वभावाचा चाणक्य यानें, आपण ज्याला नांवारूपास अणून एवद्या ऐश्वार्यावर वसविला त्या चौंद्रगुप्तानें तसा भोडा अपमान खरोखर केला असता तर, तो त्यांनें सहन केला असता कीं नाहीं, या गोष्टीचा राक्षसानें पुरता विचार केला नाहीं. चाणक्यांचे यापूर्वीचे वर्तन ज्याला माहीत असेल, तो खरोखर सांप्रतच्या त्याच्या भांडगावर भरंवसा डेवणार नाहीं. असें असून राक्षस-सारख्या चतुर कारस्थानी पुरुषांने कसा भरंवसा डेवला, याचें नवल बाटाने. शकटदासांने जीं कारेंगे सांगितलीं त्यांत कांहींच भद्रत्व नव्हते. एकंदरींत राक्षसाची बुद्धि या डिकाळीं नवली असें ह्याणप्यास कांहीं हरकत नाहीं. असो; काय विचारायचे होते ते झाले ह्याणून राक्षसानें कारभकाला घेऊन जाण्यास सांगितल्यावरून शकटदास त्याला बरोबर घेऊन हुसन्या नौं कांत गेला.

शकटदास गेला त्या वेळीं राक्षसाच्या मनांत मलय-केतूवी भेट घ्यावयाची होसी, कारण नुकतेच त्यानें कुसुमपुराकडील जें वर्तमान ऐकले होते ते त्याला कळवा-वयाचे होते. तो आतां, आपण मलयकेतूकडे जाणार ह्याणून, सेवकाला सांगत आहे इतक्यांत—मीच आपल्या भेटीला आलों असें बोलून—मलयकेतु राक्षसाच्या जवळ गेला; तेव्हा त्यानें त्याला उत्थापन देऊन आसन दिले.

दोघेही यथाश्रोग्य असनांवर वसल्यानंतर मलयकेतु
राक्षसाला द्विगाला, 'आपले डोके फार दुखत आहे असें
ऐकले होतें, तें आतां कांहीं कमी आहेना ?'

हे ऐकून राक्षस द्विगाला, 'तुझ्या नावाला 'महाराज'
असें उपपद लावून 'कुमार' ह्या उपपदाचा तिरस्कार होई-
पर्यंत माझ्या डोक्याची बाधा कोटून कमी होणार ?'

मलयकेतु द्विगाला, 'असें करायचें हें आपण पतक-
रलेंव आहे. तेव्हां मला 'महाराज, ही पदवी मिळण्याला
फारसे कठीण पडेल असें वाटत नाहीं. तथापि याप्र-
माणे आढी लढाईची सर्व तयारी केली असून शत्रु
संकटांत पडेल, याची वाट आणखी किती दिवस पहात
बसायचें ?'

हे ऐकून राक्षस हर्षानं द्विगाला, 'ठे ठे, आतां दिवस-
गत करण्याची सवड आहे कोटें ? आतां लवकर प्रस्थान
ठेवायचें, दुसरे कांहीं नाहीं.'

मलयकेतु द्विगाला, 'शत्रुवर कांहीं संकट येण्याची
आपण वाट बघत होतां, तें त्याच्यावर आले का ?'

राक्षस द्विगाला, 'हो हो, चांगले भोटे संकट आले आहे.'

मलयकेतु द्विगाला, 'वरै, तें कसलेसे आहे ?'

राक्षस द्विगाला, 'दुसरे काय असणार ? योग्य सचिव
नाहीं, हेच संकट. चाणक्याला चंद्रगुप्तांने दूर केले.'

मलयकेतु द्विगाला, 'आर्या, सचिवाबद्दल संकट तें
कसले ? मुळीच नाहीं द्वाटले तरी चालेल.'

राक्षस द्विगाला, 'तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे दुसऱ्या ए-
खाद्या राजाला कदाचित् त्याचें संकट वाटणार नाहीं;
पण चंद्रगुप्ताला खरोखर तें मोर्टेच संकट आहे.'

मलयकेतु झणाला, 'आर्या, आपण द्विणतां तसें मला वाटत नाहीं. चंद्रगुप्ताच्या दरबारांतल्या कामदारांला काय ते चागव्याचे दोष सहन होत नव्हते, व त्यामुळेच ते त्याच्यावर रागावले होते. पण आतां चाणक्य दूर झाला, तेव्हां त्याच्ये इतर कामदारलोक त्याच्यावर विशेष प्रीति दाखवितील.'

राक्षस झणाला, 'ठे ठे, असें हाणू नको. चंद्रगुप्ताच्या कामदारमंडळीत दोन प्रकारचे लोक आहेत. कांहीं चंद्रगुप्ताचे हितकर्ते आहेत, व कांहीं नंदाचर अनुरक्त असणारे लोक आहेत. त्यांतून चंद्रगुप्ताच्या पक्षाच्या कामदारांला चागव्याचा उन्मत्तपणा व ताडा हात्र नाराज होण्याला कारण झाला आहे. पण जे नंदाच्या घराण्यावर प्रेम ठेवणे आहेत, त्यांला त्याबद्दल कांहीं वाटत नाहीं. ते लोक, आपले राजे नंद यांला त्या चंद्रगुप्तांने माराविले द्याणून त्याच्याविषयीं उदासीनपणा व राग यांनीं पीडित होत्याते, दुसरीकडे कोडे आश्रय मिळत नाहीं द्याणून, निमृटपणे चंद्रगुप्ताचीच सेवा करून राहिले आहेत. कदाचित् त्यांना, शत्रुपक्षाचा समृद्ध नाश करण्याविषयीं समर्थ असा तुझ्यासारखा लढायला तथार झालेला, कोणी मिळेल तर, तत्काल चंद्रगुप्ताला सोडून ते तुझा आश्रय करतील! याविषयीं दुसरे कोणाचे उदाहरण नको. प्रत्यक्ष माझेच वे द्याणजे झाले.'

यावर मलयकेतु झणाला, 'आर्या, आपण सांगिनले हें एकच संकट शब्दवर आले आहे, किंवा याशिवाय आणखीही कांहीं आले आहे?'

राक्षस द्वाणाला, 'दुसरीं पुष्कळ असून काय कराव-
याची आहेत! हेच एक मुख्य आहे.'

मलयेकेतु द्वाणाला, 'आर्या, हेच मुख्य आहे असें आ-
पण कसें भ्वगतां? चंद्रगुप्त दुत्तन्या योग्य प्रधानावर
राज्यकारभार ठेवून किंवा तो स्वतःच आपल्या शिरावर
घेऊन शत्रुचा समाचार घेण्याला असमर्थ आहे का?'

राक्षस द्वाणाला, 'हो हो, खरेखरच असमर्थ आहे.
कारण, जे स्वतःसिद्ध कारभार चालविण्यास समर्थ अस-
तात, ते तूं द्वाणतोस तर्स करूं शकतील. पण तो दुरा-
त्मा चंद्रगुप्त नेहमीं प्रधानावर सगळा भरिभार ठेवून
आंघळ्यासारखा लोकव्यवहाराविषयीं अनभिज्ञ आहे.
तो एवढे राज्य चालवून शत्रुचा कसा समाचार घेईल?
प्रधान अथवा राजा अस्यांत उन्नतीला पावला असतां,
राजलक्ष्मी पाय जमिनीवर ठेवून उभी राहते, आणि स्त्री-
स्वभावामुळे त्यांचा भार सहन करण्याविषयीं असमर्थ
ज्ञाल्यामुळेच कीं काय, त्या देहांतून एकाला सोडून दुस-
न्याचा आश्रय करते. तांवें मूळ आईच्या स्तनांतून दूध
आले असें जसें पहार्ते, तसा लोकव्यवहार न जागणारा
अर्थात् मंदबुद्धि असा, सचिवरूपी दर्पणांतून पहाणारा राजा
एक घटकाभर देखील राज्य चालवूं शकत नाही.'

प्रधानावर राज्यभार ठेवून स्वस्थ राहण्यांत काय
नुकसान आहे, तें राक्षसांने वर्गन केल्यावरून, मलयेके-
तूला आपण प्रधानाच्या तंत्रांने वागत नाहीं, याबदल सं-
तोष वाटला. तो द्वाणाला, 'आपण द्वाणतां त्याप्रमाणे
असेल कहाचित् तथापि त्याच्यावर स्वारी करण्याचीं
कारणे पुष्कळ असतांही, मुळाम शत्रुवर कांहींतरी संकट

आणुन त्यावेळीं त्याच्यावर स्वारी करणाराची हटकून कार्यसिद्धि होते.’

राक्षस झाणाला, ‘यावेळीं निधयानें कार्यसिद्धि होणार असे तून समज. कारण, तुं अत्यंत मोडा बलवान् राजा स्वारी करणारा आहेस, सर्व नगर नंदावर अनुरक्त आहे, चाणक्य आपल्या अधिकारावरून भ्रष्ट झाला आहे, आणि चंद्रगुप्त नवाच गादीवर बसला आहे. मी तुझ्या अधीन असून, तुला चांगला भार्ग सांगाढा, हाच काय तो माझा उद्योग आहे. यावेळीं केवळ तुझ्या मर्जीविरच आमची इष्टसिद्धि अवलंबून राहिली आहे.’

मलयकेतूला, भागुरायणाच्या संगमावरून, राक्षसांचियांचीं कांहीं संशय आला होता, पण सांप्रतच्या त्याच्या बोलण्यावरून त्याच्या मनाची खाची झाली. तो झाणाला, ‘यावेळीं स्वारी करण्याला चांगली संधि आहे असे आपणास वाटत असेल, तर मग का स्वस्थ बसतां? ज्यांच्या मस्तकापासून, पर्वतावरून उदकधारा पडाव्या त्याप्रमाणे, मदधारा वाहत अहेत भसे माझे हजारों हस्ती शत्रूच्या नगराजवळच्या शोणनदाचें उदक यथेच्छ प्राशान करोत. तसेच माझे हजारों हस्ती, आपल्या गंभीर गर्जनेने दशदिशा नादावून सौडणारे, व मदजलाची वृष्टि करणारे, असे विध्य पर्वताला मेघाप्रमाणे कुसुमणुराला चोहेकाढून वेढोत.’ असें बोलून राक्षसाचा निरेप घेऊन भागुरायणासहित मलयकेतु निघून गेला.

इकडे राक्षसानें, बाहेर कोण आहे, क्षणून हाक मारल्यापरून प्रियंवदक नांवाचा हुजव्या आंत आला. त्याला तो झाणाला, ‘अरे, ज्योतिष्यापैकीं बाहेर कोण आहे?’

प्रियंवदक द्वाणाला, 'क्षणक आहे.'

हें ऐकून राक्षसाला अमळ बाईट वाटले. तो म्हणाला, 'प्रारम्भीच क्षणक कसा पुढे आला!'

प्रियंवदक द्वाणाला, 'जीवसिद्धि बाहेर आहे.'

राक्षस द्वाणाला, 'बरे, त्याला बीमत्सवेषाने पुढे येऊनको द्वाणाविं. चांगला वेष करून याथला सांग.'

याप्रमाणे राक्षसाची आज्ञा होतांच, प्रियंवदक बाहेर जाऊन त्याने क्षणक जीवसिद्धि याला आंत आणिले. जीवसिद्धि लोकांला उडेशून द्वाणाला, 'मोहरुपी व्याधीचे केवळ वैद्य अद्या *आहेतांचे आज्ञावचन शिरसा मान्य कराविं. त्याविं सांगणे प्रथम घटकाभर कडू वाटते, पण ते पुढे मोठे हितकर असते.'

जीवसिद्धि राक्षसाजवळ येऊन, 'शावकांची धर्मवृद्धि असो,' असे द्वाणाला.

राक्षस म्हणाला, 'भद्रतजी, आम्हाला प्रस्थान ठेव्याला उत्तम मुहूर्त कधीं आहे ते सांगा.'

क्षणक कांहीं वेळ विचार केल्यासारखे करून द्वाणाला, 'आवका, आज दोनप्रहरानंतर निवृत्तसर्वकल्याण

* जैन लोक आपल्या मुख्य देवाला भर्तृ (पूज्य) असे द्वाणात. त्या अहंकारे सांगितलेल्या धर्मपंथाप्रमाणे जे लोक वागतात त्यांला आहेत द्वाणात. क्षणकाचा वेष येढन आलेला जीवसिद्धि हा चाणक्याचा परम मित्र द्वारुद्यासी हे पूर्वी लोकेतलेंच आहे. तो यावेळी जैनांचा जनी वनून आला होता. जती हे वैदिकधर्मातल्या संन्याशाप्रमाणेच असतात तेव्हां—आहेत या शब्दानें आपण व आपल्यासारखे धर्मिष्ठ इतर जती लोक याचें सांगणे रेका असे त्याने आपल्या भाषणात सुचविले.

† आवक अर्थात् जैन. जैनलोकांत दुसऱ्याला 'आवक' म्हणून संबोधन देणे हा एक मोठा सन्मान आहे असे ते समजतात.

‡ 'भद्रत' हे जैनधर्मी संघाला वडुमानसूचक संवोधन देतात.

व संपूर्णचंद्र अरी पौर्णमासी तिथी लागत आहे. ही उत्तर दिशेहून दक्षिण दिशेला प्रस्थान करणाऱ्याला फार चांगली आहे, असें मला वाटते. आणखी सूर्य अस्तला जाऊ लागला असून पूर्ण चंद्राचा उदय झाला असतां, व केतूचा* अर्धा उदय आणि अर्ध अस्त झाला असतां, बुधलझीं गमन करावै.

क्षपणकांने अपयशकारक मुहूर्त मोठचा खुर्बीने सांगितला पण तो राक्षसाच्या ध्यानात आला नाहीं. तो म्हणाला, ‘भद्रतजी, केवळ तिथीच शुद्ध नाहीं असें आपण म्हणतांना !’

क्षपणक म्हणाला, ‘आवका, आमच्या ज्योतिषशास्त्रांत असें सांगितले आहे कीं, तिथीपेक्षां नक्षत्र चौपटीने श्रेष्ठ आहे. त्याच्यापेक्षां चौसष्टपट लग्न श्रेष्ठ आहे. तेव्हां सौम्यमहांचा शेंग असला म्हणजे जरी वाईट लग्न असले, तरी तें चांगले होते. चंद्राचे बळ पाहून जा, झणजे तुझी सर्व सिद्धि होईल.’

राक्षस म्हणाला, ‘हाच आपण सांगितलेला मुहूर्त डुसन्या ज्योतिष्यांच्या मताशीं लाडून पहा झणजे बरैं.’

क्षपणक झणाला, ‘आवका, तूच लाडून पहा. मी तर आतां जातों.’

राक्षस झणाला, ‘भद्रतजी, आपल्याला राग तर आला नाहींना ?’

* या भारगांतले सूर्य, चंद्र आणि केतु या शब्दांत इलेष आहेत. सूर्य-शब्दाने नंद, चंद्रशब्दाने चंद्रगुप्त व केतुशब्दाने मलयकेतु हे लक्षित अहित असें समजावै.

क्षयणक म्हणाला, 'ठे ठे! मी कांहीं तुमच्यावर रागावलों नाहीं.'

राक्षस म्हणाला, 'तर कोण रागावला आहे?'

क्षयणक म्हणाला, 'भगवान् कृतांत काळ तुमच्यावर रागावला आहे. क्षणूनच तुम्ही आपला पक्ष साडून शबूच्या पक्षाचा आश्रय करून राहिला आहां.' असें बोलून क्षयणक तत्काळ निघून गेला.

क्षयणक गेल्यावर राक्षस प्रियंवदकाला म्हणाला, 'वेळ किती राहिला आहे पहा.'

प्रियंवदक बाहेर जाऊन परत आंत येऊन म्हणाला, 'सूर्य अस्ताला जाण्याची वेळ आली आहे.' हें ऐकून राक्षस आसनावरून उडला, व खरोखर सूर्य अस्ताला जातो आहे, असें पाहून म्हणाला, 'उदयगिरीपासून प्रकट होणाऱ्या सूर्यांला आपला विशेष अनुराग आहे असें, दाखविण्याकरितां आपल्या पानांच्या सावलीर्ने, लुब्ध्या सेवकांसारखे हे बारंतले बृक्ष पुढे पुढे करीत होते, तेच, तो अस्ताला जातो आहे असें पाहून, हुसऱ्या दिशेला उदय पावणाऱ्या चंद्राकडे वळले आहेत.* एकंदरीत असेंच आहे. धनी ऐश्वर्यपासून भ्रष्ट झाला, झाणजे त्राकरलोक त्याचा त्याग करीत असतात !'

* पूर्णांत्र वृक्षांची सावली पुढे पुढे पडते व अग्राळांत मार्गे पडते, यादलान दैपत्काळी धन्याचा शब्द शालायला पुढे तयार असलेले व विष्णुकाली त्याच्याकडे पाठ करणारे सेवक उत्प्रेक्षित आहेत असें समजावै.

भाग पांचवा.

पहिल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणे राक्षसाला हरवि-
ण्याकरितां चाणक्यांने भद्रभट, भागुरायण, जीवसिद्धि,
सिद्धार्थक इत्यादिकांला युन्नीने मलयकेतूकडे पाडविले,
व त्यांनी, त्यांचा आपल्यावर पूर्ण विश्वास बसेल, अशी
व्यवस्था करून त्याच्या सैन्यांत एकेकांने एकेक अधि-
कार संपादन केला, व एक प्रकारे ते तेथले प्रमुखच
झाले. भागुरायण तर मलयकेतूचा पुरता मित्र बनला.
त्याच्या सहयावांनून मलयकेतु एक पाऊलदेखील टा-
कीनासा झाला. भागुरायणांने हळूहळू आपल्या चातु-
र्यांने राक्षसाविषयीं मलयकेतूच्या मनांत संशय उत्पन्न
केला, हे चवथ्या भागाच्या शेवटीं सांगितलेच आहे.
तात्पर्य, चाणक्याला, मलयकेतूचा सर्वस्वीं मोड करून
त्याला व राक्षसाला हस्तगत करण्याची, जी कांहीं तयारी
करावयाची होती ती केली, व आतां लवकरच त्याच्या
मसलतीचा बार उडविण्याची वेळ प्राप्त झाली.

मलयकेतूने राक्षसाच्या सांगण्यावरून कुसुपुरावर
स्थारो करण्याकरितां प्रस्थान डेविले, हे चवथ्या भागाच्या
शेवटीं सांगितलेच आहे. त्याप्रमाणे फैजेची कडेकोठ
तयारी करून, कूच दरकूच करीत मलयकेतूचे लष्कर
कुसुपुराच्या जवळ येऊन पोंचले. काय ते तीन मुका-
माचे अंतर होते. तेथून तिसरा मुक्काम करावयाचा तो
कुसुपुरांतर करावयाचा, असा मलयकेतूचा वेत ठरला
होता.

राक्षसाविषयीं मलयकेतूला संशय आला होता तरी,

तो केवळ आपला घात करील अशी अजूनपर्यंत त्याच्या मनाची खात्री झाली नव्हती. स्याच्यासारखा मसलती, व स्वतः मोठा शूर अमून चतुर, अशा पुरुषाला सोडून हेण्याचें मलयकेतूला धैर्य होत नव्हते, झणून मन शुद्ध नसासांही तो त्याच्याच तंत्राने बागत होता, व आपला भाव त्यांने हावेळपर्यंत राक्षसाला व्यक्त करून दाखविला नव्हता.

दुर्दैवी मलयकेतूचा सर्वस्वीं नाश व्हावयाचा होता झणूनच कीं काय, त्याच्या बुद्धीला विपर्यास करणारा भागुरायण, नाहीं नाहीं त्या कल्पना काढून—सर्वस्वीं त्याच्या हिताविषयीं मनापासून झटणाऱ्या निष्कपटी राक्षसाविषयीं, त्याच्या मनांत विकल्प उत्पन्न करीत होता. मलयकेतूची फौज कुसुमपुराच्या अगदीं जवळ जवळ जात आहे असें पाहून, भागुरायणाने एक कुत्सित कल्पना काढून मलयकेतूला असें सांगितले कीं, ‘आतां कुसुमपुर अगदीं जवळ आले आहे. तेव्हा राक्षस चंद्रगुप्ताशीं कांहिंतरी सळा-मसलत करील. लढाई सुरु होईपर्यंत त्याच्या कांहीं मसलती होऊं देतां उपयोगी नाहीं. एकदां लढाई सुरु झाली झणजे मग उभयतांचा सळा होण्याचे फारसे भय नाहीं; व तत्पूर्वींही राक्षसाने, याप्रमाणे आपल्याला चंद्रगुप्तावर स्वारी करण्याची भर देऊन, पुढे कदाचित् आपला घात करण्याचा बेत कोळा असेल, तर तेही आपल्याला कळले पाहिजे. याकरितां असा बेत करावा कीं, आपल्या लष्करांतून कोणी मनुष्य बाहेर जावयाचा असला, किंवा आंत यावयाचा असला तर त्याचा नीट तपास करून, त्याच्या अंगावर छाप

मारल्याशिवाय त्याला येऊ जाऊ देऊ नये; व तें काम कोणातरी एका मनुष्याच्या हातीं टेवाऱ्यें. अशी मलयकेतूला मसलत दिली, व त्या अविचारी मनुष्यांनें ती मान्य करून बोहेर जाणाऱ्या येणाऱ्या मनुष्याच्या अंगावर छाप मारण्याचें काम भागुरायणाकडे सच सौपविले.

वर सांगितल्याप्रमाणे बंदोबस्त करण्याचें कारण असें कीं, चाणव्याच्या मसलतीप्रमाणे मलयकेतु आणि राक्षस यांचे भांडण आज करावयाचें होतें, व त्याच्या कौर्जीतील प्रमुख प्रमुख सरदारही मारवायचे होते. आणि या कामाकरितां सिद्धार्थक व जीवसिद्धि या दोघांकडून कांहीं विपरीत गोष्ठी मलयकेतूला कळवावाच्या होत्या, द्यून भागुरायणांनें अशी व्यवस्था केली. हा प्रकार पुढे योग्य वेळीं येईलच. असो.

त्या दिवशीं सकाळींच राक्षसाजवळ चाकरीला घेऊन राहिलेला, व त्याच्या विश्वासाला पात्र झालेला सिद्धार्थक, यांने राक्षसाच्या नांवाची मोहोर करून जो लखेटा चाणव्यांनें दिला होता तो, व शकटदासाला प्रापसंकटांनून वांचविल्याबहल राक्षसांनें जे त्याला मलयकेतूकडून स्वतःला मिळालेले दाखिने बक्षीस दिले होते, व जे त्यांने एका थैर्लींत घासून ती थैर्लीं बंद करून त्यावर राक्षसाच्या नांवाची जी आंगठी त्याच्याजवळ होती तिने मोहोर करून, राक्षसाजवळच ठेविले होते ने, राक्षसाचा कारभारी शकटदास याच्याकडून भागून घेतले; व त्या दोन्हीही वस्तु घेऊन सिद्धार्थक जाण्याच्या तयारीला लागला.

चाणव्याच्या कारस्थानाविषयीं विचार करून त्याला मोर्टे आश्चर्य वाटले. तो आपल्याशींच द्यणाला, बुद्धि

हेच कोणी एक उदक, त्याच्या प्रवाहांनी व देश आणि कालरूप कलशांनी जिला पाणी वातले आहे, अशी चाणक्याची मसलतरुपी वेळ आज कांहीतरी कळ दाखवील असें वाटौते! याकरितांच मीं, अमात्य राक्षसाच्या नांवाची मोहोर केलेला हा लखोटा आर्य चाणक्याने माझ्याजवळ दिला होता, तो वेतला. तसेच, राक्षसाच्या नांवाची मोहोर केलेली ही दगिन्यांची थैली-ही वेतली, आणि आतां मी पाटलिपुत्र नगरालाच जावयास निघालों आहें, तर आतां चालू लागवै, फार वेळ करून उपयोगी नाहीं, असें बोलून सिद्धार्थक जाऊ लागला.

तो कांहींसा पुढे गेला, इतक्यांत जीवसिद्धि समोरून येत होता, तो त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याला पाहून सिद्धार्थक मनांत झाणाला, प्रयाणाच्या वेळीं ह्या जोगद्यांचे (क्षणकाचे) दर्शन हा एक अपशकुनच आहे, पण मला या वेळीं शुभशकुनांची गरज नाहीं. या वेळीं अपशकुनच झाला पाहिजे. कारण एव्हांशीं मला पुढे जावयांचे नाहीं, व भी या वेळीं मोठा अनर्थ उत्पन्न करावयास जात असून त्यापासून शेंकडौं मनुष्यांचा नाश व्हावयाचा आहे; तेव्हां अपशकुन झाला हें फार चांगले झाले; झागूनच या जोगडचाला चुकवून जाण्याचा पवत्तन करीत नाहीं.

इतक्यांत जीवसिद्धि त्याच्याजवळ येऊन पोंचला. जती लोक जे आपल्या लोकोंतर बुद्धीने स्थापित केलेल्या मार्गद्वारे सिद्धी पावतात व आपल्या धर्माच्या व देवाच्या संबंधाने वरचेवर उद्धार काढीत असतात, त्याप्रमाणे क्षणक झाणाला, ‘अल्यंत गंभीर बुद्धि अशा आईतांला नमस्कार असो!’

क्षणक अगदीं जबल अला असे पाहून सिद्धार्थक मोठचा नम्रतेने झणाला, 'भदंतजी, मी आपल्याला नमस्कार करतोऽ'

यावर क्षणकांने 'आवका, तुला धर्मसिद्धि प्राप्त होवो,' असा त्याला आशीर्वाद दिला, व तो कोटेंतरी जाण्याच्या तयारीने निघाला आहे असे पाहून त्याला क्षणाला, 'आवका, तू प्रस्थानाची तयारी करून निघाला आहेत असे दिसते.'

सिद्धार्थक झणाला, 'भदंतजी, आपणांला हे कसे समजते ?'

क्षणक झणाला, 'हात्याच्या ! हे समजायला काय कडीण ! तुला रस्ता दाखविणारा जगुं काय शकुनच, असर हा लखोटा तुझ्या हातांत आहे, त्यावरून तू जावयाला निघालास हे उघडच दिसते.'

सिद्धार्थक झणाला, 'हो तुझीं जाणले खरे. मी कोटे देशांतराला जावयाला निवालो आहें. बरे पण, आज दिवस कसा काय आहे तें सांगा पाहू. आपण मोठे ज्योतिशी आहां झणून विचारतो.'

यावर क्षणक हंसून झणाला, 'मुंडण करून आतां नक्षत्र विचारतोस काय ?' झणजे तू जायाला निघालास, आणि आतां मुहूर्त विचारतोस, हे काय ? असा क्षणकाचा अभिप्राय.

सिद्धार्थक झणाला, 'भदंतजी, अजून काय झाले आही आपण मुहूर्त सांगा. जर यावेळीं चांगला मुहूर्त असला तर जाईन. नाहीं तर दुसऱ्या वेळीं जाईन.'

वर ज्यांचा संवाद दिला आहे, ते दोघेही चाणवयाच्या

पद्माचे होते हें पूर्वी सांगितलेच आहे. सिद्धार्थक या-
वेळीं चाणवयाकडे जावयाला निघाला आहे, हें क्षण-
एकाच्या लक्षांत आलेच होतें; व येथील कार्य झाल्या-
शिवाय जाऊन कांहीं उपयोग नाहीं, द्याणून तो द्याणाला,
श्रावका, सांप्रत येथेच या मल्यकेतूच्या फौर्जेत राह-
शील तर बरें होईल.’

सिद्धार्थक द्याणाला, ‘भद्रंतजी, आपण असें हाणतां,
तें कशावरून?’

क्षणक द्याणाला, ‘श्रावका, ऐकून घे.यापूर्वी कोणालाही
फौर्जेतून बाहेर जाण्याला व आंत येण्याला मुळींच मनाई
नव्हती. पण आतों कुसुमपुर अगदीं जवळ आलें आहे.
द्याणून तपास करून त्याच्या हातावर डाप मारल्याशिवाय
कोणीही बाहेर जाण्यास किंवा आंत येण्यास समर्थ होत
नाहीं, अशी व्यवस्था झाली आहे; व हें डाप मारण्याचे
काम मल्यकेतून भागुरायणाकडे सोंपविलें आहे. तेव्हां
जर त्याच्याकडून तुला डाप मिळेल, तर बेफिकीर तूं जा.
नाहीं तर येथेच रहा. कारण, तसा गेलास तर डिक-
टिकाऱीं पहारेवाले आहेत, ते मुसळ्या बांधून तुला राजा-
जवळ हंजर करतील.’

हें ऐकून सिद्धार्थक द्याणाला, ‘भद्रंतजी, तुझांला हें मा-
हीत नाहीं का, कीं मी अमात्य राक्षसाचा अगदीं जवळचा
चाकर आहें. डाप नसतांही मी बाहेर जाऊं लागलों,
तरी मला अटकाव करण्याची कोणाची आती आहे?’

क्षणक द्याणाला, ‘बाबा, तूं राक्षसाचा मनुष्य अस,
किंवा पिशाचाचा अस, हातावर डाप घेतल्याशिवाय
येथून बाहेर जाण्याला दुसरा कांहींच उपाय नाहीं.’

सिद्धार्थक द्वाणाला, 'भद्रतजी, असे रागाचुं नका.
माझी कार्यसिद्धि होण्याविषयीं अतशीर्वाद द्या.'

हें ऐकून क्षपणक द्वाणाला, 'आबका, बाबा, खुशाल
जा, तुझी कार्यसिद्धि होवौ, मलाही बाहेर जावयाचे
आहे. पण तुझ्यासारखे मला कोण जाऊ देणार? तेव्हां
मी भागुरायणाजवळ जाऊन हाताकर छाप माऱून घेतो.'
असे बौलून क्षपणक भागुरायणाकडे येण्यास निघाला, व
सिद्धार्थक कुसुमपुराकडे जाण्यास निघाला.

इकडे छाप मारण्याचे साहित्य हातांत घेतलेल्या भा-
सुरक नांवाच्या सेवकासहवर्तमान भागुरायण देवढीवर
जाण्यास निघाला. आज पुढे काय काय गोटी कराव-
याच्या आहेत, त्या त्याच्या मनांत घोळत होत्या. तो आ-
पल्याशींच द्वाणाला, ही आर्य चाणक्याची मसलत मोठी
विनक्षण आहे खरी. पथम दिसतांना ही फारच लहान
दिसते; पण पुढे हिचा अतिशय विस्तार होतो. पुढे ही
इतकी कृश होते की, तिचे स्वरूप सुळींच लक्षात येत नाहीं.
पुनः तिचे शरीर परिपूर्ण भरले आहे असे दिसते, गरज
लागली झाणजे पुनः अत्यंत कृश होते. आणखी काहीं वेळानें
पहावे, तें हिचे बीज देखील नाहीं असे दिसते, पण पुनः वहुत
फळांनीं ओथेबल्यासारखी दिसते. नीतिशाळ जाण्या-
न्या ह्या आर्य चाणक्याची नीति दैवासारखी विचित्र आहे!

भासुरकाला द्वाणाला, 'बाबा भासुरका, मीं अगदीं
शेवटच्या चौकीवर जाऊन वसावै, असा विचार केला
होता, पण कुमार मलयेकतु मला क्षणभर देखील दूर
होऊं देत नाहीं. याकरितां ह्या त्याच्या तंबूच्या जव-
ळच ही राहुटी दिली आहे, येथे माझे आसन टेव.'

भागुरायणाने असें सांगितल्यावरून भासुरकाने यलय-
केतूच्या तंबूच्या जवळच्या राहुटींत त्याच्याकरितां एक
गालिचा हांतरला, व तके बैरे डेविले. तेव्हां भागुरा-
यण आपल्या आसनावर वसून भासुरकाला झाणला,
‘अरे, असें कर कीं जो कोणी छप वेण्यकरितां माझ्या
मेंदील येईल, त्याला तूं लवकर घेऊन ये.’

याप्रमाणे सांगितल्यावरून, ‘हुक्माप्रमाणे करतो’ असें
सांगून भासुरक वाहेर गेला. इकडे भागुरायण मनांत
झणला, अरेरो! आझी कपटाने अशी मसलत करीत
आहो, तरी हा विचरा भाबडा मलयकेतु माझ्यावर फा-
रन्च खेह डेवतो; आणि असें असून त्याचाच नाश कराव-
याचा, ही गोष्ट मोठी वाईट आहे खरी, पण त्याविषयीं
उपाय काय? बोलून त्रालून आपण दुसऱ्याचे ताबेदार
आहो, तेव्हां हुक्माप्रमाणे काम केलेले पाहिजे. दुस-
च्याचा चाकर झालेल्या मनुष्याला आपले कुलशील, ला-
जलज्जा, तसाच नांवलौकिक, व मानमान्यता, योच्या-
कडे अगदीं पाठ केली पाहिजे, आणि द्या क्षणिक शरी-
राला केवळ लोभाने द्रव्यवान् पुरुषाला विकले पाहिजे.
आणि असें झाले, झगजे त्यांच्या हुक्माप्रमाणे वागणान्या
सेवकाला, हित आणि अहित यांचा मुळीच विचार न
करितां, धनी सांगेल तें काम केलेले पाहिजे. तात्पर्य, परंत्र
झालेल्या मनुष्याला विचार अगदीं दूर डेवावा लागतो.

भागुरायण याप्रमाणे विचार करीत आहे, इतक्यांत
मलयकेतु गुखप्रक्षालन बैरे आढपून, जवानखान्यांतल्या
चोपदारणीला बरोबर घेऊन, भागुरायण वसला होता
तेथें येण्यास निघाला. राक्षसाविषयीं भागुरायणाने वर-

चेवर त्याच्या मनांत कांहीं विकल्प भरवून दिल्यामुळे तो गोंधळांत पडला होता, व सारावेळ त्याच गोष्टी त्याच्या मनांत घोळत होत्या. तो आपल्याशींच झणाला, राक्ष-सान्या संबंधाने वरचेवर माझ्या मनांत अनेक कल्पना येऊ लागल्यामुळे माझ्या मनाचा गोंधळ झाला आहे. एक निश्चय करणार असा प्रयत्न केला तरी तसें कांहींच घडत नाहीं. कारण, आपण राक्षसाच्या संगण्यावर भरंवसा डेवून आतो स्वारी करावयास निघालो आहीं, पण पुढे काय होईल कोणास डाळक? राक्षसाचा नंदाच्या नंशावर जो विशेष अनुराग आहे, त्यांने त्याची भाक्ति डृढ होऊन चंद्रगुप्त हा नंदाच्या सरळ वंशांतला जरी नाहीं, तरी पण त्याचा नंदाच्या नंशाशींच विशेष संबंध आहे, व राक्षसाचा मुख्य शत्रु चाणक्य हा त्याच्यापासून ढूळ झाला आहे. नंदाच्या नंशापिकीं कोणीच बाकी राहिलेले नाहीं. यावरून राक्षस चंद्रगुप्ताशीं सख्य करील कीं काय अशी शंका येते, तसेच तो सत्यप्रतिज्ञ आहे, व माझ्यावर त्यांचे विशेष प्रेमही आहे, तेहां आपली प्रतिज्ञा खरी करण्याकरितो माझाच पक्ष घेऊन राहणार नाहीं असेही झणवत नाहीं. तात्पर्य, एकमेकांन्या विरुद्ध असे निरनिराळे तर्क मनांत येऊ लागल्यामुळे, कुंभाराच्या चाकावर बसल्याप्रमाणे, माझे चित्त एकसारखे फिरत आहे.

बोरवरची चोपदारीय विजया हिला झणाला, ‘विजये, भाणुरायण कोरं आहे?’

विजया झणाली, ‘सरकार, हा पहा फौजेच्या तळांतून बोहर जाण्याची इच्छा करणाराला खुणेचे आप देत वसला

आहे.' असे सांगून तिने, भागुरायण ज्या राहुटींत वसला होता, ती राहुटी त्याला दाखविली.

मलयकेतु भागुरायणाशीं अगदी जिवलग मित्राप्रमाणे बागत होता, अशपि तो त्याचा चाकर होता, तरी मलयकेतु तें नातें मनांत मुळींच बाळगीत नव्हता. लंगोटी-यार मित्राशीं वर्तन डेवार्वे, त्याप्रमाणे तो भागुरायणाशीं डेवीत होता. भागुरायण यावेळी कांहीं काम करीत वसला आहे, तेव्हां पाडीमागूम जाऊन हळूच त्याचे डोळे गच्च धरावे, असा विचार करून मलयकेतुने विजयेला बाहेरच उभी राहण्यास सांगितले, व आपण हळूच पुढे जाऊन त्याचे डोळे घेण्याचा त्याने बेत केला.

मलयकेतु त्या राहुटीच्या आंत आला नव्हता, व तो पुढे तसें करणार, तीं इकडे भागुरायणाने सांगितल्याप्रमाणे भासुरक आंत घेऊ द्याणला, 'आर्या, हा क्षपणक जीवसिद्धि छाप घेण्याकरिता बाहेर आला असून आपल्या भेटीची इच्छा करीत आहे.'

हे ऐकून भागुरायणाने, 'त्याला आंत घेऊ ये,' असे सांगितले, तेव्हां भासुरक क्षपणकाला तेथें घेऊ आला.

भागुरायणाला पाहून क्षपणकाने, 'शावकाला धर्मसिद्धि प्राप होवो,' असा आशीर्वाद दिला.

क्षपणकाला लक्षपूर्वक पाहून, हा चाणक्याचा परम मित्र ईदुशर्मा नांवाचा त्राद्वाण, असा क्षपणकाचा वेष घेऊ मुहाम राक्षसाचा मित्र बनलेला, तो हाच असे तो समजला तेव्हां त्याला द्याणला, 'काय, तुझी बाहेर उच्छा करीत आहां? राक्षसाच्याच कांहीं गवयाच्ये आहे का?'

क्षणक द्वाणाला, ‘शिव शिव, आवका, मला तेरें जावयाचें आहे, कीं जेये राक्षसाचें किंवा पिशाचाचें नंव देखील ऐकावयास भिळायाचें नाहीं.’

हें ऐकून भागुरायण द्वाणाला, ‘यावरून तुमचा आपल्या मिंवावर (राक्षसावर) मोठा प्रणयकोप आहे, असें वाटते. पण कायहो भदंतजी, राक्षसानें असा तुमचा अपराध तरी काय केला?’

क्षणक द्वाणाला, ‘आवका, राक्षसानें माझा कांहीं एक अपराध केला नाहीं. कपाळकुटका हुडैवी मी आपल्याच कर्मानीं आपल्या ठिकाणीं शरमतो आहे.’

भागुरायण द्वाणाला, ‘भदंतजी, द्या तुमच्या बोलण्याचें मला मोठें कौतुक वाटते. तुमची हकीकत ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.’

इकडे मरलयकेतु भागुरायणाची थद्वा करण्यास आला होता, पण क्षणकाचा आणि त्याचा सचाव ऐकून, तो तेथल्या तेरेंच पडद्याच्या आड ऐकत उभा राहिला.

इकडे क्षणक द्वाणाला, ‘आवका, ऐकण्याला अयोग्य अशा गोष्टी ऐकून तुद्वाला काय करावयाचें आहे?’

भागुरायण द्वाणाला, ‘तसें कांहीं नाहीं, तें जर गुप असले तर सांगू नका वापडे!’

क्षणक द्वाणाला, ‘छेडे, तें तसें कांहीं गुप नाहीं; पण मोठें कडोरपणाचें आहे.’

भागुरायण द्वाणाला, ‘गुप नसेल तर मग सांगा.’

क्षणक द्वाणाला, ‘आवका, गुप तर नाहीं; पण तें मी सांगणार नाहीं.’

भागुरायण झगाला, 'तर मग मीही तुवांला छाप देणार नाही.'

हे ऐकून क्षपणक मनांत द्वगाला, वरोबर, माझे याच्याकडे काम आहे, तेव्हां यांने मला असें अडविले हे ठीकच आहे. भागुरायण झगाला, 'न सांगून काय परिणाम आहे? सांगतो महाराज, राक्षस पाटलिपुत्र नगरांत रहात होता, त्यावेळी दुईच्याची माझी द्याच्याची विशेष मैत्री झाली. त्यावेळी राक्षसांने, गुप्तपणे विषकन्या उत्पन्न करून, पर्वतराजाला मारविले.'

हे वाक्य ऐकून इकडे घलयकेतूद्या डोळ्यांतून अशुपात चालू झाला. तो मनांत द्वगाला, एकून राक्षसांनेच बाबांना मारविले तर, चाणक्यांने नाही. चाणक्याच्या नांत्राचा उगीच पुकारा केला!'

भागुरायण झगाला, 'भदंतजी, वरै मग पुढे काय झाले?'

क्षपणक झगाला, 'नंतर मी राक्षसाचा मित्र आहे, द्वांगून चाणक्यांने माझी धिंड काढून मला शहरांतून वाहेर घालविले. याप्रमाणे एक वेळ राक्षसाच्या मित्रत्वाचे फल मला चांगले मिळाले. असें असून आतां पुनः अनेक वाईट वाईट कांमे करण्याच्या 'कामांत अत्यंत कुशल, असा राक्षस तसलेच कोहीं वाईट काम करण्याला तथार झाला आहे. त्याच्या योगांने तर मला हा लोकांतूनच जाण्याचा प्रसंग येईल!'

हे ऐकून भागुरायण मुझाम झगाला, 'भदंतजी, तुझी असे सांगतो, पण पूर्वी राज्याचा अर्धा भाग देण्याचे कबूल केले होते, त्याप्रमाणे ते द्यावै लागेल द्वाणून त्या दुष्ट

चाणक्यानेच एवते श्वराला मारविण्याचें वाईट काम केले,
असें आदीं ऐकले होते.’

‘हे ऐकून काळावर हात टेवून क्षपणक झणाला, ‘शिव
शिव! चाणक्यानें त्या त्रिषकन्येचे नांव देखील ऐकिले
नव्हते.’

भागुरायण झणाला, ‘ठीक आहे. तुला आप पाहिजे
आहे तो भिळेल. माझ्यावरोवर येऊन हेच वर्तमान कु-
मार मलयकेतूला सांग.’ असें बोलून भागुरायण क्षपण-
काला घेऊन मलयकेतूकडे जावयास निवाला.

इतक्यांत मलयकेतु भागुरायणाजवळ जाऊन झणाला,
‘भ्रवणेंद्रियांचे विदारण करणारे वर्तमान या क्षपणकाने
काय सांगितले ते मी ऐकिले, व त्याच्या योगाने भाइया
पित्याच्या वधाचे दुःख,—त्या गोष्टीला बहुत दिवस झाले
आहेत तरी,—आज द्विगुणित झाले.’

हे ऐकून क्षपणक मनोत झणाला, मी काय बोललो ते
त्या दुष्ट मलयकेतूने ऐकिले. आतो मी कृतकृत्य झाले.
असें बोलून, तो भागुरायणाकडून आप घेऊन, निघून गेला.

इकडे मलयकेतु, राक्षस आपल्या समोर उभा अस-
ल्याप्रमाणे, आकाशाकडे लक्ष्य लात्रून झणाला, ‘राक्षसा
अरे राक्षसा, चांगले केलेस! तुला आपला मित्र समजून
विश्वासाने सर्व कार्यभार ज्याने तुझ्यावर टेवून, जो आपण
विनाश राहिला होता, त्या माझ्या बङ्गलाला आपल्याच्या
दुःखाशूसहवर्तमान मारून टाकून, हे राक्षसा, तु आपले
नांव खरोखर अन्वर्थ केलेस! यावरून तूं खरोखरीचाच
राक्षस आहेस, असें मला वाटते!

मलयकेतु यावेळी अनिशय संतापला होता, व रागा-

च्या आवेशांत कदाचित् तो राक्षसाचा प्राणदेखील वेर्हिल, अशी त्याची मुद्रा उव झाली होती, तें पाहून भागुरायण मनांत झाणाला, राक्षसाचे प्राण रक्षण करावे, अशी आर्य चाणक्याची मला आज्ञा आहे. मलयकेतुच्या यावेळच्या मुद्रेवरून हा कदाचित् त्याचा धात देखील करील, असे बाटतें, तर आपण अंमळ याचा राग शांत केला पाहिजे. असा विचार करून मलयकेतुला झाणाला, ‘असे आवेशावर येऊ नका. अंमळ आसनावर बसाल, तर कांहीं विनंति करावी अशी माझी इच्छा आहे.’

मलयकेतु भागुरायणाला सर्वस्वीं विकल्पासारखा झाला होता. त्याच्या सांगण्याकाहेर त्याचे एक पाऊल देखील पडत नव्हते. तो इनका संतापला होता, तसी भागुरायणाने सांगतांत्र मुकाटचाचे आसनावर बसून झाणाला, ‘आतां तुझ्या मनांत काय सांगायचे अहे तें सांग.’

भागुरायण झाणाला, ‘कुमार मलयकेतो, माझ्या बोलण्याचा नीट विचार कर. राजव्यवहाराला अनुसरून वागणाऱ्या पुस्तबांचे कार्यवशात् कोणी शाबु होतात, तेच मित्र होतात, व पुनः तेच कदाचित् उदासीनही होतात. साधारण लोकांप्रमाणे, शबु ते शबु, मित्र ते मित्र, व उदासीन ते उदासीन, असा या राजव्यवहारांत नियम असत नाहीं, व आपल्या इच्छेप्रमाणे त्यांचा निश्चयही करवत नाहीं. स्वार्थ मिदू व्हावयाचा असला, तर शबूचा मित्र, व मित्राचा शबू, व्हावयाला वेळ लागत नाहीं. अशी स्थिति असल्यामुळे पर्वतेश्वराच्या वधाच्या संबंधातें राक्षसावर विशेष दोष डेवतां येत नाहीं. कारण, पर्वतेश्वराचा नाश झाला, त्यावेळीं नंदांपैकीं ह्यातारा सर्वार्थ-

सिद्धि जिवंत होता, व त्याला सुनः राज्य द्यावें असा राक्षसाचा पूर्ण इरादा होता. आणि चंद्रगुप्तपेक्षांही मोठा बलवान् तुझा पिता पर्वतेश्वर, हात्य त्यावेळीं मोठा शत्रु झाला होता. कारण, अर्धराज्याचा अधिकारी तो असल्यामुळे, सर्वार्थसिद्धीला राज्य देण्याच्या कामीं चंद्रगुप्तपेक्षा पर्वतेश्वर विशेष आड येणार होता. तेव्हां आपल्या धन्याच्या कामाकरितां राक्षसांने कदाचित् पर्वतेश्वराचा धात करविला, तथापि त्यांत त्याचा कांहीं दोष आहे असें मला वाटत नाहीं. विचार करून पहा कीं, प्रयोजन हें मोठें विलक्षण आहे. त्या प्रयोजनाच्या संबंधांने, मित्राला शत्रुत्वाप्रत, व शत्रूला मित्रत्वाप्रत पावविले जातें. पूर्वाच्या वृत्तांतांचे स्मरण न होऊ देतां, ही राजनीति, जिवंत असून जन्मांतराला पोंचविल्याप्रमाणे, मनुव्याला रूपांतर देते. याकरितां मी असें झणतों कीं, पर्वतेश्वराच्या वधाबळ तूं राक्षसाला दोष देऊ नको. नंदांचे राज्य तुड्या हातीं येईपर्यंत तूं त्याच्याच तंत्रांने वाग, नंतर पाहिजे तर तूं त्याला आपल्याजवळ टेव, किंवा नको ठेवूं, वाटेल तसें कर.'

हे भागुरायणांचे भाषण मलयेकतूला खरें वाटले. तो शिणाला, 'तूं बरोबर सांगितलेंस. कारण, प्रधानाचा वध केला, तर इतर कामदार लोक क्षुब्ध होतात; व तसें शाळें छाणजे विजय प्राप्त होण्याचा संदेहच असतो. तेव्हां यावेळीं तसें कांहीं करतां उपयोगी नाहीं. तूं झणतों स त्याप्रमाणेच वागलैं पाहिजे.'

सिद्धार्थक हातावर छाप न मारून घेतां, तसाच ढाकणीच्या बाहेर जाण्यास निघाला होता हें पूर्वी सांगितलेच

आहे. अशा रीतीने आपण वाहेर गेलों, तर आपल्याला कैद करतील हैं त्याला भाहीत होते. तरी आपणांला कैद करून मलयकेतूसमोर न्यावे, आणून तो मुहाम तसा गेला होता. तो युचित्रयुक्तीने एका चौकोर्टून कसातरी पार पडला, पण दुसऱ्या चौकीवर पाहेरेकाच्यांनी त्याला पकडले. त्या चौकीवरचा मुख्य जमादार दीर्घरक्ष, याला सिद्धार्थकर्नि, ‘मी राक्षसाचा हुजन्या आहे, व त्यांने फार जरुरीच्या कापाकरितां मला पाढविले आहे, असे असून तुझी मला अडकाव करिनां हैं चांगले वाले,’ अशा रीतीने पुष्कळ दम दिला. तरी त्यांने त्याच्या हातांत खोडा घालून त्याला भागुरायणाजवळ हाजर केला. भागुरायणांने मलयकेतूशी भापण चालले आहे, इतक्यांत भासुरक आंत वेऊन, मलयकेतूला मुजरा करून द्यायाता, ‘महाराज, बाहेरच्या चौकीवरचा जमादार दीर्घरक्ष याने, हातावर छाप न वेनां लखोटा वेऊन बाहेर जाऊ इच्छणारा कोणी मनुष्य पकडून आणला आहे. तर सरकारांनी त्याला पहावे अशी तो विनंती करितो आहे.’

हैं ऐकून भागुरायण झाणाला, ‘अरे, त्याला लवकर आंत वेऊन दे.’

भागुरायणाच्या ओऱ्येप्रमाणे, थरथर कांपत असून भ्याल्याचै सौंग वेतलेल्या, सिद्धार्थकाला भासुरकांने उभयतांच्या पुढे आणून उभा केला.

सिद्धार्थक मनांत झाणाला, दोषापासून पराडमुख करून सर्व गुणांला मात्र पुढे दाखविणारी अशी, व आमच्यासारख्या मनुष्यांची जी केवळ जननी, अशा स्वामिभक्तीला नमस्कार असो!

सिद्धार्थक पुढे उभा राहिला, वेब्हां भागुरायण भासुरकाला झणाला, 'बाबा, अरे हा (सिद्धार्थक) काय नवाच येणे आला आहे, किंवा आपल्यापैकीच कोणाचा शाकार आहे ? '

हे ऐकून सिद्धार्थक झणाला, 'आर्या, मी अमात्य राज्यसाचा चाकर आहें.'

भागुरायण झणाला, 'तर मग लाप घेतल्यावांचून गोटांचून कां बाहेर जात होतास ? '

सिद्धार्थक झणाला, 'महाराज, तसेच कांहीं जस्तीचे काम हेतें, झगून गडबडीने निघालों होतों.'

भागुरायण झणाला, 'अरे, सरकारचा हुक्म न मानण्यासारखे असे तुझे कसले काम हेते ? '

सिद्धार्थकाच्या हातांत मोहोर केलेला लखोटा होता, तो पाहून मलयकेतु भागुरायणाला झणाला, 'गजा, आधीं याच्या हातांत तो लखोटा कसला आहे तो थे, मग पुढे बाकीची चवकशी ! '

हे ऐकून भागुरायणाने सिद्धार्थकाच्या हातांचून लखोटा हिसकावून घेतला, आणि त्याच्यावरची मोहोर पाहून मलयकेतूला, झणाला, 'हा पहा लखोटा. ही याच्यावर राज्यसाच्या नंवाची मोहोर केलेली आहे.'

मलयकेतु झणाला, 'ती मोहोर न बिघडून देतां हलूच तो लखोटा उघडून दाखीच वरै.'

हे ऐकून भागुरायणाने त्याप्रमाणे लखोटा उघडून, त्यांतले पत्र काढून ते मलयकेतूच्या हातांत दिले, व मलयकेतूने ते वाचून पाहिले, त्यांत पुढे लिहिल्याप्रमाणे मजकूर होता.

“यथास्थानीं सर्वांचे स्वस्तिक्षेम आहे. कोटून तरी कोणीतरी कोणातरी विशिष्ट पुरुषाला असे कळवीत आहे कीं, आमचा प्रतिपक्षी (चाणक्य), याला दूर करून सत्य भाषण करणाऱ्या आपण कांहीं गोष्टींची सत्यता करून दाखविली. सांप्रत, प्रथम आमच्याशीं सख्य करणाऱ्या ह्या आपांला, पूर्वी प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणे त्यांला जे कांहीं चावयाचीं आहे, तें देऊन सत्यसंध आपण त्यांची प्रीति संपादन करण्याला योग्य अहांल. हेही, याप्रमाणे त्यांच्यावर अनुग्रह केला असतां, आपल्या आश्रयाचा नाश करून उपकार करणाऱ्या तुमचा आश्रय करतील. याची आपल्याला आठवण नसेल असें नाहीं. तथापि, आही ही पुनः आठवण देत आहों. त्यांमध्ये कित्येक, शब्दाचा खजिना व दंडाधिकार, यांची इच्छा करणारे आहेत. कित्येकांला मुलूख मिळावा अशी इच्छा आहे. आपण बहुमौल तीन दागिने पाठविले ते पोंचले. मीही आपण लिहिल्याप्रमाणे कांहीं पाठविले आहे, त्याचा कृपा करून स्वीकार करावा, मुख्यजबानींने विशेष हक्कीकत सांगावयाची आहे, ती पत्र घेऊन येणाऱ्या ह्या विश्वासू मनुष्याकडून ऐकून घ्यावी.”

आपला सेवाभिलाषी,
कोणीतरी.

याप्रमाणे पत्र वाचून मल्यकेतु भागुरायणाला द्याणाला,
'सख्या, हा मजकूर कसा काय आहे?'

भागुरायण सिद्धार्थकाळा द्याणाला, 'कां, बाबा सिद्धार्थका, खरेच सांग, हे कोणाचे पत्र?'

सिद्धार्थकांने बोलून चालून ही बतावर्णीच केली होती. तो द्याणाला, 'मला काय घाऊक?'

भागुरायण द्वारा, 'अरे धूर्ता, हे पत्र घेऊन तू जात आहेस, आणि हे कोणाचे हे तुला आऊक नाहीं काय? वरै, ते सारे असो, तुझ्याकडून तोंडीं हकीकत कोणी ऐकायची होती ते तरी सांग ?'

हे एकून सिद्धार्थक भ्यात्यासारखे करून द्वारा, 'तुझी ऐकावयाची.'

भागुरायण त्याला इर्डावून द्वारा, 'काय! आही ऐकावयाची, आणि ती कशी ?'

सिद्धार्थक द्वारा, 'तुझी मला पकडले आहे, तेव्हां काय बोलावै ते मला सुचत नाहीं.'

भागुरायण रागावून द्वारा, 'असें आहे काय? वरै हे पहा आतां समजेल तुला! भासुरकाला हाक मारून द्वारा, 'अरे, याला बाहेर घेऊन जा, आणि हा कबूल होई तोंपर्यंत याला खूप चांगला मार दे.'

याप्रमाणे हुकूम होतांच भासुरकाने सिद्धार्थकाला बाहेर नेले. त्यांने कोरडा लगावतांच सिद्धार्थक सांगण्यास कबूल द्वारा; व इतक्यांत त्याच्या काखेतून एक थैली बाहेर पडली. ती थैली घेऊन सिद्धार्थकासहवर्तमान भासुरक आंत येऊन भागुरायणाला द्वारा, 'आर्या, मोहोर केलेली ही थैली त्याच्या काखेतून खालीं पडली. ही पाहून घ्या.'

भागुरायणाने नी थैली पाहून, हिच्यावर देखील ही रक्षसाची मोहोर आहे ती पाहून वे, असें सांगून, ती मल्यकेतूच्या हातीं दिली.

थैली पाहून मल्यकेतु द्वारा, 'सख्या भागुरायणा, त्या पत्रांत कांहीं पाढविले आहे द्विणून लिहिले आहे, ते

या थेलींत आहे असें वाटोते, तर नोहोर न बिघऱ्यु देतां ही थेली देखील उघडून दाखीव पाहूँ.’

भागुरायणार्ने त्याप्रमाणे थेली सोडून दाखविली. तींत कांहीं दागिने होते, ते पाहून मल्यकेतु चकित होऊन झणाला, ‘अरे, मी आपल्या अंगावरचे उतरून राक्षसाला पाडविले होते तेच वे दागिने. बरोबर, आतां खलासा झाला. हे पत्र चंद्रगुप्ताला पाडविलेले आहे, यांत कांहीं संशय नाहीं.

हावेळपर्यंत झाल्या एवढचा प्रकारार्ने भागुरायणार्ने समाधान कर्से होईल ? त्याला सिद्धार्थकाच्या मुखानें सर्व हकीकत मल्यकेतुला ऐकवायची होती, ह्याणुन तो ह्यणाला, ‘कुमारा, संशयाचा आतां निर्णय होतच आहे, मग इतकी गडवड को ?’ भासुरकाला ह्यणाला, ‘अर याला वाहेर नेऊन आणखी चांगली समज या.’

याप्रमाणे हुक्कम होतांच सिद्धार्थकाला भासुरकानें पुनः बाहेर नेला. त्याला मारूं लागले, तेव्हां एकटचा मल्यकेतुजवळ आपण आपली सारी हकीकत संगण्यास तयार आहें असें त्यांने कबूल केले. त्यावरून भासुरक त्याला पुनः आंत घेऊन आला, आणि त्यांने ह्याणणे काय आहे ते कळविले.

ते ऐकून मल्यकेतु ह्यणाला, ‘वरै, तसे कां होईना ? एकटचा मलाच काय ती हकीकत सांगूदे;?’ असें बोलून सिद्धार्थकाला घेऊन मल्यकेतु दुसरीकडे गेला, आणि त्याला हकीकत विचारूं लागला, तेव्हां सिद्धार्थक ह्यणाला, ‘महाराज, मला अभय देण्याचा अनुग्रह कराल, तर काय ते सांगेन.’

मलयकेतु द्वाणाला, ‘बाबा, तुझ्याकडे काय अपराध आहे? तू बोलून चालून दुसऱ्याचा चाकरच आहेस तेव्हां तुला अमच्याकडून पूर्ण अभय आहे. काय असेल तें खरे खरे मात्र सांग.’

सिद्धार्थक द्वाणाला, ‘ऐकावें महाराज. अमात्य राक्षसांने याइयाजवळ हा लखोटा देऊन मला चंद्रगुप्ताजवळ पाठविले होते.’

मलयकेतु द्वाणाला, ‘तें मला समजले. तू कोई निरोप काय सांगणार होतास तो ऐकण्याची तेवढी इच्छा आहे.’

सिद्धार्थक द्वाणाला, ‘महाराज, मला अमात्य राक्षसांने असें सांगितले होते की, हे भाझे मित्र पांच राजे, ज्यांचा तुझ्याशीं (चंद्रगुप्ताशीं) विशेष स्वेह जडला आहे व ते कोणते द्वाणाल तर, कौलूत* देशाचा अधिपति चित्रवर्मा, मलयपुराचा† अधिपति सिंहनाद, काश्यपीरदेशाचा अधिपति पुष्कराक्ष, सिध देशाचा राजा सिंधुसेन, आणि पारसीक‡ देशाचा अधिपति भेघनाद,—यांनुन पहिले तीन राजे, मलयकेतूचा मुलूख आपल्याला मिळावा, अशी इच्छा करीत आहेत. चवथ्याला त्याची सारी हत्तींची फौज मिळावी अशी इच्छा आहे, व पांचवा त्याचा ख-

* कौलूत हे एकाशा प्रसिद्ध कुलाचे अथवा देशाचे नांव आहे की काय हे बरोबर समजत नाही. या नांवाचा देश प्राचीन ग्रंथांत कोठे अढळत नाही, तथापि ते देशाचे नांव असें असें वाटते.

† मलयपूर या नांवाचे नगर असावे हे तर उघडच आहे; पण त्याची विशेष माहिती मात्र मिळत नाही.

‡ सांगत उद्यात्त पर्वीया द्वाणतात तोच पारसीक देश होय. महाभारतादि प्राचीन ग्रंथांत पारसीक या नांवाचे या देशाचा अमेक टिकाणी उड्डेख आला आहे.

जिना मिळण्याची आशा करीत आहे. तर चाणवयाला दूर करून तू (चंद्रगुप्ताने) जशी माझी प्रीति संपादन केलीस, तशीच आणखीं एक गोष्ट करावीस. हे पांच राजे माझे नित्र आहेत. त्यांना भी, त्यांच्या मनांत असलेले देण्याचे कबूल केले आहे. तें त्यांचे त्यांस देऊन त्याला खुश करावे, एवढाच काय तो माझ्या मनांतील इष्ट हेतु आहे.' असें सांगून सिद्धार्थक द्याणाला, 'झाले, महाराज, त्यांचा निरोप काय तो एवढाच होता.'

हे ऐकून मलयकेतु मनांत द्याणाला, अरे! पण चित्रवर्मा इत्यादि पांच राजे दैखील माझ्याशीं कसा देष करतात? अथवा ते असे द्वेष आहेत, द्याणुनच राक्षसावर त्यांची विशेष प्रीति आहे. बरोबर, हे आतां मला समजले.

सिद्धार्थकाकडून जें कांहीं ऐकावयाचे हीर्तें तें ऐकले. तो जाण्याची गडवड करीत होता; पण त्याला तसाच डेवून मलयकेतूनै, विजया नांवाच्या आपल्या चोपदार-पीला राक्षसाला लवकर बोलावून आणण्यास सांगितले, तेव्हां, 'आज्ञेप्रमाणे करते,' असें सांगून ती त्याला बोलवायाला गेली.

इकडे राक्षस अनेक मसलती करीत असून, मलयकेतूच्या मनांत ज्या गोष्टी आल्या, त्या त्याच्या ध्यानी-मनींही नव्हत्या. तो केवळ निष्कपटपणाने मलयकेतूशीं वागत असून, पुढे त्याला जय कसा प्राप्त होईल व्याविषयीं त्याचे सर्व विचार चालले होते. तो आपल्या मनांत द्याणाला, माझ्या कानांवर असें वर्तमान आले आहे कीं, चंद्रगुप्ताच्या फौजेतले बहुतेक सर्व लोक आमच्या फौजेत मरले आहेत; पण त्याविषयीं माझे मन शुद्ध नाहीं.

साध्य अर्थाविषयीं निश्चयार्ने अनुकूल असून, त्याच्या पक्षानें असणारें व विसिद्ध पक्षाकडे नसणारें, असें जे साधन असते, तेंव कार्यसिद्धिला समर्थ होतें. आणि जे दोहोंकडे ही सारखेच असते, त्या साधनाचा स्वीकार केल्यार्ने प्रसंगीं घन्याचा पराभव होतो.

अथवा भद्रभट इत्यादि हे चंद्रगुप्तावर नाराज होऊनच आपल्याला येऊन मिळाले आहेत, क्षणून त्यांच्याविषयीं फारसे विकल्प घेण्याऱ्यें कांहीं कारण नाहीं.

‘प्रियंवदक नांवाच्या हुजन्याला हाका मारून ह्याला, ‘अरे, माझ्या सांगण्यावरून कुमार मल्यकेनूबरोबरच्या सर्व राजाला सांग कीं, सांप्रत दिवसेदिवस कुसुमपुर अगदीं जवळ जवळ येत आहे. याकरितां नीट बंदोबस्त केला पाहिजे, तर तुझी आपापल्यांत फौजेच्या निरनिराच्या तुकड्या करून मोठ्या हुषारीने पुढे चला.’

आपसांत कसे विभाग करावे ते तुकड्याला सांगतों. सर्वांच्या पुढे खस* आणि मगध या दोन देशांतील वीरांनी माझ्या सभोवतीं वेढा देऊन, फौजेच्या आवाडीस जावे. गांधारा देशांतले वीर आणि यवन राजे, यांनी मधल्या तुकडींत राहून प्रयत्न चालवावा, आणि भागच्या भागात,

* खस या नांवाने पूर्वकालीं कांहीं लोक प्रसिद्ध होते. हे कादम्बरिच्या आसपास असणाऱ्या पहाडींत रहात असत. असे प्रोफेसर विलसन साहेब क्षणतात.

† गांधार या नांवाने एक देश प्रसिद्ध असल्याचे प्राचीन यंथांत आढळते. धृतराष्ट्राची खी ही गांधार देशाच्या राजाची मुलगी होती. क्षणून तिला गांधारी झागत असत. सांप्रत कंदाहार असे ज्याला क्षणतात तेंच गांधार होय. त्याच्या आसपासचा प्रदेश याला गांधारदेश व राजधानीचे शहर कंदाहार याला गांधार क्षणत होते असे वाढते.

शक राजे, चीन राजे; आगि हूण* लरदार, यांनीं व कौलूत चित्रवर्मा हत्यादि राजांनीं, कुमार मलयकेतु याच्या भोवतीं असून, प्रथल चालवावा असें त्यांला सांग.

हे ऐकून शियंवदक, ‘हृकमाप्रमाणे करतो,’ असें सांगून वाहेर गेला. इतक्यांत मलयकेतूची चौपदारीण विजया आंत येऊन झाणाला, ‘अमात्याचा जयजयकार असो! कुमार मलयकेतु आपल्या भेटीची इच्छा करीत अहित.’

राक्षस यावेळी कामाच्या गडबडींत होता. तो विजयेला झाणाला, ‘बाई, अंमल थांव.’ आपल्या चाकराला उडीकून झाणाला, ‘अरे, वाहेर कोण आहे?’ हे ऐकून एक हुजव्या आंत येऊन झाणाला, ‘जी काय हुक्कुम आहे?’

राक्षस त्याला झाणाला, ‘अरे, शकटदासाला सांग कीं,

* सुमारे अडीचऱ्ये वर्षांपूर्वी चौल देशात द्यक्कटाध्वरि नांवाचा भखयात कावि झाला होता. त्यांने विभवुनाहर्ष अंगू गंवांचे काश्य केले अहि. त्यांत मद्रास शहराचे वर्णन करतांना त्यावेळी न्यापारी स्थिरीत असलेल्या इंगिलिश लोकांची ही वर्णन केले आहे. त्यांत तो इंगिलिशाना हूण या शब्दानें निर्दिष्ट करतो. पण प्रोफेसर विलसन वौरे पश्चिमेकडील विद्यान् लोक तें मान्य करीत नाहीत, त्यांच्या मर्ते हूण नांवावि काहीं लंगली लोक असाम व शहीजिंग वौरे प्रदेशांत पूर्वकाळीं रहित होते. हे त्यांचे वर्णन पुष्कल अंकीं प्रसाण मानव्यासाठें आहे. कारण, प्रकृत प्रथांचे मूळ सुद्राराक्षस नाटक हे फार पाचीन झणजे इंगिलिश लोकांस द्युस्थित नांवाचा देश आहे किंवा नाही, याची कल्पना देखील नव्हती अशा वेळी झालेले आहे. व या प्रथांत हूण शक्याचा निरेश आहे, इतकेच नव्हे, तर महाभारतासारख्या अविश्वाचीन प्रथांत देखील हा शब्द मिळतो. या शिवाप्रसिद्ध कवि वाणभट्ट यांने हर्षचरित नांवाचे जे काश्य केले आहे. त्यांत हर्षराजाचा वडीलवंधु राजवर्षीन यांने हूण लोकांवर स्वारी केली होती. व तें लोक दाचिंगिलिगाच्या पुढे व कैलासाच्या आसास रहित होते असें तिच्च होते. एकेदरीत हूण झणजे इंगिलिश लोक अशी जी समजूत आहे, तिला काहीं आधार आहे असें दिसत नाहीं.

मी आपल्या अंगावर मुळीचं दागिने घालीत नाहीं, त्या दिवशीं ब्याणून कुमार मलयकेतूने मुळाम माझ्या अंगावर ते दागिने घातले होते. तेहां आतां अलंकार घातल्यावांचून त्याच्या समोर जाणे उचित नाहीं. तसा गेलों तर कदाचित् त्याला वाईट वाटेल. त्याने जे अलंकार पाठविले होते, ते तर आहीं सिद्धार्थकाला दिले. तरी कांहीं चिंता नाहीं. परवां आपण तीन दागिने विक्रत घेतले आहेत, त्यांपैकीं कोणतातरी एक दागिना देव झाणजे झाणे.’

हरहर! भोळ्या माणसाची कशी फसगत होते, याचें हें एक उदाहरण आहे, मलयकेतूने मोठ्या प्रेमाने आपल्याला अलंकार पाठविले असून, ते अंगावर न घालतां आपण अगदीं उधडा त्याच्याजवळ गेलों तर त्याला खेद वाटेल, ब्याणून राक्षसांने ही गोष्ट मनांत आणिली, थ त्याप्रमाणे शकटदासांने एक दागिना त्याच्याकडे पाठविला तो त्याने अंगावर घातला, पण त्याचा परिणाम फारच प्रतिकूळ झाला. जो दागिना त्याने, मलयकेतूला वाईट न चाढावै ब्याणून, अंगावर घातला होता, तोच, मलयकेतूला-राक्षस हा आपला पुरा शत्रु आहे असें वाटण्याला, कासण झाला! असो.

हुजव्याने शकटदासाकडून दागिना आणला, तो अंगावर धारण करून राक्षस विजयेसहवर्तमान मलयकेतूकडे गेला. मलयकेतु समोर बसला आहे असें पाहून तो गनात झाणाला, काय असेल तें असो. राज्याचा अधिकार ज्या मनुष्याकडे असतो, तो अगदीं निर्देश असला, तरी आपल्या धन्यासमोर जातांना त्याचें मन शंकित असते. कारण, भय ब्याणून जो कांहीं पदार्थ आहे, तो धन्यापासूनच

सेवकाला प्राप्त होतो असे आहे; झाणून सेवक आपल्या यजमानाजवळ मेला, की त्याच्या पोटांत भय शिरते, याकरितां अधिकारी पुरुष योग्यरीतीने आपला अधिकार बनावू लागले, दाणजे त्यापासून दुष्टांचा त्यांच्याशीं द्वेष होतो. एकदर्रीत कार मोठ्या अधिकारावर असलेल्यांची, 'उंच वाढेल तो पडेल,' अशीच स्थिति असते.

मल्यकेतु यावेळी राक्षसाला गिळू किं खाऊ असे करायाला, तथार झाला असून तो आता, केवळ आपल्या अज्ञानानें व मतलबी मनुष्यांच्या कुसलावणीने उत्पन्न झालेल्या क्रोधरूपी अम्रीच्या ज्वाळा त्याच्यावर सौडणार होता. तथापि राक्षसाच्या मनात कांहीं विकल्प नसल्यावरून त्यांने मन पूर्वीसारखेंच स्थिर होते.

तो प्रैमानें मल्यकेतूकडे पाढून द्याणाला, 'हा येथे कुमार बसला आहे. यावेळी आपल्या पायाच्या आंगठ्यावर याने एकसारखी दृष्टि लावली आहे. जवळ कोणी गेले, तरी हा त्याच्याकडे पहात नाही. यांने डाव्या हातात आपले मुख धरले असून, मोठ्या कार्यभाराने जुऱ्या काय नम्रच झाला आहे असा, हा मान खालीं घालून कांहीं विचार करीत बसला आहे.'

याप्रमाणे त्यांने वर्णन करीत मल्यकेतूच्या अगदीं जवळ जाऊन राक्षसांने त्याला आशीर्वाद दिला. तेव्हां मल्यकेतु आसनावरून उठून, राक्षसाला नमस्कार करून आसनावर बसण्याविषयीं त्यांने विनंती केली. मल्यकेतु अतिशय संतापला होता, तरी राक्षसाशीं तशा नम्रपणानेंच वागण्याचा मूळपासून परिपाठ असल्यामुळे,

व स्वतः राक्षस मोडा तेजस्वी असल्याकारणाने, मलयकेतु
त्याचा कोणत्याही प्रकारे अपमान करूं शकला नहीं.
दोघिही आपआपल्या आसनांवर बसले, तेव्हां मलयकेतु
झणाला, 'आर्या, आपले दर्शन होऊन फार दिवस झाले,
झणून अभिने मन उद्दिश झाले आहे.'

मलयकेतुवै हैं मानभावीपणाचे बोलणे होते, तरी राक्षस
मौकल्या मनाने झणाला, 'हे, आतं स्वारींत कशी काय
व्यवस्था करावयातची त्याचा बंदोबस्त करण्याच्या कामांत
गुंतल्यामुळे, तुझ्याकडून हा मला टपका व्यावा लागला.'

मलयकेतु झणाला, 'आर्या, स्वारींचा बंदोबस्त आपण
कसा काय केला आहे तो ऐकावा अशी इच्छा आहे.'

हे ऐकुन राक्षसाने पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे काय काय
व्यवस्था केली होती ते सांगितले, त्यांत चित्रवर्मा इत्यादि
पांच राजे यांनी मलयकेतुवरोवर असावै असें सांग-
ण्यांत आले, त्यामुळे मलयकेतुला फारच वाईट वाटले.
मुकतीच सिद्धार्थकाने राक्षसाचा तोंडीं निरोप झणून
मलयकेतुला जी हकीकत सांगितली होती, तींत चित्रवर्मा
इत्यादि पांच राजे मलयकेतुचा नाश करण्याची इच्छा
करीत आहेत, असें त्याच्या ऐकावांत आले होते; व
त्यामुळे त्या राजांला तो आपले शत्रु असें समजत होता.
राक्षसांवे भाषण ऐकुन तो आपल्या मनांत झणाला, जे
माझा नाश करून चंद्रगुप्तानी प्रीति संपादन करण्यास
तयार झाले आहेत, त्याच पांच राजांना मला वेढून राह-
ण्याची याने कशी व्यवस्था तेविली! यावरून एकंदरींत
सिद्धार्थकाने सांगितले ते खरे आहे यांत कांहीं शंका
नाहीं. वरै असो; आपण ते पाहून घेऊ! तो राक्षसाला

झणाला, 'आर्या, सांप्रत कुसुमपुराला जाणारा अथवा तिकडून येणारा कोणी जासूद आहे का ?'

विचान्या राक्षसाला या प्रभाचा हेतु काय तें समजें नव्हते. तो विष्कपटपणांनें झणाला, 'आतां कुसुमपुराकडे जासूद जाण्यायेण्याचें कांहीं काम राहिले नाहीं. थोड-क्याच दिवसांत स्वतः आढीच तेथें जाऊन पोंचणार आहों.'

'आढीच पोंचणार आहों' या वाक्याचा अर्थ मल्येकतूने उलट घेतला. तो मनांत झणाला, हंव समजलो. आतां आपण तेथें चैद्रगुप्ताचे दिवाण होऊन जाणार आहों! कांहीं चिंता नाहीं. तो राक्षसाला झणाला, 'असें आहे तर मग आपण हा लखोटा देऊन जासूद पाठविला होता, याचे कारण काय?' असें बोलून त्यांने, लखोटा व दागिन्यांची थेली यांत्रवर्तमान, सिद्धार्थकाला राक्षसाच्या पुढे आणुन उभा करविला.

राक्षसांने सिद्धार्थकाजवळ पत्र वगैरे कांहींच दिले नव्हते, व त्याला कुसुमपुराकडे जाण्याविषयीही सांगितले नव्हते. तेव्हां त्याला त्याची माहिती कोटून असणार? सिद्धार्थकाला पाहून राक्षस झणाला, 'बाबा सिद्धार्थका, हे काय आहे तुझ्या हातांत?'

सिद्धार्थकांने बोलून चालून सर्व कुभांडच रचलेले होते, व त्याची वतावणी कशी कराची या कामांत तो पका अनुभवलेला होता, तेव्हां त्यांने राक्षसाचा प्रभ ऐकून डोळ्यांत अशु आणले, आणि भ्याल्यासारखे करून झणाला, 'धनीराहेब, इमा करा, मला यांनी पुष्कळ मार दिला, झणून मी ती गोष्ट गुप राखण्यास समर्थ झाली नाहीं.'

हे ऐकून राक्षस मोडचाच अचंच्यांत पडला. त्याच्याजवळ आपण कधीं कांहीं मसलतीची गोष्ट सांगितल्याचें राक्षसाला मुळीच आठवत नव्हते. तो द्वाणाला, ‘अरे बाबा, खरे तांग. कसली गुप गोष्ट ? ती माझ्या मुळीच लक्षांत येत नाहीं.’

सिद्धार्थकाला स्पष्ट असें कांहीं बोलतां कामा नये होते. कारण स्पष्ट बोलला, कीं आपले कपट बाहेर पडण्याची त्याला भीति होती. तो पुनः भ्याल्यासारखें करून द्वाणाला, ‘धनीसाहेब, मी सांगितलेना ? मला मारल्यामुळे ती गोष्ट उघड करावी लागली.’ असें बोलून, भयभीत होऊन, त्यांने मान खालीं घातली.

सिद्धार्थक हा राक्षसाचा चाकर होता. तेव्हां धन्यासमोर त्याच्याने उघड बोलवणार नाहीं असें समजून, मलयकेतु भागुरायणाला द्वाणाला, ‘गडचा, आपल्या धन्यापुढे भय वाटल्यामुळे किंवा लाज वाटत असल्यावरून या सिद्धार्थकाच्याने खरी हकीकित सांगवणार नाहीं. तर यांने आपल्याजवळ काय काय सांगितलें तें तूंच सांग द्वाणजे झाले.’

हे ऐकून भागुरायण द्वाणाला, ‘तुमच्या आजेप्रमाणे सांगतो.’ तो राक्षसाला द्वाणाला, ‘दिवाणसाहेब, हा असें सांगतो कीं, मला आपण (राक्षसाने) हा लखोटा देऊन व तोडीं कांहीं निरोप सांगून चैद्रगुप्ताकडे पाठविले होते.’

हे ऐकून राक्षसाला मोडेच आर्थर्य वाटले. तो सिद्धार्थकाला द्वाणाला, ‘अरे, तू असें सांगितलेंस हे खरे काय !’

सिद्धार्थक खालीं मान घालून लाजत द्वाणाला, ‘ही तसें सांगू नये, पण यांनी मला पुष्कळ मार दिला, द्वणून मीं तें सांगितले.’

राक्षस द्वाणाला, 'छत्, अगदीं खोटें. एकादश माण-
साला उगीच मारू लागले, तर तो पाहिजे तें बोलेल; पण
त्यांत काय अर्थ आहे?'

हें ऐकून भागुरायणाने लगेच तो लखोटा राक्षसाच्या
हातांत दिला.

राक्षसाने तें पत्र वाचून पाहिले, तों त्यांत सगळाच
मजकूर विलक्षण होता. त्यावरून कदाचित् शब्दूनेच हा
प्रयोग केला असावा, असें त्याच्या मनांत आले. तो
द्वाणाला, 'मी खरोखर सांगतो, थापैकीं एक अक्षर दे-
खील माझ्या हातचे नाहीं, हें सर्व शब्दूने मुहाम रचले
असावै असें वाटते.'

चाणक्याची तयारीच कांहीं विलक्षण होती. ही गोष्ट
मुळापासून सर्व खोटी होती, तरी ज्याला आंतील हकी-
कत दाढक नाहीं, त्याला तसें बाटण्यासारखे मुळीच न-
व्हाते. त्याने एकाला एक असे पुरावे सारखे लाचून डेविले
होते. सिद्धार्थकाने तोंडीं जी हकीकत सांगितली, ती
कदाचित् कोणी खोटी द्यगेल, तर त्याच्याजबळचे पत्र
त्यावरून खात्री करून देगारे होते. पत्रही कदाचित् कोणी
खोटे द्यगेल, तर दागिन्यांची थेली खात्री पटचिंयास
तयारच होती. राक्षसाने हा शब्दूचा प्रयोग ढाठले, तें
ऐकून मल्यकेतु द्वाणाला, 'आपण द्वाणतां त्याप्रमाणे कदा-
चित् मानतां येईल, पण पत्रांत लिहिल्याप्रमाणे बरोबर
ही दागिन्यांची थेली आहे. तेव्हां हा शब्दूचाच प्रयोग
असें कसें द्वाणतां येईल?' असें बोलून त्यांने दागिन्यांची
थेली राक्षसाच्या हातांत दिली.

राक्षस ते दागिने पाहून मल्यकेतूला द्वाणाला, 'हे दा-

गिने तूच मला पाठविले होतेस, ते, हा सिद्धार्थकानें मला अतिशय आनंद होईल अशा प्रकारचे कांहीं कृत्य केल्याचे वर्तमान समजल्यावरून, याला भी इनाम दिले होते।

भागुरायण वरचेवर मलयकेतूच्या बुद्धीला विपर्यास होण्यासारखें बोलण्यास तयारच होता, तो हाणाला, ‘असले दागिने, आणि त्यांतूनही कुमार मलयकेतूने प्रत्यक्ष आपल्या अंगावरचे उत्तरून दिलेले, ते हा सिद्धार्थकासारख्याला इनाम द्यायचे काय?’

मलयकेतु राक्षसाला हाणाला, ‘आर्या, आपण हा प्रांत सिद्धार्थकाकडून तोंडीं कांहीं निरोप ऐकण्याविषयी लिहिले आहे?’

हे एकून राक्षस गोंधलल्यासारखा होऊन हाणाला, ‘कुठला निरोप, अणि कुठले काय? निरोप सांगितला होता कोणी? मुळीं हे पत्रच माझे नव्हे, मग निरोपाचा माझ्याशीं काय संबंध?’

यावर मलयकेतु हाणाला, ‘सगळेच उडवून टाकूनका. हे पत्र तुमचे नव्हे, तर लखोटचावर केलेली मोहोर ही कोणाची?’

राक्षसानें मोहोर पाहिली, तों ती आपल्याच नांवाची आहे असें त्याला दिसलें, तरी तो हाणाला, ‘मोहोर माझ्या नांवाची असली झाणून काय झाले? शात्रु अशा बनावट मोहोरा देखील करू शकणार नाही काय? धूर्त लोक पाहिजे तें करू शकतात.’

भागुरायणाला एकसारखे राक्षसाच्या विशद्ध बोलतां येत नव्हतें. कारण, त्यानें, आपण मोठा निःपक्षपाती व प्रामाणिक असल्याबद्दल, मलयकेतूची खात्री केली

होती. राक्षसाचे बोलणे ऐकून तो मल्यकेतुला द्याणाला, 'दिवाणसाहेब द्याणताहेत तें खरे. धूर्त मनुष्य अशी बनावट मोहोर करणार नाहीं असेही द्याणवत नाहीं. तें असो.' तो सिद्धार्थकाला द्याणाला, 'बाबा सिद्धार्थका, हे पत्र कोणाच्या हाताचे, हे कांहीं तुला डाऊक आहे का !'

सिद्धार्थकानें आणलेल्या सौंगाची बतावणी अगदीं पुरती केली होती. तो, डॉळे कावरेबावरे करून, राक्षसाच्या तोंडाकडे पाहून, भागुरायणाच्या प्रभाचे कांहींएक उत्तर न देता खालीं मान घालून, उमा राहिला. तेव्हां भागुरायण द्याणाला, 'हंहं, काय तें सांग बाबा. उगीच पुनः आमच्याकडून आपल्याला मारवून घेऊन नकोस.'

तें पत्र कोणीं लिहिले होते, हे सिद्धार्थकाला माहीतच होते. कारण, चाणक्याने केवळ मढुदा मात्र करून दिला होता, व सिद्धार्थकानेंच शकटदासाकडून त्याची नक्कल करून आणली होती. भागुरायणाने माराचे भय दाखविले, तेव्हां अडखळत अडखळत सिद्धार्थक द्याणाला, 'शकटदासाने !'

हे ऐकून राक्षस मल्यकेतुला द्याणाला, 'जर शकटदासाने हे पत्र लिहिले असेल, तर तें प्रत्यक्ष मींच लिहिले असे द्याटले पाहिजे.'

हावेळपर्यंत राक्षसावर एकेक गोष्टीवा पुरावा होत गेला. तथापि प्रत्येक गोष्टीवर त्याचे कांहींतरी उत्तर होते. शकटदासाने लिहिले असलें तर आपणच लिहिले हे त्याचे बोलणे ऐकून मल्यकेतु द्याणाला, 'आता अधिक पंचाईत कशाला पाहिजे ?' जवळ चोपदारीण होती तिला द्याणाला, 'अग, लवकर जा आणि शकटदासाला बोलावून

घेऊन ये.' याप्रमाणे हृकूम होतांच, चोपदारीण शकट-
दासाला बोलवायास निघाली. हें पत्र शकटदासाच्याच
हातचे आहे किंवा काय, याविषयीं भागुरायणाला कांहींच
माहीत नव्हते. तो मनांत झाणाळा, सिद्धार्थक हा आर्य
चाणक्याचा हेर आहे. तो खोटी गोष्ट कधींही बोलणार
नाहीं. एगं हें पत्र शकटदासाच्या हातचे असण्याचा कांहीं
संभव दिसत नाहीं. तरी सिद्धार्थक झणतो यावरून
त्याच्याच हातचे असेल, यांत कांहीं संशय नाहीं.

शकटदास हा राक्षसाचा खानगी चिटणीस होता.
बहुतेक सर्व पत्रव्यवहार त्याच्याच हातचा असे. भागु-
रायण मलयकेतूला झागाळा, 'हा सिद्धार्थक सांगतो,
त्याप्रमाणे हें पत्र शकटदासाच्या हातचे असेल, तरी तो
आपल्या धन्याच्या (राक्षसाच्या) समोर तर्से कधींही
सांगणार नाहीं. याकरिता शकटदासाच्या हातचीं दुसरीं
पंते आणून पाहिली झाणजे झालें. दोहोर्चे अक्षर परस्पर
मिळालें, तर हा झणतो तें खरे आहे, असे अर्थात्
सिद्ध होईल.'

वस्तुतः यावेळी शकटदासाला तेथे आणला असता तर
दुसरीच कांहीं गोष्ट निष्पत्र झाली असती, कारण, ज्या
पत्राच्या संबंधाने तूर्त इतके विवेचन चालले आहे, तें जरी
त्यांनेच लिहिले होते, तरी प्रत्यक्ष सिद्धार्थकांनेच, 'आर्य
चाणक्य याची पत्र करून मागतो,' असे सांगून चाण-
क्याच्या नांवाने तें त्याच्याकाढून लिहून आणविले होते.
यद्यपि त्या पत्रांत कोणाचे नांव गांव वरैरे कांहीं नव्हते,
तथापि त्यांतील मजकूर शकटदासाच्या स्मरणातून गेला
असेल असे झणतां येत नाहीं; व त्यावरून हें पत्र बनावट

आहे असें काढाचिन् त्यानें सांगितले असते. इतके ज्ञाले असते तरी अडाणी मलयकेतूला तें खरे वाटले असते किंवा नाहीं, याचा संशयच आहे. तथापि घटकाभर भवति न भवति करण्यास जागा ज्ञाली असती.

पण भागुराशणानें तसा प्रसंगच येऊ दिला नाहीं, अक्षर ताडून पादण्याची त्यानें कलाना काढली ती मलयकेतूला मान्य ज्ञाली; तेव्हां त्यानें विजयेला, त्याच्या हातचीं पत्रेच वेऊन ये, असा हुक्म केला.

विजया ही मोठी चतुरच होती. ती झणाली, 'नुसतीं पत्रेच आणुं किंवा मोहोर देखील आणुं?'

मलयकेतु झणाला, 'दोन्हीही वेऊन ये.'

याप्रमाणे हुक्म होतांच, विजया शकटदासाकडे जाऊन तिनें त्याच्या हातचीं पत्रे व राक्षसाच्या नांवाची मोहोर, हीं दोन्हीही मलयकेतूपुढे आणून हजर केली. तेव्हां सिद्धार्थकाजवळीं पत्र व नुकतेच शकटदासानें पाठविलेले पत्र हीं दोन्हीही एकमेकांशीं जुळवून पाहून, मलयकेतूने 'या दोन्हीही पत्रांचे अक्षर जुळते का पहा,' असें अणून तीं राक्षसाच्या हातीं दिलीं.

त्या पत्रांचे अक्षर अगदीं एकसारखे आहे, असें पाडून राक्षस मगांत झणाला, हीं अक्षरे तर जुळतात; पण शकटदास माझा परम मित्र आहे. त्यानें कपट केले असेल, असें झणणे हें भात्र जुळत नाहीं, अथवा शकटदासानें स्वाभिमक्तीला विसरून आपल्या बायकापोरांचे स्मरण केले असेल, व अचल अशा कीर्तीला सोडून चंचल द्रव्याचा लोभ धरला असेल काय? अथवा यांत काय सदेह? ही माझ्या नांवाची मोहोरेची आंगठी त्याच्याच बोटांत होती-

हा सिद्धार्थक त्याचाच परम मित्र, हा सर्व कपटी मज-
कूर ज्या पत्रांत लिहिला आहे तें पत्र त्याच्याच हातचे.
तेव्हां मेद करण्याविषयीं परम कुशल अशा शबूशीं सख्य
करून, स्वामिभक्तीला पराइमुख होऊन केवळ बांच-
प्याची इच्छा करणारा जो शकटदास, त्याचेच हे सारे
कृत्य असावे यांत संशय नाहीं!

त्या पत्रांत, तुझीं पाडविलेले तीन दागिने पैंचले, असा
मजकूर होता. तो पाहून मलयकेतु राक्षसाला झाणाला,
'आर्या, तीन दागिने पैंचले असें लिहिले आहे, त्यापैकीं
आपण द्यावेळीं गळ्यांत घातलेला हा एक दागिना काय?'
पुनः लक्षपूर्वक पाहून दागिना ओळखून म्हणाला, 'हा
तर आमच्या बाबांनीं आपल्या अंगावर धारण केलेल्यां-
पैकीं असावा असें वाटते!' राक्षसाला झाणाला, 'आर्या,
हा दागिना कोठून आपल्याकडे आला!'

राक्षस झाणाला, 'व्यापान्याकडून विकत घेतला.'

मलयकेतु विजयेला झाणाला, 'तू हा दागिना ओळख-
लास काय?'

चोपदारीण, नीट न्याहाळून पाहून, डोळ्यांत अभु
आणून झाणाली, 'महाराज, कसा न ओळखीन! थोरले
महाराज पर्वतेश्वर यांच्या अंगावर असलेला हा नेहमीं
मी पहात होतें.'

हे ऐकून मलयकेतु डोळ्यांवाटे टपटपां अभु टाकून
म्हणाला, 'हाय! हाय! बाबा, तुला दागिन्यांची कार
आवड होती, हे कुलभूषणा ताता, तुझ्या अव्रयवाजो-
गताच हा दागिना मुहाम करवून वेऊन तू आपल्या अंगा-
वर धारण करीत होतास. त्या दागिन्यांच्या योगाने तुझा

मुखचंद्र, आसमंतात् वसलेले राजे हेच कोणी एक
नक्षत्रे, त्यांसहवर्तमान शरदृतूंतील पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे
शोभत होता.’

राक्षसाळा खरोखरच याची कांहीं माहिती नव्हती.
चंद्रगुप्तानें लोकांच्या डोळ्यांना पाणी लावण्याकरितां मुहाम
पर्वतराजाची उत्तरक्रिया करण्याचे निमित्त करून, कांहीं
दानधर्म केला, त्यांत विश्वावसु व त्याचे दोघे वंधु यांना
ते तीन दागिने दिले, व त्यांनी, चाणक्याच्या सांगण्याव-
रून जवाहिन्यांच्या वेषानें, ते राक्षसाळा आणुन विकले.
राक्षसाच्या श्रीमंती थाटाप्रमाणे त्यानें त्या जवाहिन्यांचे
तोड देखील पाहिले नव्हते, त्याचा परम विश्वासू शक-
टदास यांनेच तो सवदा केला होता. ते दागिने पर्वतरा-
जाचे आहेत, हें राक्षसाळा समजण्याचा मुळीची संभव
नव्हता. मलयकेतूचे भाषण ऐकून तो जागच्या जागीं वि-
रल्यासारखा झाला. तो मनांत झणाला, हे दागिने पर्व-
तराजांचे असें हा द्याणतो, त्यापेक्षां त्याचेच असतील.
तो मलयकेतूला झणाला, ‘हे दागिने देखील चाणक्यानेव
मुहाम पाठविलेल्या जवाहिन्याकडून आमच्याकडे आणुन
विकले.’

मलयकेतु झणाला, ‘आर्या, बाबांनीं आपल्या अंगावर
धातलेले, आणि त्यांतूनही चंद्रगुप्ताच्या हातीं लागलेले,
हे दागिने वाण्यानें विकले, हें शणीं संभवत नाहीं;
अथवा नाहीं तरी कां झाणावें! कदाचित् अशा रीतीनें
संभवेल. कारण, हे दागिने विकून यापासून पुळकळ
लाभ व्हावा अशी इच्छा करणाऱ्या चंद्रगुप्ताला, कूर
स्वभावाचा जो तूं त्या त्वां आझांला त्यांचे मूळ्य कल्पना

केले असावें; ह्यणजे या दागिन्यांच्या लोभाने विश्वासघात करून, आमचे प्राण चंद्रगुप्ताच्या हातीं देण्याचा बेत तुळीं केला असावा असें दिसते.’

हें ऐकून राक्षस मनांत ह्याला, एकूण शत्रुंने केलेली मसलत अगदीं परस्परांला जुळण्यासारखी आहे खरी. कारण, हें पत्र माझे नव्हे असें जर मीं हाटलें, तर तें कांहीं त्यांते योग्य उचार होत नाहीं. कारण, त्याच्यावर प्रत्यक्ष माझी मोहोर आहे. शकटदासाने माझा विश्वासघात केला असें म्हणावें, तर तें तरी लोकांला कसें खरें वाटेल! चंद्रगुप्ताने दागिने विकले ही गोष्ठ कोणाला तरी खरी वाटणार आहे का? तेव्हां च्या सर्व गोष्ठी आपण कबूल कराव्या, हेच योग्य आहे. येशें उगीच मुळमुळीत उचर देण्यांत कांहीं हांशिल नाहीं.

मलयकेतु ह्याला, ‘आर्या, आपल्याला ही एक गोष्ठ विचारतों ती सांगा.’

राक्षस डोऱ्यांत अशु आणुन ह्याला, ‘कुमारा, जो कोणी आर्य असेल त्याला विचार; आद्यां यावेळीं अनार्य झालें आहीं!’

मलयकेतु ह्याला, ‘मौर्य चंद्रगुप्त हा तुमच्या यज-मानांचा मुलगा आहे, आणि मी, तुमची सेवा करण्याविषयीं तत्पर, अशा तुमच्या मित्राचा मुलगा भावें. चंद्रगुप्ताच्या मताप्रमाणे बागाल, तर तो तुझांला पुष्कळ धनदौनत देणारा आहे. आणि मला तर ती तुम्हीच देत आहां. तुमची दिवाणगिरीची नोकरी चंद्रगुप्ताजवळ मोठी सन्मानाची आहे. आणि आमच्याइकडे तर तुम्ही स्वतःच मालक आहां. असें असून याहून कोणता आधिक स्वार्थ

तुझीं पाहिला आहे, कीं जो आर्य असलेल्या तुझांला अनार्थ करतो ?'

राक्षस द्वाणाला, 'कुमार मलयकेतु, तू बोलतोस या-पैकीं एका अक्षराचा देखील मजकडे संबंध नाहीं. असे अयोग्य भाषण करतोस, या योगांने तूं जो प्रश्न केलास त्याचा निर्णय तुझ्याकाढूनच झाला. असो; त्यांत तुझा काय दोष आहे !'

मलयकेतु, तो लखोटा आणि ती दागिन्यांची थैली दाखवून, राक्षसाला द्वाणाला, 'हे यायेळीं काय आहे वरे ?'

राक्षस अतिशय दुःखित होऊन द्वाणाला, 'हा माझ्या दुईवाचा विलास आहे, कारण, ज्यांचा मी चाकर असल्यामुळे सांप्रत प्रत्येक वेळी यिकाराला पाच होता, व ते माझे धनी असतांही ज्यांनी पुत्रापेक्षां मला अधिक मानले, त्यांच्या कारकीर्दीत आळी कधीं शवूला फितूर झालो नाहीं. लोकांची स्थिति जाणण्याच्या कामांत मोठे चागक्ष असे राजे, अर्थात् नंद, यांला ज्या दुष्ट दैवाने नाहींसे केले, त्याचा पुरुषवर्त्त हाणून पाढणाऱ्या दैवांने हे सारे कृत्य आहे.'

हे ऐकून रागवून मलयकेतु म्हणाला, 'काय, अद्यापि आपले कृष्ण कारस्थान छपविण्याचाच प्रथल करतोस ? हे कृत्य दैवांचे कीं तुझ्या लोभाचे ? दुष्टा, कृतज्ञा, तूं, तीव्र विषाचा प्रयोग केलेल्या कन्धेला पाडवून, केवळ तुझ्यावर विश्वास ठेवून वागणाऱ्या माझ्या पित्याचा घात केलास, असे असूनही अजाणतेपर्णी आळी तुझे मोठे गौरव करून तुझ्या सांगण्याप्रमाणे वागू लागलो. असे असतां तूं शवूला आमचेंच मांस विकण्याला तयार झाला आहेस ! तर

यापरतें दुसरें कोणतेही अधमपणाचे कृत्य असेल असें वाटत नाहीं।'

हे ऐकून राक्षस मनांव झाणाला, हा एक दुसरा मर्म-स्थानावर फोडल उठला आहे असे स्थानें पाहिजे, मल-यकेतूचे भाषण ऐकून कानावर हात ठेवून झाणाला, 'शिवशिव ! मीं एवंतेश्वराचा घात करण्याकरितां विषकन्ये-चा मुळांच प्रयोग केला नाहीं।'

मलयकेतु झाणाला, 'तर मग बाबांला कोणी मारले ?'

राक्षस झाणाला, 'याविषयीं दैवालाच प्रश्न केला पाहिजे।'

मलयकेतु दांतभोंड खाऊन झाणाला, 'काय, दैवाला विचारले पाहिजे ! आणि क्षपणक जीवसिद्धि याला विचारायाला नको म्हणतां ?'

हे ऐकून राक्षस फारच धावरल्यासारखा झाला, कारण, जीवसिद्धि हा फार दिवसांपासून त्याच्या पूर्ण विश्वासाला पाच झाला होता; व तो मोठा धर्मिष्ठ आहे, अशी राक्षसाची समजूत झाली होती. त्याचे नांव ऐकून राक्षस मनांव म्हणाला, अरेरे ! जीवसिद्धि देखील चाणवयाचा हेर ! तर मग शबूनीं माझे हृदय देखील व्यापून सोडले असें झटले पाहिजे !

मलयकेतु हा जातीचा यवन *असून विशेष सुशिक्षित नव्हता. तशांतून त्याचे वय अन्य असल्याकारणाचे त्याच्या अंगीं पोक्कपणा व विचारीपणाही नव्हता. त्यांने

* सांप्रत 'यवन' या शब्दानें मुमलमान इत्यादि परधर्मीं लोक असें मानण्याचा परिपाठ आहे. पण यवन हा शब्द कार प्राचीन आहे. आर्य-लोक आपल्याहून इतर लोकांला अनार्य, यवन, म्लेच्छ इत्यादि नांवांनी

राक्षसाच्या हणण्याकडे मुळीच लक्ष दिलें नाहीं, व त्याच्या वर्तनाविषयीं बारीक विचारही केला नाहीं. त्या बनावट पत्रांतील मजकूर, सिद्धार्थकांने तोंडीं सांगितलेला निरोप, जीवसिद्धीचे बोलणे, आणि भागुरायणाचा कोटिकम, यांवर पूर्ण भरंवसा ठेवून त्यांने अविचारानें रागाच्या अविशांत भलतेच कृत्य केले. त्याचा तरी त्यांत काय अन्याय? तो राक्षसाच्या सांगण्याप्रमाणे चालता, तर कदाचित् त्याला पुढे मोठी पदबी प्राप्त झाली असती; पण ती त्याच्या नशिवीं नव्हती! आणूनच दुर्दीवाने प्रेरणा केलेला तो मूर्ख मलयेक्तु भासुरकाला हाक मारून ह्याला, 'अरे भासुरका, माझ्या आज्ञेने सेनापति शेखरसेन याला असा हुक्म कर की, राक्षसाशीं परम खेड करून, आमच्या शरीराचा द्रोह करणारे, व त्या योगानें चंद्रगुप्ताला प्रसन्न करून घेण्याची इच्छा करणारे चित्रवर्मा, सिंहनाद, पुष्कराक्ष, सुषेण आणि येघनाद, हे पांच राजे आमचे शत्रु आहेत; त्यांपैकी पाहिले तिवे, माझ्ये राज्य घ्यावे, अशी इच्छा करताहेत, तेज्ज्वां त्यांच्या इच्छेप्रमाणे मोठे खळगे काढून त्यांत त्या तिवांला घालून मातीने गाडून टाकावे! बाकीचे दोवे आमच्या हस्तींची व घोड्यांची इच्छा करीत आहेत, तर त्यांना हस्ती आणि घोडे यांच्याकडूनच मारवावे! आणि हा हुक्म विशेष विचार न करतां आतांच्या आतां अमलांत आणावा.'

हे ऐकून भासुरक, सेनापतीला त्याप्रमाणे भाजा करण्याकरिता, निघून गेला. सेनापति शेखरक याला भद्रभट इच्यादिकांहीं आपलासा करून ठेविलाच होता. मलयेक्तुवा हुक्म होतांच, त्यांने तत्काल ते पांच राजे व त्यांचे संवंधी यांचा फडशा पाडला!

इकडे मलयकेतु दोतर्हींड चावून राक्षसाला हाणाला,
 'राक्षसा, अरे राक्षसा, प्रथम विश्वास देऊन घात करणारा
 राक्षस मी नव्हे. मी मलयकेतु आहे. यावेळी तुझे प्राण
 माझ्या हातांत आहेत, तरी मी तुझा नाश करीत नाहीं.
 जा येथून तेंड काळे कर, आणि चंद्रगुप्ताचाच आश्रय
 कर. तु असें समजून नकोस कीं, तो विष्णुगुप्त आणि
 चंद्रगुप्त हे दोघेही तुला बरोबर घेऊन आले तरी तुझां
 तिघांचाही एकदम समाचार घेण्यास मी असभर्थ आहे.
 जसा अन्याय हा धर्म, अर्थ आणि काम यांचा एक-
 समयावच्छेदे नाश करतो त्याप्रमाणे, तुझां तिघांचाही
 नाश करण्यास मी समर्थ आहे.'

ज्याने केवळ संशयावरून आपले परम साळवकर्ते भशा
 चित्रगुप्त इत्यादि पांच राजांला मारविले, तो अविचारी
 मलयकेतु, आपल्या मर्ते पहिल्या प्रतीचा विश्वासघातकी
 ठरलेला असा जो राक्षस, त्याला जिवंत सोडता असे
 मुळींच झाले नसेते. पण त्याला सह्यामसलत देणारा
 पडला भागुरायण. त्याला राक्षसाचा जीव ध्यावयाचा
 नव्हता; हाणून त्याने युक्तिप्रयुक्तीने मलयकेतूनी समजूत
 काळून घिकारपूर्वक राक्षसाला नेथून घालवून दिला.

मलयकेतूने आपल्या शौर्याचा जो मोठा बडेजाव वर्णन
 केला, त्यांत कांहींच अर्थ नव्हता. तो सामान्यतः शुरू
 होता, तरी त्याजवळ अकलेचे भांडवल बेताबाताचेच अ-
 सल्याकारणानें, ती त्याची केवळ बडवड होती. लव-
 करच मुसऱ्या बांधून आपल्याला चंद्रगुप्ताजवळ हजर
 करतील, हें त्या वेड्डापिराच्या लक्षांत मुळींच आले नाहीं.

वर सांगितल्याप्रमाणे राक्षसाला अपमानपूर्वक मल-

यकेतुमें बालबून द्यावा, व ज्यांच्या बळावर तो नाचत होता त्या चिन्नवर्मी इत्यादि पांच राजांना ढार करविं, हें चाणवयाच्या मसलतीचे पूर्वार्ध पुरे झाले. आतां मलयकेतूना सर्वस्वी मोड करून, त्याला कैद करून चंद्रगुप्तसमोर आणावयाचा, हें उत्तरार्थ सिद्ध होण्यास छुरवात झाली. भागुरायण द्याला, ‘कुमार मलयकेतो, आतां फार वेळ लावण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. आपण यावेळी कुसुमपुराच्या अगदीं जवळ आलों आहों. तेव्हां सर्व सैन्य त्या नगराला वेढा धालण्याच्या कामीं योजावें. आपले सैनिक त्या शहराला वेढा धालूं देत. लोध्रवृक्षाचे रेज ज्यांनीं आपल्या गालांना लाविले आहेत, अशा गौडदेशीय लियांच्या गालांना मळकट करणारा, व भ्रमरासारखे काळे असून कुरळ अशा त्यांच्या केंसांना कळश देणारा, आमच्या सैन्यांतील घोडचांच्या खुरांपासून उधळलेना जो खुरळा, तो एकदांचा शत्रूंच्या मस्तकावर जाऊन पडूंदे!

भागुरायणांने अशी मसलत देतांच, मलयकेतूला ती खरी वाटली; व त्याने थोडचाशा कौंजेला आपल्यावरो-वर टेवून घेऊन बाकी सारी कौंज कुसुमपुराला वेढा धालण्याकरितां पुढे पाठवून दिली, व स्वतः तो मार्गे राहिला! मलयकेतूना सेनापति शेखरक, याला भद्रभट्टादिकांनीं अगदीं अनुकूल करून घेतला होता, हें वर सांगितलेंच आहे. त्याशिवाय स्वतः भद्रभट्टादिक हे मोठमोठचा अधिकारांवर होते. त्यांनीं बहुतकरून सारी कौंज कितवून डेविली होती. विनाकारण मनुष्यांनी कृत्तल करावी, असा त्यांचा मुळींच हेतु नव्हता. जे कोणी त्याला अनुकूल नव्हते, त्यांचा युक्तिप्रयुक्तीने नाश क-

रुन, त्यांनीं आपला मतलब सिंडीस नेण्याचा प्रयत्न चालविला. वर सांगितल्याप्रमाणे जी फौज पुढे रवाना केली, ती फितूर झाली असल्याकारणाने कुसुमपुराला वेढा वगैरे कांहीं न घालतां, खुशाल शत्रूला जाऊन मिळाली !

इकडे मलयकेतूने चिन्हवर्मा इत्यादिकांता फार निर्देश रीतीने मारविल्यावरून, बाकी राहिलेली त्याची फौज विथरली होती. बहुतेक सरदार, मानकरी व मांडलिक राजे, हा फार अविचारी व कूर आहे असे समजून, त्याच्या बरोबर शत्रूशीं लढण्यास नाखुष झाले होते. त्यांतून भद्रभट वगैरे चाणक्याच्या पक्षाचे लोक, त्यांला भर देऊन अधिक नाराज करण्याचा प्रयत्न करीतच होत. यामुळे त्या सरदारांनी मलयकेतूच्या निरोपाची देखील वाट पाहिली नाही. ज्याने त्याने आपापल्या बरोबरचा परिवार वेऊन तडक आपापल्या घराची वाट धरली, यामुळे राहतांपैकीं फारच थोडे लोक बाकी राहिले. ते देखील फितूर झालेले, व त्यांत भद्रभट इत्यादि शत्रूपक्षीय लोक प्रमुख होते, मग काय विचारतां. त्यांनी मार्गे पुढे न पहातां त्या दुर्दैवी मलयकेतूला एकदम कैद केले ! त्यांचा जमात पुळक असल्याकारणाने विचारा मलयकेतु, कांहीं हालचाल न करितां, मुकाटच्याने त्यांच्या स्वाधीन झाला. चाणक्याने नेमलेले भागुरायण, भद्रभट इत्यादि चतुर पुरुष, यांनी याप्रमाणे त्याची मसलत फक्त करून, मलयकेतूला चतुर्मुज करून, मोठ्या हर्षाने ते कुसुमपुराकडे यावयाला निघाले.

इकडे मलयकेतूने धिःकारंपूर्वक वालवून दिलेला राक्षस मोठा कष्टी होऊन म्हणाला, ‘हाय हाय ! विचारे

माझे मित्र चिन्हवर्मादि राजेही मारले गेले. तेव्हां एक-दरींत हा राक्षस शत्रुच्या नाशाकरितां यल करीत नसून, मित्राच्याच नाशाकरितां यल करितो आहे, असें झालें. म्यां दुर्द्वयानें आतां काय करावें? तपोवनाला जाईन, तर हवें तसें उथ तप केल्यानेही माझ्या मनांतला वैरभाव नाहीसा होणार नाहीं. आपले यजमान नंद यांच्याकडे जाईन अर्थात् मरेन, तर शत्रु जिवंत असतां मरणें हें बायकांना योग्य आहे. आपली तरवार घेऊन शत्रुच्या फौजेवर तुटून पडेन घाटलें, तर एकट्यानें एवद्या असंख्य फौजेवर जाऊन पडणें हेवी युक्त नाहीं. बरे, कांहीच न करावें, तर केवळ आपल्याकरितां एवद्या संकटांत पडलेल्या नंदन-दासाला सोडवून घेण्याविषयीं तत्पर झालेले माझें चिन्च, कृतघ्न होऊन, नेहमीं अस्वस्थ राहील !'

भाग सहावा.

पूर्वभागात सांगितल्याप्रमाणे सिद्धार्थकानें आपले काम बजावलें. मलयकेतून दागिन्यांची थेली त्याची त्याला परत दिली होती. मलयकेतूला कैद वगैरे करण्याचें पुढचें काम भागुरायण व भद्रभट इत्यादिकांकडे होतें. तेव्हां त्यांची बाट न पाहतां तो, आपल्याला सांगितलेले काम आपण कोणत्या रितीने बजावलें, तें आर्यचाणक्याला कळविण्याकरितां थेट कुसुमपुराकडे निघाला.

चाकरलोकांना बहुतकरून धन्यानें सांगितलेले काम योग्य रितीने बजाविलें असतां मोठा आनंद होतो, व तें वर्तमान यजमानाला केव्हां सांगेन असें होतें. सिद्धार्थका-

चीही अशीच अवस्था ज्ञाली होती. तो यविळीं मोठचा आनंदांत होता. वाटेंत अनेक कल्पना त्याच्या मनांत व-रुचेवर येत होत्या. शकटदासाला वांचविल्याचें वर्तमान कळवून राधासाकडून इनाम मिळीच, असें चाणक्यांने त्याला सांगितले होते, व त्याप्रमाणे इनामही त्याला मिळाले होते. म्हणून तो आपल्याशींच द्वाणाला, ही दागिन्यांची पिशवी अशीच वरोवर घेण्यांत काय अर्थ आहे? आर्य चाणक्याच्या हुकुमप्रमाणे आपण हे दागिने इनाम मिळविले आहेत; तर आतां ते अंगावर वातावे. असा विचार करून त्यांने ते सर्व दागिने अंगावर वातले, व मोठचा डौलाने चाणक्याच्या घरीं जाऊन त्याला मुजरा केला.

चाणक्य यविळीं बाल्यात्कारे कारभार पहात नव्हता, तरी अंतस्थ रितींने त्याच्या सज्जावांचून एक पान देखील हालत नव्हते. सिद्धार्थकाने, त्याला जें काम सांगितले होते, तें आपण कसकसे केले याबहलची सर्व हकीकित मुळापासून त्यांने चाणक्याला सांगितली. ती ऐकून, 'लवक-रच ह्या कामगिरीच्या योग्य असे तुला बक्षीस मिळेल.' असें सांगून, चाणक्यांने हे वर्तमान चंद्रगुप्ताला कळवायाला त्याला सांगितले; व अंमळ विश्रांति घेऊन आपली सूचमा येतोंच त्याला दुसरे एक काम करावयास सांगितले होते. त्याचे वर्णन पुढे येईलच. असो.

सिद्धार्थक चाणक्यावा निरोप घेऊन तेथून निघाला, तो आपला प्रिय मित्र, सामिद्धार्थक, याला भेटण्याकरितां त्याच्या घराकडे चालला होता. चाणक्याच्या कारस्थानाचें स्मरण करून त्याला मोठे आश्र्य वाटत होते. तो आपल्याशींच द्वाणाला, सजल मेघासारखा

नीलवर्ण, कोशिदैत्याचा नाश करणारा, आणि माझें
इष्टदैवत, असा जो भगवान् कृष्ण त्याचा जयजयकार
असो! प्रजेच्या इष्टला चंद्रासारखा प्रिय वाटणारा म-
हाराज चंद्रगुप्त, याचा जयजयकार असो! तसेच लो-
कांचे सर्व कार्य करून शावुपक्षाचा नाश करणारी आर्य
चाणक्याची नीति, हिचा सार्वकाल जयजयकार असो!
माझें काम उत्तम प्रकारे देवटास मेल्यामुळे माझ्या डो-
क्यावरचा एक मोडा भार उतरलासा झाला आहे. यद्यपि
मला आणखीं दुसरे एक कार्य करावयाचे आहे, तथापि
त्याला फार बेळ लागावयाचा नाही; व तें तितके कडीगही
नाहीं. माझा प्रियमित्र समिद्धार्थक याची भेट होऊन
पुष्कर दिवस झाले, व पुढच्या कायर्ति त्याची आपल्याला
गरज आहेच. तेव्हां आधीं त्याच्या घरीं जाऊन मित्र-
दर्शनछुलाचा थोडा बेळ अनुभव घ्यावा.

सिद्धार्थक असा विचार करीत मित्राच्या घराकडे
चालला आहे, तें वारेंतच समिद्धार्थकही त्याला भेटला.
उभयतांची अतिशय मैत्री असल्याकारणाने, सिद्धार्थक
आल्याचे वर्तमान ऐकून तो त्याच्याच भेटीला निघाला
होता. तो आपल्याशीच झाणाला, शरीराला संताप झाला
असतां चंद्राच्या दर्शनावांतून तापाची शांति होत नाहीं.
घरांत कांहीं कार्यप्रयोजन असलें तर मित्रावांतून त्याला
शोभा येत नाहीं. नेहमीं मनांत ज्याचे आपण त्रितीन करतों
अद्या मित्रावांतून, मोर्टिं ऐश्वर्य असलें तरी, त्याचा कांहीं
उपयोग नाहीं. तेव्हां आपला प्रियमित्र सिद्धार्थक हा मल-
यकेतूच्या स्वारींतून आला आहे असें समजलें आहे, तर
आपण आधीं त्याची भेट घ्यावी.

याप्रमाणे परस्परांच्या भेटीविषयीं उल्कंठित झालेले ते दोघेही अकस्मात् परस्परांला भेटले. दोघेही खेहातिशयानें एकमेकांला मिठी मारते झाले. सिद्धार्थक घणाला, 'मित्रा तुझे कुशल आहेना ?'

समिद्धार्थक घणाला, 'माझें कोटून कुशल असेल ? इतक्या दिवसांनीं प्रवासांतून परत आला असतांही तूं माझ्या घराकडे आला नाहोंस. तेव्हां मित्रसमागमावांचून कुशल तें कसलें ?'

सिद्धार्थक घणाला, 'गडचा, याबद्दल माझ्यावर रागावू नकोस. मी या शहरांत पाय डेवतांच, आर्धीं आर्य चाणक्याला भेटून त्याला सर्व हकीकत सांगितली. तेथून तुझ्याकडे यावयाचें, पण लोगेच, हे वर्तमान महाराज चंद्रगुप्ताला स्वतः तूच जाऊन सांग असें घणून, त्यांनी मला तिकडे पाडविले. त्याप्रमाणे त्यांना सर्व हकीकत सांगून, महाराजांनी मर्जी खुष करून, आतां तुला भेटण्याकरितां तुझ्याचे घराकडे निघालें आहें.'

समिद्धार्थक घणाला, 'मित्रा, जर मी ऐकण्यास्तारखें असेल, तर महाराज चंद्रगुप्ताला खुष करण्यास्तारखें असें कोणते वर्तमान तूं त्याला सांगितलेंस तें सांग.'

सिद्धार्थक घणाला, 'गद्या, असें काय म्हणतोस ? तुला देखील न सांगायाचें असें कांहीं वर्तमान आहे का ? महाराजांस गी काथ सांगितलें तें तुला सांगतों ऐक. अरे, चाणक्याच्या विलक्षण मसलतीनें मोहित झालेल्या त्या अधम प्रलयकेतूने राक्षसाला हाकलून दिलें, व चित्रवर्मी इत्यादिक मोठे शूर असे पांच राजे मोठच्या कूर रितीने मारले. त्यावरून हा कूर व अविचारी आहे, असें समजून वाकी

राहिलेले सर्व सैनिक मलयकेतूला सोडून आपापल्या देशाला निघून गेले, याप्रमाणे सरदार व इतर सैनिक निघून गेल्यावर भद्रभट, पुरुषदत्त, डिंगिरात, बलगुप्त, राजसेन, भागुरायण, रोहिताक्ष, विजयवर्मी इत्यादि आपल्या सरदारांनीं मलयकेतूच्या मुलक्या बांधल्या !

समिद्धार्थकाळा चाणक्याच्या गुप्त मसलतीपैकीं विशेष हकीकत माहीत नव्हती, भद्रभट इत्यादिकांनीं मलयकेतूला बांधला, हें वर्तमान ऐकून तो चकित होऊन सिद्धार्थकाळा झणाळा, ‘अरे, तू हें काय सांगतोस ? भद्रभट, डिंगिरात इत्यादि वीर हे तर, महाराज चंद्रगुप्त यांच्यावर नाराज होऊन, मलयकेतूच्या आश्रयाला जाऊन राहिले आहेत, असें येथे सर्व लोक बोलतात. आणि तूं सांगतोस त्यांची मलयकेतूला कैद केलें म्हणून ; तेव्हां एखाद्या कुस्तित कवीने केलेल्या नाटकांत जसे दोन प्रकार असतात, तसें तोंडाने बोलायचे एक, व हाताने दुसरेच करावयाचे, असे कां ?’

हें ऐकून सिद्धार्थक झणाळा, ‘मित्रा’ तुला काय सांगूं ? दैवगति जशी कोणाला कळत नाहीं, तशा त्या चाणक्याच्या मसलतीला नमस्कार असो ? ती कोणालाही कळत नाहीं.’

समिद्धार्थक म्हणाळा, ‘असो, आपल्याला त्या थोरांच्या गोटी कशाला पाहिजेत ? मुऱ्हे काय झाले तें सांग, झणजे झाले ?’

सिद्धार्थक म्हणाळा, ‘नंतर हें वर्तमान ऐकून आर्यचाणक्यानें, ती म्हेच्छांची फौज परत जात होती, तींतल्या प्रमुख प्रमुख सरदारांचे मन वळवून, तें सर्व सैन्य आपल्याला अनुकूळ करून वेऊन इकडे आणले.’

समिद्वार्थक द्वाणाला, 'तर मग ती फौज कोटे आहे?'

सिद्वार्थक द्वाणाला, 'ते तिकडे शहराच्या बाहेर आहेत. अतिशय मोठ्या मदसावाने उन्मत्त झालेले व स-जल मेघांसारखे काळेभौर हन्ती तेथें मोठचाने गर्जना करीत आहेत. तसेच, अंगवर चाबूक बसेल द्वाणून भिऊन वा-प्यासारखे धांवणारे धोडे खेकाळताहेत, ते त्याच फौ-जेतले.'

समिद्वार्थक द्वाणाला, 'अरे, पण सर्व लोकांदेखत आपण प्रधानगिरी सोडली असें सांगून स्वस्थ वसलेला आर्य चाणवय पुनः प्रधानकी करणार अहि का ?'

हे एकून सिद्वार्थक हंसुन द्वाणाला, 'अरे, तू वेडा आहेस असें यावेळी मला वाटतें. कारण, मोठा मी मी द्वा-णणारा अमात्य राक्षस याला देखील ज्याची मसलत सम-जली नाहीं, त्या आर्य चाणवयाच्या गोष्ठी समजून घेण्याचा तू प्रश्न करीत आहेस, हा तुझा वेडेपणा नव्हे काय ?'

समिद्वार्थक द्वाणाला, 'बरोबर, तू द्वाणवोस तें सरें, त्या पुरुषाच्या गोष्ठी तशाच विलक्षण आहेत. बरें, पण, अमात्य राक्षस सांप्रत कोटे आहे ?'

सिद्वार्थक द्वाणाला, 'मलयेकेतूने याप्रमाणे त्याचा धि-कार केल्यावरून अमात्य राक्षस कोहींसा भयभीत होऊन, मलयेकेतूच्या छावणीसून निघाल्यावर त्याची उंदुबर नामक आमच्याकडच्या एका हेराशीं गांड पडली. आणि त्या सहवर्तमान तो याच शहरांत आला आहे. हे वर्तमान नुकरेच त्या उंदुबराने आर्य चाणवयाला जाऊन सांगितले.'

समिद्वार्थक द्वाणाला 'गडचा, अमात्य राक्षस, नं-दाचे गेलेले राज्य पुनः आणून देण्याविषयीं इतका मोठा

प्रयत्न करण्याकरितां येथून निवून मेला, आणि त्याप्रमाणे कांहीं कार्बभगाच न होतां एकून पुनः येथे परत आला ह्यायचा. तर मग तो मेला होता तरी कशाला !'

सिद्धार्थक ह्याला, 'एन्हीं तो आला नसता; पण आपला मित्र चंदनदास याच्या लोभाने त्याला यांवै लागले असेल.'

समिद्धार्थक ह्याला, 'अरे, तर मग चंदनदास सुटेल असै वाटते.'

सिद्धार्थक ह्याला, 'अरे, त्या दुष्टाची कोडून सुटका होणार ? आर्य चाणक्याची तुला आणि मला अशी आज्ञा झाली आहे की, त्याला मुळीं देण्याच्या उिकाणीं नेऊन आपण उभयतांनी त्याला मारून टाकावा.'

हें ऐकून समिद्धार्थकाला राग आला. तो ह्याला, 'वाहचा ! फार चांगले, एकून आर्य चाणक्याने आझोला फार चांगलीच कामगिरी सांगितली ह्यायची, त्याच्याजवळ दुसरे कोणी मारेकरी नव्हतेका ? त्याने अशा अल्पत क्रूर कामगिरीवर भाबांला कां झागून नैमिले !'

चाणक्याने सिद्धार्थकाला दुसरे एक काम सांगितले होते, असै वर द्वितीयांनी आहे, तें हेंच काम. वस्तुतः चंदनदासाचा प्राण व्यायचा नव्हता. राक्षस भापल्या हातीं येण्याकरितां ती एक शुक्कि लढवायाची होती. ही गोष्ट सिद्धार्थकाला भाहीत होती. तो म्हणाला, 'मित्रा, उगीच कशाला भलत्याच कल्पना काढतोस ? अरे, त्या जीवलोकांत ज्याला कांहीं दिवस वांचण्याची इच्छा असेल, असा कोण मनुष्य आर्य चाणक्याचा हुक्कम अमान्य करू शकेल ? तर चल, अंमळ विश्रांति घेऊन, मांगाचा वेष घे-

जन, चंद्रनदासाला खुलीं चायच्या ठिकाणीं घेऊन जाऊया.' असे वोलून दोवेही समिद्धार्थकाच्या घरीं जाऊन पुढच्या तयारीस लागले.

उंदुबरक नोंवाच्या चाणक्याच्या हेराने राक्षसाला हळूहळू कुसुमपुराजवळ आणुन सोडला, हे वर सांगितलेच आहे. गांवाच्या जवळ पोंचतांच उंदुबरकाने, आपण आपल्या घरीं जातो असे तांगुन, राक्षसाचा निरोप घेतला, आणि शहरांत येऊन चाणक्याला ती खबर दिली.

राक्षस आतो बहुतकरून चंद्रनदासाला सोडवून घेण्याचा प्रश्न करील असे समजून, चाणक्याने दुसरीच एक शुक्कि योजून डेविली. ती अशी, आपल्या गव्याला फांस लावून घेण्याकरितां भली लांब दोरी हातांत घेऊन, राक्षस ज्या ठिकाणीं बसला असेल, त्या ठिकाणीं जाऊन गळफांस लावून घेण्यास एका मनुष्यास सांगितले. त्याप्रभागे दीर्घशृंग नांवाचा एक मनुष्य हातांत दोरी घेऊन शहराच्या बाहेर येऊन पोंचला. तो चाणक्याच्या मसलतीचा विचार करून आपल्याशींच झणाला, 'चाणक्याची नीति हीच कोणी एक दोरी, जी शत्रुनियहाविषयीं निपुण आहे, तिचा जयजयकार असो!'

पुनः झणाला, 'उंदुबरकाने, राक्षसाला आपण ज्या ठिकाणीं सोडला आहे, म्हणून सांगितले, तो प्रदेश कोणता असेल वरे? राक्षसाची भेड च्यायची ती जागा आपल्याला समजली पाहिजे.'

दीर्घशृंग याप्रभागे आपल्या मनांत विचार करीत आहे तो, इतक्यांत डोक्यावरून पंधरूण घेतलेला राक्षस त्याच्या समोरच येत होता. त्याला पाहून झणाला, 'हाच तो

राक्षस. लोकलज्जेने डोक्यावरून बुरखा बेजन इकडेचे
येत आहे. तर आता आपण त्या झाडाच्या आड उर्मे
राहून हा कोटे बसतो तें पहावें?

इतक्यांत हातांत तरवार घेतलेला व डोक्यावरून बुरखा
घेतलेला राक्षस त्याच्या अगदीं जवळ आला. राक्षस
डोक्यांतून अशु दाकीत होत्साता घणाला, 'हाय! हाय!
हे फार मोठे दुःख. नदन्याचा आश्रय खुटला, झणजे जा-
रिणी स्त्री परपुरुषाचा आश्रय करते, तशी आमची राज-
लक्ष्मी सोप्रत हुसन्याच्या आश्रयाला राहिली आहे. प्रजा
तरी आपल्या राजावर अनुरक्त असतील असें म्हणावें,
तर गतावुगतिक मार्गाला अनुसरून त्यांनीही लक्ष्मीवरोवर
हुसन्याचा आश्रय केला, व आपल्या यजमानावरचा अनु-
राग सोडला. आपसंबंधी वैरे लोकांनी आपापल्यापरी
पुष्कल खटपट केली खरी; पण त्यांच्या कृत्याचे त्यांला
चांगले फळ मिळेनासें झाले, तेव्हां त्यांचीही उमेढ खचली.
पण त्यांनी तरी काय करावें? बाकी सर्व अवयव असून
मुख्य मस्तकच जर नाहीसें झाले, तर बाकीच्या अवयवां-
कडून काय होणार?

आणखी हुसरें असें आहे कीं, सत्कुलांत उत्पन्न झा-
लेला व सर्व भुवनांचा पाति, असा जो महाराज नंद, त्याचा
त्याग करून, एकादी अविनीत शूद्री असावी त्याप्रमाणें,
लहानसें छिद्र पाहून राजलक्ष्मीने जावीचा गूढ अद्या
चंद्रगुप्ताचा आश्रय केला. ती त्याच्याजवळ येली एव-
देंव नाहीं, तर तेथें अगदीं स्थिर झाली. आता याविषयीं
काय करावें? आद्यी चांगला मजबूत प्रयत्न केला, तरी
शत्रूप्रमाणे दैव आमच्या त्या प्रयत्नाला निष्फल करतें!

वस्तुतः माझ्याकडून मी प्रयत्न करण्यांत कांहीं कमी केले होतें का ? महाराज नंदाला तसा अयोग्य रितीने मृत्यु आला असता, त्या पर्वतराजाला हातीं धरून मी एक सारखा प्रयत्न चालविला होता. दुर्दैवानें तो पर्वतराजही मारला गेला. तथापि मी त्याच्या मुलग्याला हातीं धरून प्रयत्न केला, पण शेवटी कांहींच सिद्ध झालें नाहीं. तेव्हां एकंदरीत हें बेटे दैवत नंदकुळाचे शत्रु आहे. तो भटोबा चाणक्य कांहीं शत्रु नव्हे !'

मल्यकेतूनें जी अविचाराची गोष्ट केली तिची आठवण काढून द्याणाला, त्या म्लेच्छाच्या (मल्यकेतूच्या) मूर्खपणाला काय करावें? जो नाश पावलेल्याही आपल्या यजमानांची अद्याप चाकरी करीत आहे, तो मी राक्षस शत्रूशीं कसा सख्य करीन? पण त्या मूर्खाला ही गोष्ट खरी वाटली ! त्या विवेकशून्य म्लेच्छानें या गोष्टीचा नीट विचार करावयाचा होता. पण त्याच्याकडे तरी काय दोष? दैव एकदां कोणाच्याही पाडीस लागले, झाणजे त्याच्या सान्या बुद्धीलाच विषयासि पडतो.

इतकें झालें तथापि हा राक्षस शत्रूच्या हातीं सांपडून पाहिजे तर मरून जाईल, पण त्यांच्याशीं सख्य झाणून कधींही करावयाचा नाहीं. पाहिजे तर भला कोणी असत्यसंघ झाणेत, पण शत्रूंनी फसवून माझा परामव केला, असें मात्र मी कधींही लोकांकडून झाणवून घेणार नाहीं !'

राक्षस यावेळीं ज्या डिकाणीं आला होता, तो प्रदेश नेहमींचा त्याच्या परिचयांतला असून, आपल्या पहिल्या यजमानासह तो किल्येकदां तेथें आला होता. त्या प्रदेशाकडे पाहून म्हणाला, 'महाराज नंदाच्या पादस्पदांनें

पवित्र ज्ञालेले असे तेच हे कुसुमपुराच्या जवळचे प्रदेश. येथे, मनुष्य आकर्षण करण्याकडे हात अडकल्यासुले ज्ञांचा लगाम सैल ज्ञाला आहे, भशा घोड्याला भरधावं सोडून महाराज मंद्हार्ने हजारों बाण सोडले होते. आस-मंतात् शेंकडों राजे ज्याच्या दृष्टीकडे पहात आहेत असा आमचा महाराज त्याच बागेत संचार करीत होता. त्याच द्या कुसुमपुराच्या जवळच्या भूमि आतों पाहिल्या म्हणजे दुखाशूनीं माझे डोळे भरून येतात !

वरै पण, आतां दुर्देवी मी कोडें जाऊ ? हो, वरै ज्ञाले; ही जुनी बाग दृष्टीस पडली. येथे बसून चंदनदासाचा समाचार कांही कळेल तर पहातों. प्रत्येक मनुष्यावर निरनिराळ्या वेळीं वरेवाईट प्रसंग येऊन त्यांचीं अनेक रूपांतरे होतात. माझ्याचकडे पहाना, द्या कुसुमपुरांतून बाहेर निधायाचे ज्ञाले, ज्ञणजे माझ्यावरोबर शेंकडो सरदार, राजे व मानकरी चालत असत. नगरवासीजन प्रतिपदेच्या चंद्राकडे जशी टक लावून पहातात, तसें माझ्याकडे अंगुलिनिर्देश करून पहात असत. आणि अशा याढांत, एखाद्या राजासारखा, मी या नगरांतून बाहेर निघत होतों. तोच मी सांप्रत त्याच नगरांत, आपले सर्व प्रथल व्यर्थ गेल्यासुले लाजेने चोरासारखा कोणाच्या दृष्टी पडून नये हळणून भीत भीत, द्या जीणोंद्यानांत प्रवेश करीत आहें !

अथवा, ज्यांच्या क्लेपेने मी तेवढ्या मोठ्या ऐरव्याचिर होतों, तेच सांप्रत नाहींसे ज्ञाले आहेत; तेव्हां माझी अशी अवस्था ज्ञाली यांत काय विशेष आहे ?' असे बोलून त्या तुन्या बागेत प्रवेश करून तिच्या शेंभेकडे पाहून म्हाला, 'द्या बागेची काय स्थिति ज्ञाली आहे पहा, एखादे-

मोर्डे वैभवशाली कूळ जर्से दुर्देशेच्या केन्यांत सांपडून विघडून जावें, तसे येथील मोठमोडे बंगले अस्ताव्यस्त झाले आहेत. आपल्या मित्राच्या नाशाने सत्पुरुषांचे हदय सुकून जातें, त्याप्रमाणे यांतील सरोवर अगदीं शुष्क होऊन गेले आहे. दुर्गुणी राजाच्या योगाने भसलती निष्कळ होतात, त्याप्रमाणे येथील वृक्ष फलहीन झाले आहेत. अविद्वान् मनुष्यांची बुद्धि वाईट वाईट गोटींनीं जशी झांकून जाते, तशी या बांगेतील सारी जमीन गवतानें झांकून गेली आहे!

तसेच, येथील झाडांवर तीक्ष्ण कुन्हाडींचे प्रहार झाल्यामुळे, वर बसलेल्या पद्यांच्या किलबिलाटाच्या इरोरे हे वृक्ष, आपल्याला ती वेदना सहन होत नाहीं म्हणून, जणुंकाय, रडतोहेत असे वाटते. तसेच आपल्या अंगावरच्या कांती टाकणारे सर्प, प्राप्त झालेल्या कळेशाने परिडित झाल्यामुळे, दुःखाचे छुस्कारे टाकीत आहेत कीं काय, असे वाटते.

तसेच हे विचारे वृक्ष, अंतर्गत अग्रीने आपल्या शरीरांतल्या रसाचा शोष झाला तरी तें सहन करताहेत. व किंडे त्याना जीं भोर्के पाडीत आहेत, त्यांच्या द्वाराने बाहेर निषणाऱ्या चिकाच्या मिषाने ते जणुंकाय अशूच टाकीत आहेत. ज्यांच्या फांद्या तोडल्यामुळे डाया नाहींदी झाली आहे, व स्वतः मोठचा संकटांत पडले आहेत, असे हे वृक्ष दुःखाचा शेवट करण्याकरितां समशानांत जाण्याला अगदीं तयार झाले आहेत कीं काय असे वाटते!

याप्रमाणे वर्णन करीत करीत एका कुटक्या शिळेजवळ आला, आणि तिच्याकडे पाहून ह्याला, ‘अशा विप-

तीच्या काळांत असलेंच आसन वसायाला मिळावयाचे, तेव्हां या फुटक्या शिळेवर बसून घटकाभर विश्रांति घ्यावी, इतक्यांत कोणीतरी मनुष्य भेटेलच. त्याच्या-कडून चंदनदासाची खवर समजून घ्यावी.' असा विचार करून राक्षस त्या शिळेवर बसला. इतक्यांत एका-एकीं वायांचा गजर व मंगलघोष त्याच्या कानावर आला, तो ऐकून द्यणाला, 'या वेळी हे मृहंग वाजताहेत; शंखाचे आवाज होताहेत; हलग्या वाजताहेत; जयजयकार चालला आहे; हे काय असावें बरें? हा शब्द कार मोडा असल्या कारणानें ऐकणारांचे कान भरून सोडतो आहे. हजारों बंगल्यांत हा नाद मावेनासा झाल्यासुकै त्यांनी पाहिजे तेवढा घेऊन वाकीवा सोडून दिला, तो हा नादी शब्द दिशांची लांबी पहाण्याकरितों कौतुकानें दूर जात आहे, असें वाटते.'

अमल विचार करून द्यणाला, 'हे समजलै. हा दुसरा कसला शब्द नाही. त्या दुर्दैवी मलयकेतूला कैद करून शहरांत आणिला, त्या संवंधानें आनंदप्रदर्शनार्थ राजवाढ्यांत हा जयघोष चालला आहे!' डोळ्यांत पाणी आणून द्यणाला, 'हाय हाय! दुष्टा दैवा, शत्रूंचे ऐश्वर्य तूं मला ऐकविलेस इतकेच नाहीं, तर येथे आणून प्रत्यक्ष दाखविलेस देखील! आणि आतां त्याचा चांगला अनुभव यावा, आणून तुझा यल चालला असावा असें वाटते!'

इकडे हीर्घशृंग झाडाच्या आड उभा राहून, राक्षस काय करतो, तें पहात होता. तो शिळेवर बसला आहे असें पाहिल्यावर, हा आतां येथेच कांहीं वेळ बसेल असें समजून, चाणक्यानें त्याला सांगितलै होतें त्याप्रमाणे राक्षसाच्या दृष्टी पडेल अशा रितीनें त्याच्याकडे आपण न पहातां

दीर्घशृंगानें एका झाडाला दोरी बांधून ती आपल्या गव्याला बांधली, आणि गळफांस लावून घेऊन प्राण देण्याची तयारी केली.

राक्षस अगदीं जवळ होता तरी दीर्घशृंगानें त्याजकडे मुळींच पाहिले नाहीं. त्यानें आपल्या गळफांसाची तयारी केली. तथापि इकडे राक्षस, तो काय करतो आहे, तें सारखा पहात होता. त्यानें गव्याला फांस लावून घेतला, हें पाहून राक्षस म्हणाला, 'अरे हें काय? हा आपल्या गव्याला आपणच फांस लावून घेतो आहे. बहुतकरून हा विचारा माझ्यासारखाच कोणी दुःखी असावा. तें कांहीं असो, पण हा असें कां करतो हें आपण याला विचारून पहावें.' असा विचार करून तो दीर्घशृंगाला क्षणाला, 'अरे बाबा, तुं हें काय करतोस?' *

दीर्घशृंग डोळयोंत आसेवे आणून क्षणाला, 'मियमित्राच्या वियोगानें दुःखित झालेल्या माझ्यासारख्या दुईंकी मनुष्यानें जें करायाला योग्य, तेंच मी करतो.'

हें ऐकून राक्षस मनांत क्षणाला, बरोबर, हा कोणी तरी माझ्यासारखाच दुःखित असावा असें मी आधींच समजलों होतों, तो दीर्घशृंगाला क्षणाला, 'बाबा, जर कांहीं गुद्य नसेल किंवा फार खोल नसेल, तर तुं जिवावर उदार होण्याचें कारण काय तें मी ऐकण्याची इच्छा करतों.'

दीर्घशृंग म्हणाला, 'महाराज, तें कांहीं तसें गूढ आहे असेही नाहीं, आणि फार महत्वाचें आहे, असेही नाहीं. पण मियमित्राच्या नाशानें हृदय दुःखित झाल्यामुळे, तुम्हांला ती हकीकित. सांगेपर्यंत जो वेळ लागणार, तेवढा वेळ जो मरण्याला विलंब होणार तो माझ्यानें सहन करवत नाहीं!'

हे ऐकून राक्षस दुःखाचा सोडून आपल्याशींच म्हणाला, ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे! माझा प्रियमित्र चंद्रनदास याच्यावर संकट आलें असून मी अद्याप त्याचिं शयों उदासीन राहिलों आहें, त्यावहले हा मनुष्य जणुं काय माझा विकार करितो आहे. राक्षस हीर्घशृंगाला द्याणाला, 'भल्या माणसा, ते तसें गूढही नाहीं व फार महत्वाचेही नाहीं, तर मग मला कां सांगत नाहींस?'

दीर्घशृंग म्हणाला, 'महाराज, तुम्ही तर फारच आमह केलात, तरी पण काय उपाय? सांगतो महाराज. हा नगरांत विष्णुदास नांवाचा एक जब्देरी आहे.'

हे ऐकून राक्षस मनांत द्याणाला, 'होय, आहे खरा. आपल्या चंद्रनदासाचा तो परममित्र आहे. तो हीर्घशृंगाला द्याणाला, वरें मग, त्याचें काय झालें?'

हीर्घशृंग द्याणाला, 'तो माझा प्रियमित्र आहे.'

हे ऐकून राक्षस हषानें मनांत द्याणाला, यानें विष्णुदासाला आपला प्रियमित्र असें दाटले, तेव्हा चंद्रनदासाशींही याचा निकट संबंध असेल. ओहो. आतां याच्याकडून चंद्रनदासाची देखील आपल्याला खबर समजेल. तो हीर्घशृंगाला द्याणाला, 'अरे, त्या तुझ्या विष्णुदासाचें काय झालें?'

हीर्घशृंग द्याणाला, 'त्यानें आपल्या घरांत ने काय होते नव्हते ते चटसारे लोकांला वांडून, सांप्रत तो अप्रिवेश करण्याकरितां नगरांतून बाहेर निघाला आहे. द्याणून मीही, त्याचें वाईट वर्तमान कानावर वेण्यापूर्वीच, गळफांस लावून घेऊन जीव देण्याकरितां ला जुन्या बागेत भालों आहें.'

हे ऐकून राक्षस हणाला, ‘बाबा, अभिप्रवेश करण्यांत त्या तुझ्या मित्राचा काय हेतु आहे ? औषधांनी परिहार न होण्यासारखा एखादा महरोग त्याला झाला आहे काय ?’

दीर्घशृंग हणाला, ‘नाहीं नाहीं, तसें कांहीं झालें नाहीं.’

राक्षस हणाला, ‘तर काय ? असि किंवा विष, यांसारखा अत्यंत भयंकर असा राजाचा त्याच्यावर राग झाला आहे काय ?’

दीर्घशृंग हणाला, ‘महाराज, शिवशिव ! अशा गोष्टी बोलू नका, त्या चंद्रगुप्ताच्या राज्यांत तसें कूरकर्म व्हावयावें नाहीं.’

राक्षस हणाला, ‘तर काय ? एखादा सुंदर अलभ्य अशा रुचिर त्यावें मन आसन्ह झालें आहे का ?’

दीर्घशृंग कानांवर हात डेवून हणाला, ‘शिवशिव ! त्या माझ्या मित्राच्या हातून अशी अयोग्य गोष्ट कधींही व्हावयाची नाहीं.’

राक्षस हणाला, ‘तर काय ? जसा तू मित्रनाशावह इल हुःमित्र झाला आहेस, तसा त्याच्यावरही मित्रनाश-दुर्खाचा प्रसंग कोसळला आहे का ?’

दीर्घशृंग हणाला, ‘महाराज, हेच त्याच्या दुःखाचे कारण.’

हे ऐकून राक्षस धावरल्यासारखा झाला. कारण, स्वतः विष्णुदास हा त्याचा परमभित्र नव्हता, तरी चंदनदासाचा तो परमभित्र होता, हे त्याला माहीत होते. विष्णुदास हा मित्रवियोगदुःखानेच अप्रीत प्रवेश करायाला तथार झाला आहे, असें दीर्घशृंगाने सांगितल्यावरून राक्षस मनांत हणाला, यावरून चंदनदासावरच कांहीं संकट आले

आहे असें वाटतें, तो दीर्घशृंगाला म्हणाला, तुझ्या मित्राचा विनाश आणि त्याच्या मित्राचा नाश, यांची हकीकित अंमळ विस्तारपूरक सांगशील का? ती ऐकज्याची इच्छा आहे.’

दीर्घशृंग म्हणाला, ‘महाराज, क्षमा करा. दुर्दैवी मी यापेक्षां मरणाला अधीक विलंब करून घेण्याविषयीं समर्थ नाहीं.’

राक्षस म्हणाला, ‘बाबा, असें काय म्हणतोस? ऐकज्याला योरु असलेली गोष्ट अवश्य सांगावी.’

दीर्घशृंग म्हणाला, ‘बर्ण! न सांगून तरी काय करणार? तुमच्यापुढे करावें तरी काय? तुमचा फारच आप्रह. सांगतों ऐका, ह्या शहरांत चंद्रनदास नांवाचा एक मोडा प्रसिद्ध जवाहिन्या आहे.’

चंद्रनदासावें नांव ऐकतांच विषादानें राक्षस मनांत म्हणाला, हेच तें, हैवानें आमच्या शोकाचें द्वार आतां उघडें केलें असें वाटतें, मना, अंमळ स्थिर हो. अतिशय कष्टकारक असें कांहीं वर्तमान तुला आतां ऐकायाचें आहे! तो दीर्घशृंगाला म्हणाला, ‘बाबा, होय. तो मोडा मित्रवत्सल आणि सत्पुरुष आहे, असें लोक सांगतात. बर्ण पण, त्याचें काय झालें?’

दीर्घशृंग म्हणाला, ‘तो ह्या आमच्या विष्णुदासाचा प्रियमित्र आहे.’

हे ऐकून राक्षस मनांत म्हणाला, हा शोकरूपी वत्रपात आतां अगदीं जवळ आला असें वाटते!

दीर्घशृंग म्हणाला, ‘तेहां विष्णुदासानें आपल्या मित्राच्या खेहाला अनुसरून आज महाराज चंद्रगुप्ताला विनंती केली.’

राक्षस द्युमाला, 'काय द्याणून विनंती केली ती ?'

दीर्घशृंग द्युमाला, 'त्यानें अशी विनंती केली कीं, महाराज, माझ्या घरात कुटुंबाच्या पोषणापुरते इव्य आहे ; तर माझ्या पेढीवर जितकी कांहीं मालमत्ता असेल, तितकी सारी वेऊन माझा प्रियमित्र चंदनदास याला आपण सोडा.'

हे ऐकून राक्षसाला फार संतोष वाटला. तो मनांत द्युमाला, शाबास विष्णुदासा, शाबास. तू मित्रखेह द्याखाविलास खरा. नाहीं तर पुत्राला बाप व बापाला पुत्र ज्या द्रव्याकारितां मारण्याची इच्छा करितात, ज्याच्या करितां मित्र मित्रांचा खेह सोडतात, अशा द्रव्याला जेव्हां तू एखाद्या संकटाप्रमाणे तात्काल सोडण्याला तयार ज्ञालास तेव्हां—जरी तू जानीचा वाणी आहेस तरी—तुझें तें द्रव्य सफळ झालें. राक्षस दीर्घशृंगाला द्युमाला, 'मग तुझ्या मित्रानें याप्रमाणे विनंती केली असतां राजानें काय सांगितले ?'

दीर्घशृंग द्युमाला, 'याप्रमाणे विनंती केल्यावर महाराज चंद्रगुप्तानें विष्णुदास शेटजिला असें सांगितले कीं, मी केवळ द्रव्याकारितां चंदनदासाला कैदेत ठेविले नाहीं. तर त्यानें अमात्य राक्षसांचे कुटुंब उपवृम ठेविले क्षणून ठेविले आहे. आम्ही पुष्कळ वेळां त्याला तें आमच्या हवालीं करण्याविषयीं हुक्कूम केला असून त्यानें तसें केले नाहीं. तेव्हां, जर तो राक्षसाच्या कुटुंबाला आमच्या हवालीं करील, तर आतां या क्षणीं त्याची शुटका होईल. नाहीं तर त्याला प्राणांतिक दंड होणार. असें सांगून चंदनदासाला दुळीं देण्याच्या ठिकाणीं नेवविले, तेव्हां जोंपर्यंत त्यांचे वाईट वर्तमान आपल्या

कानांवर आले नाहीं तोंपर्यंत मी आमिप्रवेश करीन, असे संगून माझा मित्र विष्णुदास हा आमिप्रवेश करावयाला निघाला. आणि मीही त्याचे वाईट वर्तमान ऐकण्यापूर्वी प्राण सोडावा, म्हणून गळ्याला फांस लावून जीव देण्याकरितां या वार्गेत आले.’

राक्षस ह्याला, ‘अरे, अद्याप चंदनदासाचा प्राण घेतला नाहींना?’

दीर्घशृंग ह्याला, ‘नाहीं नाहीं. अद्याप त्याला मारला नाहीं. आज मारणार आहेत, त्याच्याजवळ वरचेवर अमात्य राक्षसाचे कुटुंब दे द्याणून मागत असतात. पण मित्रस्नेहानें तो देत नाहीं, म्हणून त्याचा आतां प्राण जाणार आहे. बरे महाराज, आतां पुरे करा. माझ्याने हा वेळ फुकट वालवत नाहीं. मी आतां लवकर प्राणत्याग करणार.’

हे ऐकून राक्षस हर्षाने मनांत ह्याला, शाबास मित्रा चंदनदासा, तुझी धन्य आहे. पूर्वी शिविराजाने शरणागताचे रक्षण करून जे यश संपादन केले, तें तु मित्राचे कुटुंब वांचवून संपादन करीत आहेस. तो दीर्घशृंगाला ह्याला, ‘बाबा, असे करू नको. तू आपल्या गळ्याला लावलेला हा फांस सोडून दे, आणि लवकर धांवत जाऊन त्या विष्णुदासाला अमींत प्रवेश करू देऊ नको. आणि मीही चंदनदासाला मृत्युपासून सोडवून घेतों.’

दीर्घशृंग म्हणाला, ‘महाराज, आपण त्याला सोडवून घेणार ह्याणतां; पण तें कोणत्या उपायाने घेणार? कारण, त्याच्यावरची पाळी चुकरें कढीण आहे.’

हे ऐकून राक्षस तरवार हातांत घेऊन ह्याला, ‘माझ्या

उद्योगाला साई करणाऱ्या हा तरवारीने त्याला सोडवून घेईन. ही तरवार, सजल मेघांनीं आच्छादित झालेल्या आकाशासारखी दिसत असून, युद्ध करण्याच्या आनंदाने हिच्या अंगावर रोगांच उभे राहिले आहेत काय असें दिसते. तसाच, माझ्या हाताप्रमाणे हा खड्डही बलशाळी आहे. शवूनीं संग्रामरूपी कसोटीवर याची परीक्षा पाहिली आहे. मित्राच्या ढेहाने पराधीन झालेल्या अशा मला हा खड्ड हे साहस करण्याविषयीं प्रवृत्त करीत आहे.’

‘दीर्घशृंग म्हणाला, ‘आर्या, याप्रमाणे शेट चंदनहास याला जीवदान करणारे व मोठ्या संकटांतून त्याला सोडविणारे असे आपण आहां तरी कोण? आपले नांव गांव वैगैरे समजल्याचांचुन मी हे खरें समजणार नाही. वरें, मी आपल्याला असें विचारतों कीं, चंदनहासाला प्राणसंकटांतून सोडवून घेण्यास आपण ज्या अर्थी तयार झाला, त्या अर्थी आपण त्याचे परममित्र आहां असें वाटते व ज्या अमात्य राक्षसाच्या कुऱ्ऱबाकारता त्याच्यावर असें संकट आले, ते अमात्य राक्षस आपणच आहां काय?’ लक्ष्यपूर्वक पाहून म्हणाला, ‘होहो. आपणच ते.’ असें बोलून राक्षसाच्या पाथांवर पडला.

राक्षस म्हणाला, ‘ऊठ ऊठ. आतां फार वेळ लावू न कोस. विष्णुदासाला जाऊन सांग कीं, हा राक्षस चंदनहासाला मरणाच्या संकटांतून सोडवीत आहे. तर आतां तिकडे लवकर जा.’ असें बोलून राक्षस पुनः पुनः तरवार हालवून मोठ्या आवेशांत आला.

‘दीर्घशृंग म्हणाला, ‘महाराज माझ्यावर अनुग्रह करा,

आणि मला जो कांहीं आपल्याविषयीं संशय आहे, त्याचा खुलासा करा.’

राक्षस म्हणाला, ‘अरे बाबा, वरचेवर काय विचार-
तोस? तोच मी. आपल्या धन्याच्या नाशाचें दुःख ज्यानें
अनुभवलें आहे, व मित्रांवर विपत्ति आणण्याला जो कारण
झाला आहे असा अनार्थ तोच मी खरोखरीचाच राक्षस
आहे.’

दीर्घशृंग हें ऐकून, आनंदांने पुनः त्याच्या पायांवर
मस्तक ठेवून म्हणाला, ‘अरे बापरे! हैवानें तुमचें दर्शन
झालें. दिवाणसाहेब, मजवर अनुग्रह करा. त्या दुष्ट चंद्र-
गुप्तांने आर्थी शकटदासाला सुठावर देण्याचा हुक्म केला
होता, पण त्याला तेथून कोणी सोडवून घेऊन हेशांत-
राला नेले. मांगांनी असा हा प्रमाद कां केला म्हणून
आर्थ शकटदासावर जो त्या चंद्रगुप्ताचा क्रोधामि पेटला
होता, त्यानें त्या विचाऱ्या मांगांला जाळून भस्म केले.
त्या दिवसापासून ते मांग, हातांत शस्त्र घेतलेला मनुष्य
आसपास स्यांच्या दृष्टीस पडला तर, तत्काल अप्रमत्तप-
णानें कैद्याला लवकरच मारून टाकतात. तेव्हां, आपण
शस्त्र घेऊन चंद्रनदासाच्या जबळ जाल तर त्या विचाऱ्या
ला घटका दोन घटकांनी मरण यावयाचें तें लवकरच
येईल !’

हें ऐकून राक्षस मनांत म्हणाला, ‘अरे, ह्या चाणक्य-
बदूचा नीतिमार्ग मोठा दुर्बोध आहे! कारण, शकटदा-
साला माझ्याकडे येण्याची सवडच मिळाली नसली. तेव्हां
चाणक्यांने शकटदासाला सुहाम कोणाकडून तरी सोड-
वून ध्यावयाला लावून माझ्याकडे पाडवून दिला असावा.

पण तशी गोष्ट असली, तर रागाच्या आवेशार्ने मांगांला
मारले याचें काय कारण? मुऱ्हाम तशा प्रकारचे कष्ट
त्यांला कसे देईल हेही लक्षांत येत नाहीं. एकेदरीत मनांत
अनेक तर्क थेऊं लागल्यामुळे निघथ झणून कांहींच
होत नाहीं!

ज्यापेक्षां मुऱ्हाम किंवा खरोखर त्यांने मांगांला मार-
विले आहे, त्यापेक्षां आपण तरवार घेऊन तेथे जाणे हे
योग्य नाहीं. कोणतीही युक्ति काळांतरार्ने सफल होत
असते. पण येथे तिला घेऊन काय करायचे आहे?
असें समजून औदासिन्यही धरून उपयोगाचे नाहीं. का-
रण, तो माझा पियमित्र चंदनदास माझ्याच करितां प्राण-
संकटांत पडला आहे; तेब्हां ही तरवार ही डेवून यावी
आणि चंदनदासावहाल आपण सुळावर चढून त्याला सो-
डवून घ्यावा, व आपले शरीर हीच त्याच्या प्राणाची किं-
मत यावी!

हे ऐकून दीर्घशृंगाला फारच आनंद झाला. आपण
आपली कामगिरी योग्य रितीने बजावली असें समजून,
तो राक्षसाचा निरोप घेऊन विषुद्धासाला त्याचा निरोप
सांगण्याकरितां झाणून तेयून शाहरांत भाला, व झालिली
सर्व हकीकत त्यांने चाणक्याला कळविली.

राक्षस हा जसा भसलती होता, तसा मोठा चूरही
होता. तो हातांत शख घेऊन उमा राहील, तर चंदन-
दासाला सोडवून घेऊन जाईल, हे चाणक्य पुरतेपणीं स-
मजून होता; झाणूनच त्यांने ही युक्ति केली. चूर पुरुष
बहुतकरून भोळे असतात व त्यांचे मन मोकळे असते.

चंदनदासार्ने, याप्रमाणे आपला नाश झाला तरी पुरवला

पण राक्षसांचे कुटुंब शबूच्या स्वाधीन करावयाचें नाहीं, असा जो निश्चय केला, त्याबद्दल राक्षस त्याचा अतिशय आभारी झाला होता. व त्या उपकाराच्या भरात त्याला एक प्रकारचें वेड लागले होते, असें क्षटले तरी चालेल. हातांत शख्ख न घेतां राक्षसांने आपल्या स्वाधीन व्हावें असा चाणक्याचा हेतु असल्यामुळे, त्यांने शकटदास ज्यांच्या हातून छटून गेला त्या मांगांला मारल्याचें, व त्या दिवसा-पासून कोणी शब्दधारी पुरुष कैद्याच्या जवळ आला तर मांग कैद्याला शटपट मारून टाकतात, हें वर्तमान दीर्घ-शृंगाकडून राक्षसाला मुऱ्हाम ऐकविले होते. मित्रस्नेहांने वेडावलेल्या राक्षसाला त्याविषयीं कांहींच विवेक राहिला नाहीं. शूर पुरुष, प्राण गेले तरी पुरवले पण शख्ख सोडण्यास, कधीही तयार व्हायचे नाहींत; असें असून राक्षसांने त्या शख्खाचा देखील त्याग केला, ही गोष्ट मोठी चमत्कारिक आहे. पण एकदां दैव प्रतिकूळ झाले झागजे मनुष्याच्या बुद्धीला देखील विपर्यास होतो !

भाग सातवा.

पूर्वीच्या भागांत सांगितल्याप्रमाणे दीर्घशृंगाच्या सांगण्यावरून राक्षसांने आपल्या हातांतील तरवार एका बाजूला ठेवून, चंदनदासावद्दल आपण मरायाचें असा निश्चय केला. दीर्घशृंगांने हें वर्तमान चाणक्याला कळवितांच, त्यांने पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे सिद्धार्थक आणि समिद्धार्थक या दोघांला सूचना केली.

चाणक्याच्या आज्ञेप्रमाणे त्या उभयतांनी मांगांचा वेष घेऊन चंदनदासाला सुलावर चढविण्याकरितां त्याला मु-

हुंगांतून बाहेर काढला. ज्याला सुळावर त्यावयाचा अ-
सेल, त्याचा पोशाख वैरे मोठा चमल्कारिक असतो.
चंदनदासाच्या सर्वांगावर रक्कचंदनाचे पंजे मारले होते.
त्याच्या गळ्यांत लाल जासवंदीच्या व कण्हेरीच्या कुलां-
च्या माळा घातल्या होत्या. ज्या सुळावर त्याला चढ-
वायाचा होता, तो सूळ त्याच्या खांद्यावर दिला होता.
चंदनदासाची बायको, त्याचा मुलगा, व इतर आप्ने इष्ट-
मित्र यांचा घोळका त्याच्याबरोबर चालला होता. त्या-
च्या दोन्ही दंडांला काढण्या बांधून, मांग बनलेल्या,
सिद्धार्थक अणि समिद्धार्थक, या दोबांनी त्या हातांत
धरल्या होत्या. याप्रमाणे चंदनदासाची स्वारी तुरुंगां-
तून बाहेर निघाली.

ठिकडिकाणी थाळी पिटवून ते मांग, चंदनदासाने
राजद्रोह केल्यामुळे त्याला ही शिक्षा झाली आहे, असें
लोकांला जाहीर करीत होते. चंदनदास हा मोठा श्रीमान
व प्रतिष्ठित असून लोकप्रिय असल्यामुळे, त्याच्याबहून
हळहळणाऱ्या हजारों लोकांचा त्याच्या सभोवती गराडा
पडला होता. मंडळीची गर्दी पाहून मांगाचा वेष घेणारा
सिद्धार्थक हणाला, ‘बाबांनो, पलिकडे व्हा. पलिकडे
व्हा. चला. जर तुझांला आपले प्राण, आपली धनदौलत,
आपला वंश, बायकापोरे, यांचे रक्षण करण्याची इच्छा
असेल, तर राजद्रोहाला अगदीं दूर टाका. आणखी असे
आहे कीं, कांहीं अपथ्य केल्याने भनुष्याला रोग होतो व
त्यापासून मरण घेऊ. पण राजांचे अपथ्य (राजद्रोह) हें
फार विलक्षण आहे, हें करणाऱ्या पुरुषांचे सर्व कुल नाश
पावतें. जर माझ्या सांगण्यावर तुमचा विश्वास नसेल, तर

राजद्रोह करणाऱ्या हा चंदनदास शेटजीकडे पहा. याचीं पैरेंबाळे चटसारीं वध्यस्थानाकडे नेलीं जात आहेत!'

हे ऐकून याला सोडविष्णुचा कांहीं उपाय आहे का, ह्याणून लोकांनीं विचारिले. तेव्हां सिद्धार्थक ह्याणाला, 'हे उपाय नसायाला काय झाले? अमात्य राक्षसांने कुटुंब हा सरकारच्या हवालीं करील, तर याचे प्रण वांचतील!'

हे ऐकून लोक ह्याणाले, 'शिवशिव! हा शारणगतेवत्सल आहे. हा आपल्या प्राणाकरितां असें अकार्य कधींही करणार नाहीं.'

सिद्धार्थक ह्याणाला, 'तर मग हा आतां अक्षय दुखांत (मरणांत) राहील असें समजावें. मग याला सोडविष्णुचा उपाय आहे का ह्याणून तुझी विचारतां, त्यांत तरी काय अर्थ आहे?'

हे ऐकून चंदनदास डोळ्यांत पाणी आणून ह्याणाला, 'आपल्या हातून वाईट गोष्ट होऊं नये याविषयीं रात्रंदिवस भोउं भय बाळगणाऱ्या आमच्यासारख्याला देखील चोरसारखें भरण प्राप्त होतें, याला काय ह्यावें? वा कृतांता, काळा, तुला नमस्कार असो! अत्यत क्रूर अशा पुरुषांता, अपराधी किंवा निरपराधी, यांच्यांत कांहीं फरक वाटत नसेल. कारण, मांस भक्षण करायाचें सोडून केवळ जीव वांचण्याकरितां गवतावर निर्वाह करून राहणाऱ्या निरपराधी हरिणाला पारधीलोक मारतात, त्यांत त्यांचा काय हेतु असतो? तोच आमच्या सारख्यांला मारण्यांत त्यांचा हेतु असेल!' चहूंकडे पाहून आपला प्रियमित्र विष्णुदास याला हांक मारून ह्याणाला, 'गद्या विष्णु-

दस्ता, मला उत्तर देखील देत नाहींत हे काय? पण, यांत तुझा तरी काय अन्याय? अशा संकटाच्या वेळीं दृष्टी-समोर उमे राहणारे मनुष्य कार दुर्लभ अहित!' आस-मंतात् आपल्या मित्रांकडे पाहून ह्याणाला, 'हे आमचे प्रिय-मित्र, डोळ्यांतून निवणाऱ्या अशुपाताच्या मिशाने जणुकाय माझे तर्फणच करून, मोठ्या संकटाने मार्गे फिरले आहेत, व शोकाने दीनवदन होऊन हुःखाशुभरित दृष्टीने वरचेवर माना घांकाड्या करून माझ्याकडे पाहत आहेत.'

इतक्यांत चंदनदास वध्यस्थानांत येऊन पोंचला, तेव्हां ते मार्ग ह्याणाले, 'आर्या चंदनदासा, मारायाच्या ठिकाणीं तू येऊन पोंचलास. आतां या बरोबरच्या लोकांला निरोप दे कसा.'

हे ऐकून चंदनदास आपल्या बायकोला ह्याणाला, 'हा मुलाला येऊन तू आतां मार्गे फीर, यापुढे तू माझ्या बरोबर येणे योग्य नाहीं.'

हे ऐकून त्याची बायको रडत रडत ह्याणाली, 'आपण कोंडे देशांतराला निवालां असतां, तर मी मार्गे फिरले असतें. पण जेथे नेले असतां पुनः दर्शन व्हावयाचें नाहीं अशा परलोकाला आपण जात आहां, तेव्हां मी कशी मार्गे फिरूं!'

चंदनदास ह्याणाला, 'प्रिये, मित्रकार्याकरितां हा माझा नाश होत आहे. मी कांहीं अपराध केल्यावरून मला ही शिक्षा झाली असें नाहीं. शाकाहितां माझ्या ह्या मरणाच्या संबंधाने विषाद मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं!'

बायको ह्याणाली, 'असें असेल तर यावेळीं कुलचि-येणे मार्गे फिरावे हे अगदी अथोग्य आहे.'

चंदनदास द्विणाला, 'बरकरणी, तर मग तू आतां काय निश्चय केला आहेस?'

बायको द्विणाली, 'मर्याच्या चरणांबरोबर गेले असतां आपल्यावर मोठा अनुग्रह होईल, असा मी विचार केला आहे.'

हें ऐकून चंदनदास द्विणाला, 'हा तू फार वाईट विचार केला आहेस. पहा, हा मुलगा अगदी लहान असून लोकब्यवहाराची याला अद्याप कांहीच माहिती द्वालेली नाहीं. याला चांगल्या मार्गीला लावणे हें तुझे काम आहे.'

बायको द्विणाली, 'सर्व देवता प्रसन्न होऊन याच्यावर अनुग्रह करोतां मी काय करणार आहें?' पुत्राच्या हनवटीला हात लावून द्विणाली, 'माझ्या लाडक्या, आतां आपल्यावांवून मी एकटचाऱ्येच मार्गे राहून काय करावें?'

मुलगा फारच लहान होता. त्याला चाललेल्या गोष्टी-पैकीं कांहीच माहित नव्हते. तो हें आईचे भाषण ऐकून, घावरा होऊन, बापाला नमस्कार करून द्विणाला, 'बाबा, आपल्यावांवून मी एकटचाऱ्येच मार्गे राहून काय करावें?' चंदनदासाला चाणक्याचें आतिशय भय वाटत हेति. तो द्विणाला, 'पुत्रा, जेथें चाणक्य नसेल अशा ठिकाणी जाऊन रहा!'

यांचा आप्रमाणे संवाद चालला आहे तो, खळगा खणून मांगांनों सूळ रोंवला; आणि ते चंदनदासाला द्विणाले, 'आर्य चंदनदासा, आतां उगीच वेळ लावून नको. हा सूळ रोंवून तयार केला आहे, तर आतां मरायला तयार हो कसा.'

हें ऐकून चंदनदासाची खी मांगाला द्याणाली, 'आ-
यीनो, कृपा करा, कृपा करा, अमळ इम धरा !'

चंदनदास बायकोला द्याणाला, 'अग, येथे आरडून
काय उपयोग आहे ? हा निर्दद्य दरवारांत कितीही आर-
डून कंठशोष केलास तरी कांहीं उपयोग होणार नाहीं.
माझ्यासारखे जे निरपराधी लोक मरतात, त्यांला अवश्य-
मेव स्वर्गप्राप्ति होते. व तो स्वर्गास गेला द्याणजे दुखित
झालेल्या त्याच्या आपांचे प्रत्यक्ष देव येऊन समाधान
करतात. मित्राच्या कार्यामुळे मला मृत्यु प्राप्त झाला
आहे; कांहीं अपराधामुळे प्राप्त झाला नाहीं. तेव्हां एक-
दरीत हें माझे मरण हर्ष मानण्यासारखे असून तूं उगीच
रडतेस हें का !'

सिद्धार्थक आणि समिद्धार्थक यांनी मांगांचा वेष घे-
तल्यानंतर आपलीं नांवेही बदललीं होतीं. सिद्धार्थकांने
आपल्याला वज्रलोम्या असें नांव घेतलें होतें, व समिद्धा-
र्थकांने बिलपत्र असें नांव घेतलें होतें.

सिद्धार्थक समिद्धार्थकांवै नांव घेऊन द्याणाला, 'अरे
बिलपत्रका, या चंदनदासाला तूं धर; द्याणजे याच्या
बरोबरचे लोक आपेभाष जातील. नाहीं तर ही यांची
रडारड संध्याकाळपर्यंत सरायाची नाहीं.'

समिद्धार्थक द्याणाला, 'अरे वज्रलोम्या, हा पहा मी
याला धरतो.' असें बोलून तो चंदनदासाला धरा-
यला मेला.

तेव्हां चंदनदास द्याणाला, 'बाबा, क्षणभर थांब. मी
एक वेळ आपल्या पुत्राला भेटतो.' असें बोलून त्यांने पु-
त्राला मिठी भारली, आणि त्यांचे मस्तक हुंगून द्याणाला,

‘मरण हें केव्हांतरी येणारच आहे. तेव्ही मित्रकार्याच्या निमित्तानें सांप्रत मी मरतो आहें, हे चांगलेंच आहे !’

हे ऐकून पुत्र ह्याणाला, ‘बाबा, हे देखील काय सांगितले पाहिजे ! मित्राकरितां प्रण देणे हा आपला कुलधर्मच आहे.’ असे बोलून तो चंदनदासाच्या पायां पडला. इतक्यांत एक मांग आपल्या सोबत्याला ह्याणाला, ‘अरे पुरे आतां. या चंदनदासाला वे लवकर.’

इतक्यांत बिलपत्रानें चंदनदासाला घरला, तें पाहून त्याची बायको ऊर बडवून घेत होत्साती,—‘बाबानो, रक्षण करा, याचें रक्षण करा ! असे करू नका,’ ह्याणुन मोठ्यानें ओरदूऱ्या लागली. इतक्यांत, डोक्यावरून पांघरूण घेतलेला राक्षस अकस्मात् तेथे येऊन, चंदनदासाच्या बायकोला, ‘मिझं नको,’ असे सांगून मांगाला ह्याणाला, ‘अहो सुलावरच्या मुख्य अधिकाऱ्यानो, ह्या चंदनदासाला मारू नका. कारण, ज्यानें शत्रुकुलाप्रमाणे आपल्या यजमानांचे कूळ नाश पावत असतां आपल्या स्वतः डोक्यांनीं पूर्वी पाहिले, आपले मित्र मोठ्या संकटांत पडले असतांही एकाच्या महोत्सवांत स्वस्थ मनानें असावै त्याप्रमाणे जो स्वस्थपणे राहिला, व ज्याचा प्रत्यक्ष आत्मा तुळी सांप्रत मारायला काढला आहे, असा दुर्दैवीं मी स्वतःच मरायाला तयार झालो आहें. सुळीं देण्याला काढलेल्या मनुष्याच्या गळ्यांत घालायची माळ माझ्या गळ्यांत घाला !’

राक्षस एकाएकीं पुढे आला. त्याला पाहून चंदनदास डोळे पुसून ह्याणाला, ‘अमात्य राक्षसा, आपण हे काय करतां ?’

राक्षस झणाला, 'तूं जे उत्तम वर्तन केलेस, त्याच्या एकदेशाचें हे केवळ अनुकरण आहे.'

चंद्रनदास झणाला, 'अमात्य राक्षसा, हवेळपर्यंत मी जो सर्व प्रयत्न केला, व तूंही अनेक प्रयत्न केलेस, त्यांला निष्कळ करून टाकणारे हे असें काय करतोस ?'

राक्षस झणाला, 'मित्रा चंद्रनदासा, हा मी स्वार्थाच केलेला आहे. तुझे रक्षण होणे हे माझ्या रक्षणापेक्षांही श्रेयस्कर आहे. आतां माझा उपालंभ करू नकोस.' मांगाला झणाला, 'बाबा, त्या तुरात्म्या चाणक्याला जाऊन सांग.'

वज्रलोया झणाला, 'महाराज, काय सांगायचें ते ?'

राक्षस झणाला, 'असें सांग की, हा सांप्रतच्या हुष्ट काळामध्ये, कलियुगात सर्व प्राणिमात्र असत्याचरण करण्याविषयीं तत्पर असतांही, आपले प्राण खर्चून दुसऱ्याचें रक्षण करण्याविषयीं तत्पर झालेल्या ज्या वशस्वी पुरुषानें त्रेतायुगात झालेल्या दिविराजाचेंही यश तुच्छ केले, परहिताविषयीं तत्पर अशा बौद्धांचें आचरण ज्यानें आपल्या चुद्ध चरित्रानें मार्गे टाकले, व जो हा मनुष्य अतिशय सत्कार करण्याला योग्य असतांही ज्या माझ्या संबंधानें तुझा शक्तु झाला आहे, तोच मी राक्षस आहे, असें त्या तुझ्या चाणक्याला सांग.'

हे ऐकून वज्रलोया बिलपत्रकाला झणाला, 'अरे, तूं अंमळ ह्या चंद्रनदासाला धरून थेंथेंच या इमशानवृक्षाच्या सावलींत घटकाभर बैस. तोंपर्यंत मी, आर्य चाणक्याला अमात्य राक्षस सांपडला हे वर्तमान कळवून येतों.'

हे ऐकून बिलपत्रकांते चंद्रनदासाला धरून बसण्याचे

कबूल केले, व वज्रलोम्याला जाण्यास सांगितले. तेहां विलपत्र, चंदनदासाचा मुलगा व बायको आणि राक्षस यांसहवर्तमान चंदनदासाता घेऊन त्या झाडाखालीं जाण्यास निघाला. तो चोरोंकडे पाहून झाणाला, ‘अरे, येथे कोणी मनुष्य आहे का? नंदकूलरुपी र्वताचा नाश करण्याच्याकारीं केवळ वज्र, आणि मौर्यकुलाची प्रतिष्ठा करणारा, असा जो आर्य चाणक्य त्याला हें वर्तमान कोणी संगेल काय?’

हे ऐकून राक्षसाला फार वाईट वाटले. तो मनांत झाणाला, एकूण हेही शब्द मला ऐकण्याचा प्रसंग आलाना! असो; काय करणार? हैवाचा फेरा सर्वीवर सारखाच असको, तें डेवील त्यागमाऱे वागले पाहिजे!

पुनः चांडाल झाणाला, ‘आर्य चाणक्याच्या मसलीने ज्याच्या बुद्धीचा प्रसार जखडून टाकला आहे, असा हा अमात्य राक्षस सांप्रत पकडला गेला आहे.’

चाणक्य यावेळी आपल्या धरीं बसला होता. तिकडे कायकाय गोष्टी चालल्या आहेत त्यांकडे त्याचें लक्ष्य एक-सारखे वेधले होते. वज्रलोमा (सिद्धार्थक) यांने, शाखाचा त्याग केलेला राक्षस आपल्या हातांत संपडला, हे वर्तमान सांगतांच चाणक्य मोठ्या आनंदाने इमशानाकडे निघाला, यावेळीं तो सर्वतोपरी विजयी झाला होता. तरी राक्षसाच्या मनाला खेद होऊ नये द्यणून त्याने डोक्यावरून बुरखा घेतला होता. तो, चंदनदासाला शुल्की देण्याला उभा केला होता, त्या टिकारीं येऊन वज्रलोम्याला झाणाला, ‘अरे, तूं काय सांगितलेंस तें! राक्षसाला पकडलास काय? पण हें असलें अशक्य कार्य कोणी वरे-

केले ! रसरसीत ज्वाळा ज्यापासून निघताहेत असा आग्रे
घोतराच्या पदरात कोणी बरे बांधला ? सतत वाहणाऱ्या
वात्याला दोऱ्यांनी कोणी बंधन केले ? हजारो मदोन्मत्त
हत्तींचीं गंडस्थळे फोडणारा सिंह पिंजऱ्यांत कोणी वातला ?
किंवा अनेक मासे, खुसरी इत्यादिकांनी भयंकर अशा
समुद्राला पोहून कोण पार गेला ?'

वज्रलोमा झाणाला, 'नीतीमध्ये परम निषुण अशा आ-
पुणच हें कार्य केले.'

चाणक्य झाणाला, 'ठे ठे, असे झागू नको. नंदकु-
लाचा देष करणाऱ्या दैवाने हें कास केले, असे झाग.'

चाणक्य तेर्ये आला असे पाहून राक्षस मनांत झा-
णाला, हा दुष्ट—अथवा याला दुष्ट तरी कां झणावें ? महा-
त्माच झटले पाहिजे—जसा सर्व रत्नांचा आकर समुद्र
तसा, सर्व शास्त्रांचा आकर आहे. आही याचे द्वेषे आहों,
तथापि याचे गुण ऐकून आशांला पुरेसे हेत नाहीं.'

चाणक्य राक्षसाकडे पाहून हर्षानि मनांत झाणाला, अ-
मात्य राक्षस झणानात तो हात्र. ज्या महात्म्याने रात्रंदिवस
अनेक प्रकारच्या कल्पना करण्याचे क्लेश देणारी, व नि-
द्रेचा विच्छेद करणारी, अशी चिंता लावून आज इतेके दि-
वस चंद्रगुप्ताची सेना आणि माझी दुर्द्द, यांला विशेष अम
दिले तो हात्र. असो; आतां हा आपल्यां हातांत सांपडला
आहे, तथापि याला सल्कारपूर्वक भेटावें. असा विचार
करून डोक्यावरचे पांधरुण काढून त्याला झाणाला, 'अ-
मात्य राक्षसा ! हा विष्णुगुप्त मी तुला नमस्कार करतों.'

त्याला पाहून राक्षस मनांत झाणाला, यावेळीं अमात्य हें
विशेषण मला मोठे लज्जास्पद आहे. चाणक्याता झाणाला,

‘विष्णुगुप्ता ! मांगांच्या स्पर्शानें विटाळलेल्या मला तूं यावेळीं शिंजे न को.’ हें ऐकून चाणक्य हंसून बणाला, ‘अमत्य राक्षसा, कोणाला मांग झणतोस ! चंदनदासाला खुळाचर चढविणारे जे हे दोघे ते मांग नसून तुझ्या भाहिनींतलेच आहेत. ज्याला वज्रलोमा झणतात तो हा कांहीं दिवस तुझ्या चाकरींत असलेला सिद्धार्थक नांवाचा कामदार आहे. विचाप्या त्या शकटदासानें अजाणतेपर्यंते पत्र लिहविलें झाडलें तरी चालेल.’

शकटदासानें फितूर होऊन आपला विश्वासघात केला असें राक्षस हावेळपर्यंत समजत हैता ! पण चाणक्यानें यावेळीं त्याचा खुलासा केल्यावरून राक्षस मनांत झणाला, एकून शकटदासानें आपला विश्वासघात केला नाहीं है एक बर्चे झाले.

चाणक्य राक्षसाला झणाला, ‘आतां तुला फर काय सांगूं ? थोडक्यांत सर्व सांगतो, भद्रभटादिक सेवक सिद्धार्थकाजवळ असलेला तो लेख, तसेच ते तीन दागिने, तो तुमचा मित्र भद्रंत जीवसिद्धि, तसेच तुकताच तुळांला त्या जुन्या बांगेत भेटलेला मनुष्य हीर्घशुंग, ह्या चंदनदासाला दिलेले क्षेत्र हैं सर्व, चंद्रगुप्ताशीं तुझा योग जडवून दावा अशी इच्छा करणारा जो मी, त्या माझें कारस्थान आहे. आतां तें असो. हा राजा चंद्रगुप्त तुझ्या भेटीची इच्छा करीत आहे पहा.’

अशा स्थितीत चंद्रगुप्ताला भेटावें हैं राक्षसाला योग्य वाटले नाहीं. तरी तो मनांत झणाला, आपला निःपाय आहे. आतां न भेटून कसा परिणाम लागेल !

चाणक्य राक्षसार्हीं अर्से बोलत आहे, इतक्तांत राजकीय परिवारासह चंद्रगुप्तांनी तेथे प्राप्त झाला. राक्षसाला पाहून चंद्रगुप्त मनांत झणाला, हें सर्व आर्य चाणक्याच्या बुद्धीचे फल आहे. मलातर या गोटीची मोठी लाज वाटते. फक्त प्राप्त होण्याची वेळ आली असून दैवयोगानें शत्रुत्वाला पावलेले वाण, अनोमुख होऊन, आपल्या भाव्यांत जणूकाय शोक करीन बसले आहेत, अर्से त्यांला राहूद्देण हें चांगले वाटत नाहीं.

अथवा, मी धनुष्याला दोरी देखील न लावता स्वस्य बसला, तरी ज्याला जिंकायाचे असेल त्याचा जय करण्यास मी समर्थच हेत आहें. कारण, स्वतः निरपेक्ष असून माझ्या हिताधिष्ठार्यीं जपणारा महाबुद्धिमान् माझा गुरु (चाणक्य) रात्रंदिवस जागृत आहे, तेहां त्याच्या बुद्धिपुढे काय अशाक्य आहे ! अर्से बोलून चाणक्याच्या जवळ येऊन चंद्रगुप्तानें मोठच्या नम्रतेने त्याच्या पायांवर मस्तक ठेविले.

चाणक्याला, राक्षसाच्या हातीं प्रधानगिरी देऊन, आपण मोकळे ब्हायचे होते, झणून तो चंद्रगुप्ताला झणाला, 'तुझे सर्व मनोरथ परिपूर्ण झाले. तर आतां त्या आपल्या अभाव्य राक्षसाला नमस्कार कर.'

हें ऐकून राक्षस मनांत झणाला, वाहवा, एकूण यांने आमचे नाते देखील जुळवून दिले !

चाणक्य चंद्रगुप्ताचा हात धरून झणाला, 'हा पहा अभाव्य राक्षस येथे प्राप्त झाला आहे. याला आधीं नमस्कार कर.'

चंद्रगुप्त मोडा शहाणा व धोरणी हेता, त्यांने तत्काळ मोठच्या नम्रतेने राक्षसाला नमस्कार केला.

व्याला पाढून राक्षस मनांत झणाला, हा मुलगा सार्वभौमपदवीला योग्य आहे खरा. अगदीं लहान असतांनाच याचा पुढे मोठा उदय हैडल, अशीं याचीं लक्षणे दिसत होतीं, त्याप्रमाणे, अनुक्रमाने हा, हत्ती जसा युथपति होतो तसा, सार्वभौमपदवीचा अधिकारी झाला. चंद्रगुप्ताला झणाला, ‘राजा तुझा विजय असो! ’

हें ऐकून चंद्रगुप्त झणाला, ‘आर्य, त्या जगांतले मी काथ काथ जिंकलेले नाहीं, याचा आपण विचार करून पहा बरे, माझा गुरु आर्य चाणक्य राज्यकारभार पहात असतां, व तुझी मजवार अनुग्रह करीत असतां, मी सर्व कांहीं जिंकले आहे, असे समजतों.’

हें ऐकून राक्षस मनांत झणाला, शाबास! कौटिल्याचा शिष्य आहेस तू, स्वामिसेवकाचें नातें लावर्लेस खरे, पण तेंही नाहीं. तुझ्या आंगचा हा स्वाभाविकच विनय असावा, माझी बुद्धिद्वेषाने कलुषित झाल्यामुळे मी दुसरीच कल्यना करीत होतों. तुझ्यासारखा शिष्य मिळाल्यामुळे चाणक्य विजयी झाला, हें योग्यच आहे, कारण, शत्रूचा जय करण्याला उद्युक्त झालेला अधिकारी योग्य असून तो बुद्धिमंद असला, तरी त्याचा जो कोणी सूत्रधार असेल त्याला जय प्राप्त हैडल; पण मलयकेतूसारख्या एकाच्या वेडचाच्या हिताकरितां झटण्यान्या प्रत्यक्ष वृहस्पतीसारख्या शहाण्यालाही अपयश आल्यावांचून रहाणार नाहीं, नदीकिनान्यावरच्या वृक्षासारखा तो कपींना कधीं उल्थूनच पडणार!

चाणक्य राक्षसाला झणाला, ‘अमात्य राक्षसा, तुला चंद्रनदासाचे प्राण रहावे हें इष्ट आहे का? ’

राक्षस द्वाणाला, 'होहो, आंत काय सदेह?'

चाणक्य द्वाणाला, 'पण हातांत शख्त न घेतां तूं चंद्र-
गुप्तावर अनुग्रह करीत आहेस, द्वाणून सदेह वाटतो. जर
तुला चंदनदासाचे प्राण पाहिजे असतील, तर ही त-
रवार हातांत घेब.' असें बोलून घोडचा दिवसांपूर्वी चंद्र-
गुप्ताचीं भांडण करून जी तरवार त्यांने खाली टेवली
होती तीच दुसऱ्या मनुष्यांकडून राक्षसाच्या हातांत
देऊ लागला.

हें पाहून राक्षस लाजल्यासारखा होऊन द्वाणाला, 'वि-
षुगुप्ता, असें करूं नको. हें शख्त हातांत घेण्याविषयीं
आढी अयोग्य आहों. विशेषतः तूं धारण केलेले शख्त
आढी घ्यावें, इतकी आमची योग्यता नाहीं.'

चाणक्य द्वाणाला, 'राक्षसा, मी योग्य आहें, आणि
तूं योग्य नाहीस, असा उगीच वाद करण्यांत कांहीं अर्थ
नाहीं. पहा, नेहमीं ज्याला लगाम चढविला आहे व
खोगीर घालून सिद्ध केला आहे, अशा घोडचासहवर्तमान,
स्नान, आहारविहार, खाणेपिणे, निजणे, स्वेच्छेने हिंडणे-
फिरणे, हें सर्व सोडून तुझ्या पराक्रमाच्या माहात्म्यांने, हे
बुद्धिमान् पुरुषा, ही आमची कौज हा बेळपर्यंत रात्रेदिवस
अगदीं जध्यत राहिली आहे. हे हत्ती आणि घोडे तुझ्या
भयास्तव नेहमीं आद्वांला तथार ठेवावे लागले. वरै पण,
इतके कशाला! तूं हातांत तरवार न घेशील, तर चंदन-
दास जिवंत राहील असें मात्र समजूं नकोस.'

हें ऐकून राक्षस मनांत द्वाणाला, काय करावें? नंद-
राजाचा स्वेह, शाच कोणी दोन्या त्या माझ्या हृदयाला
वेष्टिताहेत. आणि सांप्रत मी त्या नंदाच्या शत्रूचा सेवक

होत आहें. यावळन, जे वृक्ष आपण पाणी घालून वाढवावे तेच आपल्या हातांने तोडल्यासारखें होणार आहे. तथापि हा माझा मित्र चंद्रनदास, याचें शरीर रक्षण करण्याकरितां मला शब्द धरण केलेच पाहिजे. प्रसंग असे कांहीं विलक्षण आहेत कीं, ते प्रत्यक्ष दैवाला देखील आपले चाकर करतात. चाणक्याला हाणाला, 'विष्णुगुप्ता, सर्व कार्याच्या प्राप्तीला हेतु अशा मित्रस्नेहाला नमस्कार असो! तुझे सांगणे न ऐकून काय उपाय? हा पहा शब्द घेण्याला मी तयार झालो आहे.' असे बोलून राक्षसांने तरवार हातांत घेतली.

हे पहून चाणक्य मोठचा हर्षार्थे चंद्रगुप्ताला हाणाला, अरे, अमात्य राक्षसांने सर्व प्रकारे तुझ्यावर अनुग्रह केला आहे. आतां चहंकडून तुझा उत्कर्ष झाला.'

चंद्रगुप्त हाणाला, 'हे सर्व आपल्या पायांच्या प्रसादाचें कळ हा चंद्रगुप्त अनुभवीत आहे.'

इकडे मल्यकेतूला भद्रभट्टादिकांनी कैद करून आणला होता, त्याचें आतां काय करावें झाणून विचारण्याकरितां त्यांनी उदुंबरकाला चाणक्याकडे पाठविले होते.

उदुंबरक चाणक्याला नमस्कार करून हाणाला, 'आर्याचा जयजयकार असो! भद्रभट्ट, भागुराणण, इत्यादिकांनी मल्यकेतूच्या मुसळ्या बांधून त्याला कैद करून आणला आहे. तर त्याचें आतां काय करावें तो हुक्म व्हावा.'

हे पैकून चाणक्य हाणाला, 'ते आतो मला कांहीं विचारू नको. हा अमात्य राक्षसाला काय ते विचार. आणि त्याच्या हुक्माप्रमाणे व्यवस्था कर.'

चाणक्याच्या हा भाषणाचे राक्षसाला मोर्टें नवल वाटले. तो द्याणाला, मला यांने चहूंकडून घेणु यावेळी आपला चाकर बनविला आहे, आणि आतां मला हुकूम करायाला सांगतो. तरी पण उपाय काय? तो चंद्रगुप्ताला द्याणाला, ‘राजा चंद्रगुप्ता, ही गोष्ट तुला महातच असेल कीं, कांही दिवस आझी मलयकेतूच्या आश्रयांने राहिलो होतो. तेव्हां त्याचे प्राण रक्षण करावे अशी माझी इच्छा आहे.’

राक्षसाने चंद्रगुप्ताला विनंति केली खरी, पण मलयकेतूला वांचिवर्णे अथवा भारणे याविषयी हुकूम देण्याची चंद्रगुप्ताची छाती नव्हती. तो चाणक्याच्या तोंडाकडे पाहूं लागला. तेव्हां चाणक्य द्याणाला, ‘राजा चंद्रगुप्ता, अमात्य राक्षसाची ही पहिलीच विनंति आहे. तेव्हां हिला मान द्यावा. उंदुबरकाला द्याणाला, ‘अरे, माझ्या सांगण्यावरून भद्रभट इत्यादिकांना जाऊन सांग कीं, अमात्य राक्षसाने विनंति केल्यावरून महाराज चंद्रगुप्त मलयकेतूला जीवदान देत आहेत इतकेंच नव्हे, तर त्याचे बांडिलोपार्जित राज्यही त्याला त्यांगीं बक्सीस केले आहे. तर सत्कारपूर्वक तुक्षी त्याला त्याच्या राजधानीला घेऊन जाऊन, मोठ्या समारंभांने त्याला राज्यामिषेक करून परत या.’

हे ऐकून उंदुबरक ‘हुक्माप्रमाणे करतो,’ असें सांगून निवून गेला. चंद्रगुप्ताच्या आज्ञेप्रमाणे भद्रभटादिकांनी मलयकेतूच्या मुसऱ्या सोडून, त्याला कांहीं वेळ विअंति देऊन, त्याला परत त्याच्या राजधानीकडे नेले. चाणक्यांने, यावेळीं आनंदप्रदर्शनार्थ शहर रक्षण करण्याच्या कामावर नेमलेल्या मुख्य अधिकाऱ्याला चोपदाराच्या

हातीं निरोप सांगून पाठविला, तो असा. 'अमात्य राक्षसाची प्रति ज्ञाल्यासुळें अतिशय संतुष्ट ज्ञालेला महाराज चंद्रगुप्त असा हड्हूम करीत आहे कीं, आज शेट चंद्रनदास याला सर्व राज्यांत मुख्य नगरशेट करावा, आणि आपलीं वाहने हत्ती वरैरे यांवांचून जे कोणी कैदी वंदिशाळेंत असतील, त्यांना सोडून द्यावैं. अरे हो, पण अमात्य राक्षस आतो मुख्य दिवाण ज्ञाला आहे, तेव्हां आहांला ही उठाडेव करण्याची काय गरज आहे? तथापि, वाहने आणि हत्ती यांवांचून जे कोणी बंधनांत असतील त्यांना सोडून द्या. माझी प्रतिज्ञा पूर्ण ज्ञाल्यासुळें मी केवळ आपल्या शेडीला गांठ मारतो हाणजे हालै!'

चाणक्याच्या आज्ञेपमाऱ्ये पुढीची सर्व व्यवस्था करण्याकरितो चोपदार मुजरा करून निघून गेला. चाणक्य ज्ञाला, 'राजा चंद्रगुप्ता, अमात्य राक्षसा, आणखीं तुमचें मी काय प्रिय करावै ते सांगा.'

चंद्रगुप्त ज्ञाला, 'यापेक्षां आणखी दुसरे काय प्रिय असायाचें? या राक्षसाशीं आमची मैत्री करून दिली, मला राज्यावर बसविले, व सर्व नंदांचा निःपात केला, तेव्ही यादून आणखी कर्तव्य काय राहिले आहे?'

राक्षस ज्ञाला, 'तथापि हे होवो. वराहरूप धारण करणाऱ्या भगवंताच्या दाढेवर राहिलेली ही भूतयाची पृथ्वी, मैलेच्छापासून भयभीत होत्साती ज्या चंद्रगुप्तरूपी विष्णुस्या भुजांचा सांप्रत आश्रय करून राहिली आहे, तो महाभाग्यशाली राजा चंद्रगुप्त, आपले भास, इष्ट, मित्र, सेवक, यांसहवर्तमान चिरकाल त्या पृथ्वीचें रक्षण करो!'

हें ऐकून चाणक्यानें तसा आशीर्वाद दिला, व सर्व मंडळीचा तेथल्यातेथे योग्य सत्कार केला. राक्षसाला प्रधानकर्तीं वर्खे देऊन त्याचा सर्व परिवार तेथे आणविला, व चंद्रमासाला उत्तम पोषाख देऊन सर्व सोक आपआपल्या योग्यतेप्रमाणे थाटामाटाने शहरात प्रवेश करण्यास सिद्ध झाले. त्यावेळीं प्रत्यक्ष बापाप्रमाणे, ज्याचा वियोग सहन करण्याविषयीं असमर्थ झालेला अशा चंद्रगुप्ताचे समाधान करून, त्याला राक्षसाच्या हातांत देऊन, आपल्या पूर्वीच्या कृत्यांत ज्यांनी ज्यांनी उत्तम प्रकारे कामगिरी बजावली त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे चंद्रगुप्ताकडून त्यांचा सत्कार करवून, चाणक्य, आपला प्रियशिष्य शार्दूरव यासहवर्तीमान, त्याच वाटेने तपोवनाला निघून गेला.

